

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БАГЛАЙ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 378.011.3-051:355.082]:37.015.31:172.12(043.5)

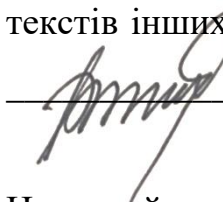
ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ
КУРСАНТІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

ДИСЕРТАЦІЯ

011 – Освітні, педагогічні науки

01 Освіта / Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

 М. В. Баглай

Науковий керівник: Роганова Марина Вікторівна доктор педагогічних наук,
професор

Харків – 2024

АНОТАЦІЯ

Баглай М. В. Виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки. – Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, Харків, 2024.

У дисертації досліджено проблему виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.

На основі проведеного теоретичного аналізу змісту і структурних компонентів феномену, що досліджується, дано визначення поняття «громадянська позиція» як інтегрованої якості особистості курсанта, що виявляється у сформованій системі знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, у розвиненому громадянському світогляді та свідомості; усвідомленої громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, стійкої мотивації до формування громадянської позиції та наявності мотивів до виконання громадянського та професійного обов'язку, що проявляється розвинених громадянських якостях та громадянській активності щодо реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних сил України.

Структура досліджуваного феномену представлена *когнітивним, мотиваційним та поведінковим* компонентами за відповідними критеріями: світоглядно-знаннєвим (система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотична компетентність, громадянська свідомість); мотиваційно-ціннісним (сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські

якості особистості курсанта); ініціативно-діяльнісний (уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність) [11].

Спираючись на теоретичні аспекти методу моделювання, обґрунтовано й розроблено структурно-змістову модель «виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти, яка представлена функціональною єдністю блоків: цільового (мета, завдання), методологічного (наукові підходи, закономірності, принципи), організаційно-технологічного (зміст, види діяльності, форми, методи, засоби, педагогічні умови) та критеріально-результативного (компоненти, критерії, показники, рівні сформованості)» [13].

Визначено технологію виховання «громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти визначаємо як становлення громадянської, патріотично налаштованої особистості через послідовне і поетапне формування позитивної мотивації до становлення власної громадянської позиції та виконання громадянського та професійного обов'язку, набуття систем знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, розвитку громадянського світогляду та свідомості, особистісних та професійних якостей для здійснення активної громадянській позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних сил України» [13].

«Етапами реалізації технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти є мотиваційно-цільовий, організаційно-технологічний та результативно-рефлексивний, що містять емоційні, інтелектуальні та тимчасові параметри розвитку громадянської позиції курсанта військового ЗВО як особистісного світоглядного утворення. Розглянемо докладно кожний з етапів технології.

На мотиваційно-цільовому етапі відбувається засвоєння системи знань про громадянськість; формування уявлень про цінності у сфері

громадянського суспільства; розвиток законослухняності, громадянської відповідальності,

На *огранизаційно-технологічному* етапі відбувається оволодіння громадянсько-патріотичними компетенціями та навичками застосовувати отримані знання у військово-професійній діяльності, розвиваються основні світоглядні знання, переконання, цінності, професійно значущі якості.

На *результативно-рефлексивному етапі* на основі аналізу рівнів вихованості компонентів громадянської позиції відбувається пошук ефективних шляхів індивідуальної самокорекції, подальшої самоосвіти та самовиховання громадянина-патріота, захисника Вітчизни [13].

Визначено педагогічні умови виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти, зокрема:

– мотивація майбутніх офіцерів до виховання громадянської позиції на особистісному світоглядному рівні, що виявляється в домінуючих мотивах (прагнення до засвоєння знань та уявлень про громадянську позицію, розуміння її значущості для світогляду особистості, готовність до практичної її реалізації у військово-професійній діяльності);

– технологічне забезпечення процесу формування громадянської позиції курсантів, що реалізоване у застосуванні традиційних та інтерактивних методів та форм, комплексу засобів, що відповідають програмі «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни».

– організація соціальної взаємодії, як у військовому ЗВО, так і з громадянським суспільством, за участю у заходах громадянсько-патріотичного спрямування (патріотичних та святкових акціях, наукових конкурсах, тематичних конференціях, олімпіадах тощо), що сприяють вихованню громадянської позиції курсантів.

Аналіз загальної картини змін у рівнях сформованості громадянської позиції показав, що кількість курсантів на відповідальному рівні збільшилась з 18,3 % до 42,9 % в ЕГ, а у КГ лише з 20,3 % до 29,9 %. Достатній рівень сформованості громадянської позиції показали ЕГ 46,4 % і КГ 56,2 %.

Кількість студентів, які залишилися на ситуативному рівні зменшилася з 50,4 % до 10,7 % у ЕГ, та із 49,7 % до 26,4 % у КГ. Аналіз динаміки кількісних та якісних змін в ЕГ та КГ після проведення контрольного етапу експерименту, свідчить про ефективність упровадження технології виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

уперше:

– розроблено структурно-змістову модель виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО: що характеризується функціональною єдністю блоків (цільового (мета, завдання); методологічного (наукові підходи, закономірності, принципи), організаційно-технологічного (зміст, методи, форми, засоби, технологія, педагогічні умови) й критеріально-результативного (компоненти, критерії, рівні, результат);

- теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено технологію виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти, представлену як поетапне становлення громадянської, патріотично налаштованої особистості через послідовне і поетапне формування позитивної мотивації до становлення власної громадянської позиції та виконання громадянського та професійного обов'язку, набуття систем знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, розвитку громадянського світогляду та свідомості, особистісних та професійних якостей для здійснення активної громадянській позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних сил України.

– *удосконалено:* критерії, показники та рівні сформованості громадянської позиції: світоглядно-знаннєвий (система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотична компетентність, громадянська свідомість); мотиваційно-ціннісний (сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, наявність мотивації до формування

громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські якості особистості курсанта); ініціативно-діяльнісний (уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність).

– *«уточнено базові поняття дослідження «громадянське виховання», «громадянськість», «громадянська позиція»; відповідність структурних компонентів, критеріїв та показників сформованості громадянської позиції курсантів військових закладах вищої освіти;*

– *подальшого розвитку набули методи, засоби і форми моніторингу якості громадянського виховання курсантів військових закладів вищої освіти.*

Практичне значення одержаних результатів полягає в упровадженні в освітній процес закладу вищої освіти технології виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО в єдності її структурних і функціональних компонентів; розробці методики психолого-педагогічного діагностування рівнів сформованості громадянської позиції курсантів; оновленні змісту освітніх компонентів за циклом професійної підготовки здобувачів вищої освіти в розрізі таких тем: «Система виховної роботи у ЗВО», «Громадянське виховання та національно-патріотичне виховання розробці та впровадженні Програми виховання для курсантів «Виховуємо Громадянина, Патріота, захисника Вітчизни»; підготовці методичних рекомендацій для викладачів, курсових офіцерів військових ЗВО «Діагностичний інструментарій громадянської позиції курсантів військових ЗВО».

Ключові слова: громадянське виховання, громадянськість, громадянська позиція, курсант, Національна гвардія України, виховання, технологія, військова педагогіка.

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. **Баглай М.В.** Виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти: теоретичний аспект. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*, 2023, № 81. С. 124-130 URL: <https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/61>
2. **Баглай М.В.** Зміст і структурні компоненти громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2024, №. 1 (105). С. 130-141 URL: <http://gnvp.ddpu.edu.ua/issue/view/18153>
3. **Баглай М.В.** Технологія виховання громадянської позиції курсантів та етапи її реалізації в освітньому процесі військових закладів вищої освіти. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти* Випуск 21 (2024 р.) URL: <http://profped.ddpu.edu.ua/>
4. **Баглай М.В.** Особливості виховання громадянської позиції курсантів в цілісному освітньому процесі військових закладів вищої освіти. *Педагогічна Академія: наукові записки* Випуск 6. 2024 URL <https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/issue/view/7>

Опубліковані праці апробаційного характеру:

5. **Баглай М.В.,** Форостовець С.В. Виховання гендерної рівності у ліцях та військових закладах освіти. *Розвиток національної педагогічної освіти у подіях і персоналіях: особливості, здобутки та перспективи:* матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 19 листопада 2020 року). С. 34-37
6. **Баглай М.В.** Мотиваційний компонент у структурі громадянської позиції курсантів військових ЗВО. *Проблеми, досвід та*

вдосконалення методичної роботи у закладах освіти : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (24 листопада 2021 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2021 р. С.34-35

7. **Баглай М.В.** Виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО як актуальна проблема сьогодення. *Запровадження інноваційних освітніх практик як засіб підвищення якості національної освіти* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (29 листоп. 2022 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради [Електронне видання]. Харків : ХГПА, 2022. С. 35-36

8. **Баглай М.В.** Педагогічні умови та етапи реалізації технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти. *Підвищення якості національної освіти у контексті викликів сьогодення* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (26 травня 2022 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків, 2022 р. с.16-18
URL: <https://drive.google.com/drive/u/2/folders/1uiwh3uEO3Hfit02TiMl7GM4i014Jdf0q>

9. **Баглай М.В.** Концептуальні засади виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО. *Формування професійної компетентності сучасного педагога засобами освіти: історико-методичний аспект* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (15 грудня 2023 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради [Електронне видання]. Харків : ХГПА, 2023. С. 19-20.

10. **Баглай М.В.** Особистісно-діяльнісний підхід у вихованні громадянської позиції курсантів військових ЗВО. *Реалізація концепції освіти фахівців освітньої галузі в умовах інноваційного розвитку*

суспільства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (17 травня 2024 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради [Електронне видання]. Харків : ХГПА, 2024. С. 32-34.

SUMMARY

Baglay M.V. Education of the civic position of cadets of military institutions of higher education. – Qualified scientific work as a manuscript.

Thesis for the scientific degree of Doctor of Philosophy, specialty 011 – Educational, Pedagogical Sciences. – Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council. – Kharkiv, 2024.

The dissertation examines the problem of educating civic position of cadets of military higher education institutions.

Based on the theoretical analysis of the content and the studied structural components of the phenomenon, we define the concept of “civic position” as an integrated quality of a cadet’s personality, manifested in the existing system of knowledge about citizenship, an understanding of its necessity and significance for the individual and society, in a developed civic worldview and consciousness; conscious civic position as a value for the individual and society, sustainable motivation for the formation of a civil position and the presence of motives to fulfill civic and professional duty, which is manifested by developed civic qualities and civic activity in the implementation of civil position in the military-professional activities of future officers of the Armed Forces of Ukraine. The structure of the phenomenon under study is represented by cognitive, motivational and behavioral components according to the relevant criteria: worldview-knowledge (system of knowledge about citizenship, understanding of its necessity and significance for the individual and society, civic-patriotic competence, civic consciousness); motivational value (formation of a civic position as a value for the individual and society, the presence of motivation to form a civil position and motives for fulfilling civic and professional duties; civic qualities of the cadet’s personality.); initiative-activity criterion (skills and skills for realizing a civil position in military professional activities, formed attitudes towards fulfilling civil and professional duties, civic activity).

Based on the theoretical aspects of the modeling method, a structural and content model for educating the civic position of cadets of military institutions of higher education, represented by the functional unity of blocks: (target (goal, objectives), methodological (scientific approaches, patterns, principles), organizational and technological (content, types of activities, forms, methods, means) and criterion-resultative (components, criteria, indicators, levels of formation).

The technology for educating the civic position of cadets of military institutions of higher education has been defined as the formation of a civil, patriotically minded personality through the consistent and phased formation of positive motivation for the formation of one's own civic position and the fulfillment of civil and professional duties, the acquisition of knowledge systems about citizenship, an understanding of its necessity and significance. for the individual and society, the development of a civil worldview and consciousness, personal and professional qualities for an active civil position in the military-professional activities of future officers of the Armed Forces of Ukraine.

The stages of implementation of the technology for educating the civic position of cadets of military institutions of higher education are motivational-target, organizational-technological and effective-reflective, containing emotional, intellectual and time parameters for the development of the civic position of a military university cadet as a personal ideological formation. Let us consider in detail each of the stages of the technology.

At the motivational target stage, the system of knowledge about citizenship is assimilated; formation of ideas about values in the field of civil society; development of law-abidingness, civil responsibility,

At the organizational-technological stage, civil-patriotic competencies and skills to apply acquired knowledge in military-professional activities are mastered, basic ideological knowledge, beliefs, values, professionally significant qualities are developed,

At the effectively reflective stage, based on an analysis of the levels of education of the components of citizenship, a search for effective ways of individual self-correction, further self-education and self-education of a patriotic citizen, defender of the Fatherland occurs. The pedagogical conditions for educating the civic position of cadets of military institutions of higher education are determined, in particular:

- motivation of future officers to assume a civil position at the personal worldview level, which is manifested in the dominant motives (the desire to master knowledge and ideas about citizenship, understanding its significance for the individual's worldview, readiness for practical implementation in military professional activities);

- technological support for the process of forming the citizenship of future officers, implemented in the use of traditional and interactive methods and forms, a set of tools corresponding to the program «Formation of the civic position of military university cadets»;

- organization of social interaction, both at a military university and with civil society, with participation in civil-patriotic events (patriotic and holiday events, scientific competitions, thematic conferences, interuniversity Olympiads, etc.) that contribute to the formation of citizenship in future officers.

An analysis of the overall picture of changes in the levels of formation of a civic position showed that the number of cadets at a responsible level increased from 18.3% to 42.9% in the EG, and in the CG only from 20.3% to 29.9%. A sufficient level of development of civic position was shown by 46.4% in the EG and 56.2% in the CG. The number of students who remained at the situational level decreased from 50.4% to 10.7% in the EG, and from 49.7% to 26.4% in the CG. Analysis of the dynamics of quantitative and qualitative changes in the EG and CG after the control stage of the experiment indicates the effectiveness of the implementation of technologies for educating the civic position of cadets of military universities.

The scientific novelty of the research is as follows:

- **for the first time** a structural and content model for educating the civic position of cadets of military universities has been developed: characterized by the functional unity of blocks (target (goal, objectives); methodological (scientific approaches, patterns, principles), organizational and technological (content, methods, forms, means, technologies, pedagogical conditions) and criterion-resultative (components, criteria, levels, result);

- the technology of educating the civic position of cadets of military institutions of higher education has been theoretically substantiated and experimentally tested, presented as the phased formation of a civil, patriotically minded personality through the consistent and phased formation of positive motivation for the formation of one's own civic position and the fulfillment of civic and professional duty, the acquisition of citizenship systems, and understanding its necessity and significance for the individual and society, the development of a civil worldview and consciousness, personal and professional qualities for the implementation of an active civil position in the military-professional activities of future officers of the Armed Forces of Ukraine.– improved: criteria, indicators and levels of formation of a civic position: worldview-knowledgeable (system of knowledge about citizenship, understanding of its necessity and significance for the individual and society, civic-patriotic competence, civic consciousness); motivational-value (formation of civic position as a value for the individual and society, the presence of motivation to form a civil position and motives for fulfilling civic and professional duties; civic qualities of the cadet's personality.); initiative and activity (skills and skills for realizing a civil position in military professional activities, established attitudes towards fulfilling civil and professional duties, civic activity).

– the basic concepts of the study «civic education», «citizenship», «civic position» have been clarified; compliance of structural components, criteria and indicators of the formation of the civil position of cadets with military institutions of higher education;

– methods, means and forms of monitoring the quality of civic education of cadets from military institutions of higher education have been further developed.

The practical significance of the results obtained lies in the introduction into the educational process of a higher education institution of the technology of educating the civic position of cadets of military universities in the unity of its structural and functional components; development of a methodology for psychological and pedagogical diagnostics of the levels of formation of cadets' civic position; updating the content of educational disciplines in the cycle of professional training of higher education applicants in the context of the following topics: «The system of educational work in universities», «Civic education and national-patriotic education in the development» and implementation of the Program for cadets «Educating a Citizen, Patriot, Defender»; preparation of methodological recommendations for teachers, course officers of military universities «Diagnostic tools for the civic position of cadets of military universities».

Key words: civic education, citizenship, civic position, cadet, National Guard of Ukraine, education, technology, military pedagogy

The main content of the thesis is reflected in the following publications

Articles in professional scientific journals of Ukraine:

1. **Bahlai M.V.** (2023) Vykhovannia hromadianskoi pozytsii kursantiv viiskovykh zakladiv vyshchoi osvity: teoretychnyi aspekt [Education of citizenship of cadets of military institutions of higher education: theoretical aspect] *Problemy inzhenerno-pedahohichnoi osvity*, 2023, № 81. S. 124-130 URL: <https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/61> [in Ukrainian].

2. **Bahlai M.V.** (2024) Zmist i strukturni komponenty hromadianskoi pozytsii kursantiv viiskovykh zakladiv vyshchoi osvity [Content and structural components of the civic position of cadets of military institutions of higher

education] *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu*. 2024, №. 1 (105). S. 130-141 URL: <http://gnvp.ddpu.edu.ua/issue/view/18153> [in Ukrainian].

3. Bahlai M.V. Tekhnolohiia vykhovannia hromadianskoi pozytsii kursantiv ta etapy yii realizatsii v osvitnomu protsesi viiskovykh zakladiv vyshchoi osvity [The technology of educating cadets' civic position and the stages of its implementation in the educational process of military institutions of higher education] *Profesionalizm pedahoha: teoretychni y metodychni aspekty*. Vypusk 21 (2024 r.) URL: <http://profped.ddpu.edu.ua/> [in Ukrainian].

4. Bahlai M.V. Osoblyvosti vykhovannia hromadianskoi pozytsii kursantiv v tsilisnomu osvitnomu protsesi viiskovykh zakladiv vyshchoi osvity [Peculiarities of education of cadets' civic position in the integral educational process of military institutions of higher education.] *Pedahohichna Akademiia: naukovi zapysky* Vypusk 6. 2024 URL <https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/issue/view/7> [in Ukrainian].

Approbation publications:

5. Bahlai M.V., Forostovets S.V. Vykhovannia hendernoi rivnosti u litseiakh ta viiskovykh zakladakh osvity [Education of gender equality in lyceums and military educational institutions] *Rozvytok natsionalnoi pedahohichnoi osvity u podiiah i personaliiakh: osoblyvosti, zdobutky ta perspektyvy: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (m. Kharkiv, 19 lystopada 2020 roku) S. 34-37 [in Ukrainian].

6. Bahlai M.V. Motyvatsiinyi komponent u strukturi hromadianskoi pozytsii kursantiv viiskovykh ZVO [A motivational component in the structure of the civil position of cadets of military higher education institutions] *Problemy, dosvid ta vdoskonalennia metodychnoi roboty u zakladakh osvity* : materialy Useukr. nauk.-prakt. konf. (24 lystopada 2021 r., m. Kharkiv) / za zah. red. H. F. Ponomarovoii; Komunalnyi zaklad «Kharkivska humanitarno-pedahohichna

akademii» Kharkivskoi oblasnoi rady. Kharkiv : FOP Petrov V. V., 2021 r. s.34-35 [in Ukrainian].

7. **Bahlai M.V.** Vychovannia hromadianskoi pozytsii kursantiv viiskovykh ZVO yak aktualna problema sohodennia [Education of the civic position of cadets of military universities as an actual problem of today] *Zaprovadzhennia innovatsiinykh osvitnikh praktyk yak zasib pidvyshchennia yakosti natsionalnoi osvity* : materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (29 lystop. 2022 r., m. Kharkiv) / za zah. red. H. F. Ponomarovoi; Komunalnyi zaklad «Kharkivska humanitarno-pedahohichna akademiia» Kharkivskoi oblasnoi rady [Elektronne vydannia]. – Kharkiv : KhHPA, 2022. S. 35-36 [in Ukrainian].

8. **Bahlai M.V.** Pedahohichni umovy ta etapy realizatsii tekhnolohii vychovannia hromadianskoi pozytsii kursantiv viiskovykh zakladiv vyshchoi osvity [Pedagogical conditions and stages of implementation of the technology of civic education of cadets of military institutions of higher education.] *Pidvyshchennia yakosti natsionalnoi osvity u konteksti vyklykiv sohodennia* : materialy Rehion. nauk.-prakt. konf. (26 travnia 2022 r., m. Kharkiv) / za zah. red. H. F. Ponomarovoi; Komunalnyi zaklad «Kharkivska humanitarno-pedahohichna akademiia» Kharkivskoi oblasnoi rady. Kharkiv, 2022 r. s.16-18 URL: <https://drive.google.com/drive/u/2/folders/1uiwh3uEO3Hfit02TiMl7GM4i014Jdf0q> [in Ukrainian].

9. **Bahlai M.V.** Kontseptualni zasady vychovannia hromadianskoi pozytsii kursantiv viiskovykh ZVO [Conceptual principles of civic education of cadets of military higher education institutions.] *Formuvannia profesiinoi kompetentnosti suchasnoho pedahoha zasobamy osvity: istoryko-metodychnyi aspekt* : materialy Vseukr. nauk.- prakt. konf. (15 hrudnia 2023 r., m. Kharkiv) / za zah. red. H. F. Ponomarovoi; Komunalnyi zaklad «Kharkivska humanitarno-pedahohichna akademiia» Kharkivskoi oblasnoi rady [Elektronne vydannia]. Kharkiv : KhHPA, 2023. S. 19-20 [in Ukrainian].

10. **Bahlai M.V.** Osobystisno-dialnisnyi pidkhid u vychovanni hromadianskoi pozytsii kursantiv viiskovykh ZVO [A personal and active

approach in the education of the civic position of military higher education cadets]
*Realizatsiia kontseptsii edukatsii fakhivtsiv osvitnoi haluzi v umovakh
innovatsiinoho rozvytku suspilstva* : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (17
travnia 2024 r., m. Kharkiv) / za zah. red. H. F. Ponomarovoi; Komunalnyi zaklad
«Kharkivska humanitarno-pedahohichna akademiia» Kharkivskoi oblasnoi rady
[Elektronne vydannia]. Kharkiv : KhHPA, 2024. S. 32-34 [in Ukrainian].

ЗМІСТ

ПЕРЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	19
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ КУРСАНТІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	29
1.1. Сутнісно-логічний аналіз виховання громадянської позиції як міжнаукового поняття.....	29
1.2. Обґрунтування структурних компонентів громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.....	49
1.3. Структурно-змістова модель виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.....	69
Висновки до першого розділу.....	95
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ТЕХНОЛОГІЇ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ КУРСАНТІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	100
2.1. Сучасний стан виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти	100
2.2. Упровадження технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.....	121
2.3. Аналіз результатів експериментального дослідження.....	138
Висновки до другого розділу.....	157
ВИСНОВКИ.....	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	169
ДОДАТКИ.....	201

ПЕРЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЗВО – заклади вищої освіти

ВЗВО – військові заклади вищої освіти

ГП – громадянська позиція

ЗСУ – Збройні сили України

НПП – науково-педагогічні працівники

ЕГ – експериментальна група

КГ – контрольна група

ВСТУП

Актуальність дослідження виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти обумовлена такими чинниками: загостренням міжнародної ситуації, що вимагає всебічного зміцнення безпеки та обороноздатності нашої держави, підготовки Збройних Сил до вмілої й своєчасної відсічі дій будь-якого агресора; значущістю проблеми громадянськості майбутніх військових кадрів, що посідає одне з перших місць у процесі навчання у військовому закладі вищої освіти; об'єктивним оновленням сучасної військово-професійної діяльності, виховної патріотичної роботи в армії, військових ЗВО [18].

Науково-педагогічне осмислення шляхів виховання громадянської позиції набуває особливого значення у військових закладах вищої освіти, у яких накопичено багатий досвід формування у курсантів громадянських якостей, патріотичних почуттів, національно-патріотичної свідомості. Саме громадянська позиція курсанта військового закладу вищої освіти – це формована стрижнева соціально-особистісна та базова професійна якість, що базується на вітчизняних цінностях, культурі та традиціях, виражається в почутті любові до Вітчизни, визначає її громадянську та військово-службову свідомість, духовно-моральну основу оволодіння військовою професією, потреба у гідному служінні, захисті Батьківщини у мирний та воєнний час.

Громадянська позиція, як інтегрована характеристика особистості, тісно пов'язана з таким важливим поняттям як патріотизм, що має такі складові: любов до Батьківщини, рідного краю та рідної мови, до сім'ї; повага до сімейних цінностей; знання історії Вітчизни, армії, дотримання, збереження та примноження традицій та звичаїв свого народу та Збройних Сил України; відстоювання свободи, територіальної цілісності, політичної незалежності, честі та гідності Батьківщини; усвідомлення громадянського та патріотичного обов'язку, готовність служити інтересам Батьківщини та захищати її від будь-якого агресора, активну участь у військовій діяльності

при поєднанні особистих та громадських інтересів («Про концепцію військово-патріотичного виховання та громадського сприяння безпеці і обороні України», 2023)» [11]. Про це йдеться у наступних нормативних документах, як от: Закон України «Про оборону України»; Закон України «Про Збройні Сили України»; Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті».

Значний інтерес до теми громадянського виховання курсантів військових ЗВО обумовлений, перш за все, складнощами військово-стратегічної стану в світі, що потребує зміни підходів до рівня сформованості громадянської позиції майбутніх офіцерів, яка базується на традиційних духовно-моральних цінностях та формуванні нового образу Збройних Сил України, що відповідає вимогам державної політики в сфері національної безпеки і відстоюванні національних інтересів країни.

Проблеми формування громадянськості, громадянських якостей особистості у практиці української та зарубіжної наукової думки завжди були актуальними. Так праці В. Антоновича, Г. Ващенко, О. Вишенського, І. Гончаренка, О. Кульчицького, С. Маланюка, І. Огієнка, Є. Онацького, С. Русової, М. Савчин, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, М. Стельмаховича, К. Ушинського, І. Франка, Л. Храпливої-Щур, Б. Цимбалістого, М. Швед, М. Шлемкевича, П. Юркевича, В. Яніва є науковою основою дослідження різних аспектів формування громадянськості у процесі історичного поступу людської культури загалом й у сучасних умовах зокрема.

Могутнім джерелом громадянського та патріотичного виховання була і є *етнопедагогіка*, як галузь теорії та практики, що має глибоке коріння в персоніфікованих парадигмах минулих століть: О. Будник, Г. Васякович, А. Лазарук, Н. Лисенко, В. Лаппо, Р. Проць, М. Стельмахович, І. Червінська, П. Черніков.

За роки незалежності України у вітчизняній практиці освіти в контексті громадянського виховання вдалося розв'язати досить широке коло питань. *Особливості* громадянського виховання та формування *громадянських*

якостей особистості висвітлені у працях таких науковців як: І. Бех, Г. Васянович, П. Вербицька, О. Вишневський, Г. Дем'янюк, І. Зязюн, П. Ігнатенко, А. Колодій, І. Кучинська, Г. Пономарьова, Ю. Руденко, О. Сухомлинська, К. Чорна.

Питання дослідження *громадянського виховання молоді в умовах українського державотворення*, а також в контексті функціонування *політичної системи* і розбудови громадянського суспільства в Україні досліджували: П. Ігнатенко, З. Горова, В. Косенко, В. Струманський, О. Шокало. *Роль української символіки у громадянському вихованні дітей та молоді* розкрили у своїх наукових здобутках: М. Дмитренко, О. Олійник, В. Сергійчук, В. Січинський, В. Скуратівський. *Питання мови і нації як запоруки існування громадянського суспільства* досліджували Н. Божко, Г. Волошина, Т. Воропаєва, В. Іванішин, О. Томілін, О. Чередниченко, І. Ющук.

За останній період у практиці освіти в контексті громадянського виховання вдалося розв'язати досить широке коло питань, пов'язаних з правовими аспектами та державотворенням. Так *громадянську освіту в контексті прав людини* вивчали: І. Костенюк, А. Литвиненко, М. Мацькевич, Н. Радько, В. Сутковий, А. Тітова. *Взаємозв'язок громадянської та національної свідомості та громадянської спрямованості* досліджували М. Боришевський, С. Бритченко, О. Гриценчук, О. Губко, Ю. Завалевський, Г. Ілляшов, В. Іщук, Н. Косарева, Т. Кравченко, А. Кузьминський, В. Омеляненко, Л. Плахута. *Питання прояву громадянської позиції та активності особистості в умовах українського державотворення* стали предметом дослідження таких учених як: О. Алексеєва, З. Дорогокупліна, Н. Жидкова, О. Івченко, М. Міщенко, Н. Світлична, О. Саричева, Г. Сікорський, Г.Фрейман.

Значні напрацювання щодо *громадянськості, як складової духовно-морального розвитку* особистості представлені у працях таких педагогів-науковців, як: Ю. Адамчук, О. Бабакіної, О. Біди, О. Гевко, Н. Казакової,

І. Мирошниченко, Г. Пономарьової, А. Прокопенко, М. Роганової, І. Степанця, А. Харківської та інших, розробляють теоретичні і методичні основи громадянського та національно-патріотичного виховання молоді, формування ціннісного ставлення особистості до мови, культури, демократії, держави, громадянських прав і свобод.

Українські офіцери – військові педагоги, які особисто брали участь у бойових діях, розглядали громадянськість як важливу «моральну силу» армії для захисту Вітчизни. Про це свідчать дослідження військових офіцерів-педагогів. Так наукові аспекти становлення і розвитку *військово-професійної підготовки* майбутніх офіцерів в Україні досліджували: (О. Бойко, А. Вітченко, В. Замана, Л. Коберський, В. Кожевников, В. Муженко, В. Осьодло, А. Романишин, А. Скрипник, С. Салкуцан, П. Ткачук, І. Чубенко та інші.

Організація *виховної роботи з особовим* складом є і залишається вельми актуальною на сьогоднішній день. Наукові доробки з виховної роботи у військових підрозділах представлені у наукових працях таких учених, як от: О. Колесніков, М. Ляпа, І. Легеньков, В. Мазуренко, М. Нещадим, В. Петренко, Ю. Хуртов.

До актуальних тем фундаментальних та прикладних військово-наукових досліджень, відносяться зокрема такі, як «громадянські цінності виховання» курсантів у військовій освітній установі.. Тому особлива увага у виховній роботі з курсантами має приділятися саме вихованню *громадянина, патріота, захисника Вітчизни*. У цьому контексті є певні наукові здобутки: виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових установ вищої освіти (Є. Гарбар), виховання як морально-етична вимога до персоналу органів внутрішніх справ (С. Яровий), формування полікультурної компетентності курсантів вищих військових навчальних закладів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін (О. Зеленська), формування громадянської відповідальності у курсантів вищих навчальних закладів МВС України (В. Примак).

Проте, виховання громадянської позиції курсантів у системі виховної роботи закладів вищої освіти не було предметом спеціальних досліджень. Аналіз зазначеної проблеми надав змогу виявити такі суперечності між:

- сучасними потребами Збройних Сил України в офіцерських кадрах готових до виховання громадянської позиції у військовослужбовців, і не достатньою розробленістю змісту, методів, засобів і форм такої підготовки;

- нормативно-правовою базою, спрямованою на громадянське виховання молоді та недостатнім науково-методичним забезпеченням науково-педагогічних працівників щодо виховання громадянської позиції у курсантів військових закладів вищої освіти;

- рівнем сформованості особистісних якостей та активної громадянської позиції, що досягається в цілісному освітньому процесі сучасного військового ЗВО, і відсутністю сучасної теоретико-методологічної та технологічної основи даного процесу.

Таким чином, актуальність наукової проблеми, її практична значущість і наявні суперечності зумовили вибір теми дисертації: **«Виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до комплексної теми наукової роботи закладу вищої освіти «Модернізація педагогічної системи терціарної едукції у контексті підвищення якості професійної підготовки конкурентоспроможних фахівців і вдосконалення професіоналізму науково-педагогічних і педагогічних працівників» (державний реєстраційний номер № 0120U105225).

Тема дослідження затверджена на Вченій раді Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (протокол № 6, від 18.11.2020 р.).

Об'єкт дослідження – процес виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.

Предмет дослідження – технологія виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.

Відповідно до мети дослідження визначено такі завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми громадянського виховання курсантів військових закладів вищої освіти.
2. Визначити зміст та структуру громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.
3. Розробити структурно-змістову модель виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.
4. Теоретично обґрунтувати технологію виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.
5. Експериментально перевірити ефективність реалізації технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.

Для вирішення поставлених завдань і досягнення мети використано комплекс **методів дослідження**: *теоретичні* – аналіз наукових джерел для реконструкції ідей виховання громадянської позиції курсантів, визначення сутності поняття «громадянська позиція»; порівняння, систематизація, узагальнення – для обґрунтування технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти; моделювання – для відображення зв'язків і залежностей між компонентами технології виховання громадянської позиції курсантів у системі виховної роботи у військових закладах вищої освіти; *емпіричні* – педагогічне спостереження, анкетування, бесіда, тестування, ранжування, експертна оцінка – для діагностики складових громадянської позиції курсантів, збору емпіричних даних щодо структури громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти, визначення рівня її сформованості; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний) для доведення ефективності

технології виховання громадянської позиції курсантів у системі виховної роботи військових закладів вищої світи; *статистичні методи* математичної обробки для експериментального підтвердження ефективності технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

уперше:

– розроблено структурно-змістову *модель* виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО: що характеризується функціональною єдністю блоків (цільового (мета, завдання); методологічного (наукові підходи, закономірності, принципи), організаційно-технологічного (зміст, методи, форми, засоби, технології, педагогічні умови) й критеріально-результативного (компоненти, критерії, рівні, результат);

– теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено *технологію* виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти, представлену як поетапне становлення громадянської, патріотично налаштованої особистості через послідовне і поетапне формування позитивної мотивації до становлення власної громадянської позиції та виконання громадянського та професійного обов'язку, набуття систем знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, розвитку громадянського світогляду та свідомості, особистісних та професійних якостей для здійснення активної громадянській позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних сил України;

– *удосконалено:* критерії, показники та рівні сформованості громадянської позиції: *світоглядно-знаннєвий* (система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотична компетентність, громадянська свідомість); *мотиваційно-ціннісний* (сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного

обов'язку; громадянські якості особистості курсанта.); *ініціативно-діяльнісний* (уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність).

– *уточнено* базові поняття дослідження «громадянське виховання», «громадянськість», «громадянська позиція»; відповідність структурних компонентів, критеріїв та показників сформованості громадянської позиції курсантів військових закладах вищої освіти;

– *подальшого розвитку* набули методи, засоби і форми моніторингу якості громадянського виховання курсантів військових закладів вищої освіти.

Практичне значення одержаних результатів полягає в упровадженні в освітній процес закладу вищої освіти технології виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО в єдності її структурних і функціональних компонентів; розробці методики психолого-педагогічного діагностування рівнів сформованості громадянської позиції курсантів; оновленні змісту освітніх компонентів за циклом професійної підготовки здобувачів вищої освіти в розрізі таких тем: «Система виховної роботи у ЗВО», «Громадянське виховання та національно-патріотичне виховання розробці та впровадженні Програми для курсантів «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни»; підготовці методичних рекомендацій для викладачів, курсових офіцерів військових ЗВО «Діагностичний інструментарій громадянської позиції курсантів військових ЗВО». Зазначені матеріали були рекомендовані для використання у закладах освіти із метою виховання громадянської позиції курсантів, а також можуть бути використані у процесі викладання освітніх компонентів із проблем організації виховної роботи у закладах вищої освіти.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес – Національної академії національної гвардії України (акт упровадження від 27.05.2024), Національної академія Державної прикордонної служби України (акт упровадження від 27.05.2024.), Комунального закладу «Харківська

гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (довідка № 01-12/313 від 20.04.2024 р.), Харківського національного університету внутрішніх справ (Акт упровадження від 17.05 2024.).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні і практичні результати дослідження апробовано на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних*: «Соціокультурні та психолого-педагогічні аспекти організації освітньо-розвиткового простору в сучасному закладі освіти» (Харків, 2023 р.), «Духовні основи освіти і виховання в реаліях викликів сучасного світу» (Київ, 2024); *усеукраїнських*: «Розвиток національної педагогічної освіти у подіях і персоналіях: особливості, здобутки та перспективи» (Харків, 2020 р.), «Проблеми, досвід та вдосконалення методичної роботи у закладах освіти» (Харків, 2021 р.), «Запровадження інноваційних освітніх практик як засіб підвищення якості національної освіти» (Харків, 2022р.), «Підвищення якості національної освіти у контексті викликів сьогодення» (Харків, 2022 р.), «Формування професійної компетентності сучасного педагога засобами освіти: історико-методичний аспект» (Харків, 2023 р.), «Реалізація концепції едукативності фахівців освітньої галузі в умовах інноваційного розвитку суспільства» (Харків, 2024 р.).

Публікації. Основні положення й результати дисертації відображено у 10 наукових працях, зокрема: 4 статтях у наукових фахових виданнях України, 6 публікацій у збірниках матеріалів конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації 249 сторінок. Робота містить 8 таблиць, 8 рисунків, список використаних джерел 293 найменування, 5 додатків на 49 сторінках. Обсяг основного тексту дисертації становить 168 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ КУРСАНТІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

1.1 Сутнісно-логічний аналіз громадянської позиції курсантів військових ЗВО як міжнаукового поняття

Розвиток громадянського суспільства є умовою сталого, стабільного розвитку демократичної держави, «інтенсивність та кардинальність соціально-економічних, політичних та культурних перетворень, безумовно, відбиваються на процесі формування громадянської позиції членів суспільства та визначають необхідність національно-патріотичного та громадянського виховання молоді у сучасному суспільстві» (Л Дух [88]).

Як зазначає Н. Філіпчук, «особливої значущості мають сьогодні громадянські якості особистості, її соціально-політична активність, прагнення громадянського миру, шанобливе ставлення до соціальних інститутів держави, відповідальність, громадянська поведінка, громадянська ініціативність, ціннісно-смилова орієнтованість у реальних політичних процесах» (Н. Філіпчук [264]).

Становлення відповідального громадянина України з активною громадянською позицією демонструє його здатність керуватися принципами законності та патріотизму, усвідомлювати значущість виконання службового обов'язку, розуміти мету та моральний смисл державної служби. Виконання цих вимог зумовлює необхідність створення сучасної системи виховання громадянськості молоді, що навчається (С. Палієва [174]).

На етапі сталого демократичного розвитку української державності, в умовах зростання загроз її суверенітету і територіальній цілісності все більшої ваги і значення набуватимуть питання усвідомлення молоддю своєї відповідальності перед народом, державою, українським суспільством (О. Шокало [283].)

Актуальність даної проблематики визначено також в нормативно-правових документах, а саме: Законі України «Про оборону України» [99]; Законі України «Про Збройні Сили України» [98]; Законі України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» [100]; Указі Президента України «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки» [260] та інших.

У Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді зазначено: «В Україні національно-патріотичне виховання дітей та молоді має стати одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства...» [248]. Це обумовлено, перш за все, такими чинниками, як от: відновленням духовно-моральних цінностей нашої держави та її Збройних Сил; складнощами військово-стратегічної стану в світі, що потребує зміни підходів до рівня сформованості громадянської позиції майбутніх офіцерів, що базується на національних традиціях, пов'язаних з формуванням нового підходу до функціонування Збройних Сил України, що має відповідати вимогам державної політики в сфері національної безпеки і відстоюванні національних інтересів країни. Про це йдеться в Наказі МОН № 527 від 06.06.2022 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України та заходів щодо її реалізації до 2025 року». Тому важливим завданням вітчизняної педагогічної науки у цьому контексті є пошук та теоретичне обґрунтування нових методологічних, методичних та технологічних підходів до громадянського виховання сучасної молоді, реалізація яких дозволить підняти цей важливий напрямок виховної діяльності на якісно новий рівень, спираючись як на наявний досвід, виховні традиції, що склалися, так і на досягнення сучасної педагогічної науки [195].

«Науково-педагогічне осмислення шляхів виховання громадянської позиції набуває особливого значення у військових закладах вищої освіти, у яких на сьогоднішній день накопичено багатий досвід формування у

курсантів громадянських якостей, виховання патріотичних почуттів, національно-патріотичної свідомості» (М. Баглай [13]). Адже рівень сформованості громадянської позиції курсантів залежить не тільки від професійної підготовки а й від духовно-моральних якостей. (В. Синишина [231]).

«У таких умовах зростає роль офіцера, який виконує функції керівника та наставника під час вирішення курсантами службових та навчально-бойових завдань щодо захисту держави; роль викладача та вихователя, який допомагає курсантам у становленні громадянської свідомості особистості» (М. Баглай [13]). Тому на всіх щаблях усіх сфер військової освіти необхідно створювати умови для формування у курсантів якості військового професіонала, громадянина-патріота, захисника Батьківщини [202].

Офіцери національної гвардії України, які забезпечують законність, правопорядок, збереження територіальної цілісності країни, її суверенітет, стабільність у державі та суспільстві, безпеку громадян, є важливою потужною силою і вельми необхідною складовою Української держави, однією з її життєзабезпечувальних осередків. Їхній моральний стан є показником загального духовного відродження українського суспільства. У сучасних умовах офіцер – це, насамперед, громадянин, відданий Батьківщині, готовий до її захисту [194].

Ефективне формування громадянських якостей у курсантів військових закладів вищої освіти розглядається науковцями як провідний напрямок у системі професійної підготовки військових фахівців, що має особливе значення для успішного виконання ними завдань, що стоять перед внутрішніми військами з урахуванням вимог та запитів держави, громадянського суспільства (Я. Великий [43 ; С. 20]).

Сьогодні проблема становлення громадянина та розвиток громадянського суспільства є однією з найважливіших в Україні. «Формування громадянської позиції молодого покоління країни, як зазначає Ф. Рудич, набуває не тільки теоретичної актуальності, а й практичної

значущості в суспільстві, оскільки громадянське суспільство і її громадяни розвиваються та функціонують із певною системою переконань, установок, цінностей. Тому в основі затвердження громадянської позиції мають бути ідеї державності, патріотизму, законності, які цілеспрямовано формуються в освітньому середовищі військових установ вищої освіти» (Ф. Рудич та ін. [220]).

Проблеми формування громадянськості, громадянських якостей особистості у практиці української та зарубіжної наукової думки завжди були актуальними. Так праці В. Антоновича [7], Г. Ващенка [41], О. Вишенського [51], І. Гончаренка [69], О. Кульчицького [136], С. Маланюка [151], І. Огієнка [164], Є. Онацького [167], С. Русової [221], М. Савчин [222], Г. Сковороди [236], В. Сухомлинського [252], М. Стельмаховича [244; 243], К. Ушинського [262], І. Франка [266], Б. Цимбалістого [272], М. Швед [279]. М. Шлемкевича [282], В. Яніва [288] були і є науковим підґрунтям, теоретичною основою дослідження різних аспектів виховання громадянськості у процесі історичного поступу людської культури загалом й у сучасних умовах зокрема.

Г. Боровська у статті «Памфіл Юркевич: єдине людство і гуманістична перспектива» зазначає, що, основними принципами єднання спільноти у просторі християнського світу П. Юркевич визнає те, що, по-перше, діяльність людини, її поведінка повинні бути просякнуті вірою в єдиного Бога. По-друге, людина як моральнісна особа не має підстав ворогувати з іншими людьми. По-третє, за будь-яких зіткнень людина повинна керуватися моральнісними вимогами справедливості, які допоможуть їй зрозуміти де і коли її бажання суперечать благу ближнього і благу спільноти. Зрештою, християнин повинен мати внутрішню душевну злагоду, яка досягається «перемогою над пристрастями, послухом голосу совісті, особливо діяльною відданістю волі Божій» (Г. Боровська [33])

На думку П. Юркевича, саме християнська спільнота за своєю моральною сутністю відповідає громадянському суспільству. Він наголошує

на необхідності розробки теорії громадянського суспільства, яке б гідно успадковувало досягнення історичного поступу цивілізації. Неоціненими на сьогодні є конструктивні пропозиції П. Юркевича щодо розбудови гуманістичного суспільства, підвалинами якого він визначає християнську мораль та дотримання прав і свобод особи: «Не людина існує для закону, а закон для людини» (П. Юркевич [286]).

Проблема національного виховання, формування громадянських якостей людини вивчалась К. Ушинським [262], який бачив необхідність створення саме вітчизняної системи *моральної соціальної освіти*. На цьому акцентував і Г. Сковорода зазначаючи: «Всяк мусить пізнати свій народ і в народі себе.... Все добре на своєму місці в своєму лиці, і все красно, що чисто, природно, що не є підробкою, не перемішано з чужим по роду» (Г. Сковорода [235; С. 25]).

Могутнім джерелом громадянського та патріотичного виховання була і є *етнопедagogіка*, як галузь теорії та практики, що має глибоке коріння в персоніфікованих парадигмах минулих століть: О. Будник [37], А. Лазарук [140], В. Лаппо [144], Р. Проць [206], М. Стельмахович [247, 246], І. Червінська [245].

Дослідження учених Ю. Руденка [218], М. Стельмаховича [246] доводять, що народна педагогіка, як споконвічна мудрість народу, завжди була могутнім джерелом патріотичного і громадянського виховання дітей та молоді, прагнула до прищеплення любові і поваги до рідної Землі. Дієвим засобом виховання в народній педагогіці були героїчні лицарські традиції українського народу. А «найвищого рівня піднесення досягнення національно патріотичної ідеї у вихованні молоді відбулися в епоху Запорізької Січі, періоду дійсно героїчного, національно-духовного, патріотичного розвитку нашої Вітчизни», – зазначає І. Гутник [78].

Роль народних традицій як важливого засобу громадянського досліджували Г. Васякович, П. Черніков [39]. Крім того, вони стверджували, що умовами «органічного виникнення національного виховання» має бути

загальний розквіт нації: підйом економіки, демократизація культури, розвиток міжнародних відносин, пом'якшення форм соціальної боротьби всередині нації, природна еволюція, що дозволяє забезпечити збереження традицій» (І. Гутник [78]). На основній ролі громадянського виховання у пробудженні почуттів національної гордості та самоповаги наголошував В. Дубровський. Він зазначав, зокрема, що необхідно ставили перед школою реальні завдання, щоб «виростити з дитини доброго, чесного громадянина, який любить свою Батьківщину здоровою, розумною любов'ю...» [86, С 40].

Усі напрями громадянського виховання різних епох поєднані загальними рисами, такими як от: повага до Батьківщини, її історії; використання досвіду народної та православної педагогіки; розуміння необхідності створення системи національного та патріотичного виховання та її освіти, щоб вони містили елементи громадянськості, як необхідної складової у вихованні дітей та молоді, відображали елементи національної ментальності (А. Афанасьєв [9; С.20-25]).

За роки незалежності України у вітчизняній практиці освіти і громадянського виховання було набуто багаторічний досвід.

Виховання *громадянських якостей* досліджували: І. Бех [26], Г. Васянович [40], П. Вербицька [45], О. Вишневський [52], Г. Дем'янюк [81], І. Зязюн [107], П. Ігнатенко [111], А. Колодій [128], І. Кучинська [138], Г. Пономарьова [186], Ю. Руденко [219;217], О. Сухомлинська [251], К. Чорна [276].

Питання *громадянського виховання молоді в умовах українського державотворення*, а також в контексті функціонування *політичної системи* і розбудови громадянського суспільства в Україні вивчали: В. Косенко [73], П. Ігнатенко [110], В. Струманський [249], О. Шокало [283].

Роль української символіки у громадянському вихованні дітей та молоді розкрили у своїх наукових здобутках: О. Олійник [166], В. Сергійчук [228], В. Січинський [234], В. Скуратівський [237].

Питання мови і нації як запоруки існування громадянського суспільства досліджували Н. Божко [28], Г. Волошина [61], Т. Воропаєва [63], В. Іванішин [108], О. Томілін [257], О. Чередниченко [273], І. Ющук [287].

Останній період розвитку педагогічної думки був пов'язаний з дослідженнями правових аспектів та державотворенням. Так *громадянську освіту в контексті прав людини вивчали*: Н. Радько [190], І. Костенюк [131], А. Литвиненко [145], М. Мацькевич [152], В. Сутковий [250], А. Тітова [256].

Взаємозв'язок громадянської та національної свідомості та громадянської спрямованості досліджували М. Боришевський [216;32], С. Бритченко [35], В. Іщук [113], А. Кузьминський, В. Омеляненко [49], О. Гриценчук [71], О. Губко [75], Г. Ілляшов [112], Т. Кравченко [133], Т. Єлагіна [92], Ю. Завалевський [96], Н. Косарева [130], Л. Плахута [182].

Питання прояву громадянської позиції та активності особистості в умовах українського державотворення стали предметом дослідження таких учених як: О. Алексеєва [3], З. Дорогокупліна [85], Н. Жидкова [94], О. Івченко [109], М. Міщенко [155], О. Саричева [223], Н. Світлична [224], Г. Сікорський [233], Г. Фрейман [267].

Зазначемо, що суттєві наукові доробки щодо громадянськості, як складової духовно-морального розвитку особистості висвітлені у працях: Ю. Адамчук [2], О. Бабакіної [10], О. Біди [48], О. Гевко [66], Н. Казакової, І. Ящук [116;115] І. Мирошніченко [154], Г. Пономарьової [185;187], А. Прокопенко [204;203], М. Роганової [215;213], І. Степанця [188,189], А. Харківської [270;269] та інших. Педагоги-практики, які мають великий досвід роботи з молоддю, розробляють теоретичні і методичні основи виховання ціннісного ставлення особистості до мови, культури, демократії, держави, громадянських прав і свобод.

Так на думку О. Бабакіної: «...досвід, накопичений українським суспільством, є свідченням того, що для сталого демократичного розвитку недостатньо прийняття відповідних законів, проголошення виборів та

громадянських свобод. Запорукою стабільності перетворень в Україні є високий рівень громадянськості та соціальної активності громадян» (О. Бабакіна [10, С. 3]).

Слід зазначити, що розглянуті питання не вичерпують всі точки зору на проблему виховання громадянськості в освітніх організаціях, але дають можливість сформулювати узагальнені положення за темою, що розглядається, і використовувати їх стосовно до громадянського виховання курсантів у військових закладів вищої освіти. Адже криза соціально-економічного, політичного та духовного життя сучасного суспільства вимагає пошуку науково обґрунтованих відповідей на виклики часу, критичного аналізу прийнятих рішень, удосконалення громадянської культури. Для цього необхідне створення громадянського суспільства у кожній окремо взятій країні, розвитку громадянської культури, формування громадянськості соціальних суб'єктів. Особливо в умовах воєнної агресії це стосується військової професії (М. Баглай [14]).

Психологічна складова є невід'ємною складовою професійного підготовки майбутніх офіцерів, але психологічна стійкість, моральна витримка є визначальними у якостях військовослужбовців. Психологічні аспекти навчання і виховання курсантів військових ЗВО досліджували такі вчені: Г. Воробйов [62], Ю. Думанський [87], Л. Снігур [54], С. Максименко [55].

Сучасні проблеми військово-педагогічних досліджень загострюються великомасштабним реформуванням підготовки військових спеціалістів. Насамперед у системі військової освіти формуються наукові школи, які є новою формою інтеграції військової освіти та педагогічної науки.

Стрімкі зміни, що відбуваються сьогодні у суспільстві, орієнтують на необхідність високої професійної підготовки офіцерів Національної гвардії України, тому при розробці освітніх методик і технологій необхідно не тільки сучасне методологічне обґрунтування, а й урахування соціальної реальності, ситуації орієнтації на людину як найвищу цінність. Саме це

дозволить суттєво підвищити рівень професійної підготовленості курсантів. (М. Нещадим [162]).

Підготовка офіцерів у військових ЗВО є єдністю пізнання, практичної діяльності, соціально-психологічних відносин, виховання, розвитку та керівництва військово-професійною підготовкою курсантів. Навчання все більше набуває проблемно-діяльнісного характеру. Удосконалення системи підготовки у військових ЗВО передбачає побудову програмного матеріалу з урахуванням вимог до професійної діяльності майбутніх захисників Вітчизни; активізації навчально-пізнавальної діяльності курсантів; диференціацію та індивідуалізацію навчання; підвищення педагогічної майстерності викладачів; вдосконалення навчальної матеріально-технічної бази; безперервність та дієвість виховної роботи. (Ю. Хуртов [152]).

Організація *виховної роботи з особовим складом* залишається вельми актуальною на сьогоднішній день. Наукові доробки з виховної роботи у військових підрозділах представлені у наукових працях таких учених, як от: В. Петренко [168]; [177], М. Ляпа [168], О. Колесніков [126], М. Нещадим [162], Ю. Хуртов [104].

Проте на реальні проблеми виховної роботи з особовим складом, вказують військові педагоги, психологи, практичні працівники – офіцери ЗСУ. Так С. Форостовець, В. Баглай, виокремлюють такі її види: «1) проблеми, пов'язані з недостатньою розробкою концептуальних основ сучасної теорії українського патріотизму; 2) проблеми, обумовлені практикою функціонування державної системи національно-патріотичного виховання, загальним рівнем і змістом патріотичної свідомості громадян України; 3) проблеми, що є слідством недосконалості системи виховної роботи у військових закладах освіти» [265, С.34].

Такі дослідники, як В. Мулява та Н. Замотаєва зазначають, що основними проблемами військово-патріотичного виховання військовослужбовців є такі: «складність і протиріччя соціально-економічних, політичних і духовних процесів становлення нової державності та

динамічного громадянського суспільства; відсутність єдиної державної ідеології, що визначала б смисл і цілі існування Української держави та народів, які проживають на її території; відсутність єдиної загальнодержавної системи формування у громадян України високих духовних і моральних якостей на основі споконвічних українських цінностей і традицій, у тому числі й військових; глибоку соціальну диференціацію та девальвацію духовних цінностей» (В. Мулява, Н. Замотаєва [157]).

Досліджуючи проблеми національно-патріотичного виховання поліцейських О. Христюк та Ю. Шуст зазначають, що до військових закладів вищої освіти здебільшого вступають громадяни, у яких розвинуте почуття патріотизму, бажання служити на благо Батьківщини, охороняти її цілісність та суверенітет, а проблемою стає необхідність підвищувати ефективність процесу громадянського виховання, адже, на жаль, у закладах загальної середньої освіти даному напряму виховної роботи приділяється недостатньо уваги [271]. А. Губенко, досліджуючи механізми державного регулювання патріотичного виховання в закладах вищої освіти МВС України, зазначає, що «актуальність формування громадськості молоді обумовлена проблемами становлення громадського суспільства, основним чинником життєдіяльності якого виступає різноманіття форм власності, що є фундаментом свободи особи, задоволення її інтересів і потреб. Без громадського суспільства не можна реалізувати потенціал Конституції України, а без громадян не може виникнути саме громадське суспільство. Держава, як відомо, формує підданих, а громадське суспільство, у якому людина з підданого перетворюється на особу з певними цивільними якостями, виховує громадян» [74, С.27].

В. Ніколаєв, обґрунтовуючи теоретичні аспекти військово-патріотичного виховання молоді в сучасній Україні наголошує на тому, що: «...проблема підвищення престижу військовослужбовця і його служби в суспільстві важлива не лише для Збройних Сил, але і для суспільства в цілому. Адже військовослужбовець не відокремлений від суспільства, він

походить з нього, живе в суспільстві і захищає його. Підвищення престижу військової служби – складна справа. Свій внесок в її вирішення роблять і держава, і школа, і ЗВО, і суспільство, і церква, і, власне, Збройні Сили» [163].

У системі військових закладів вищої освіти у зв'язку із ускладненням проблем морально-психологічної підготовки важливим напрямом освітнього процесу стає *громадянське та національно-патріотичне виховання*.

Зростання ролі військових фахівців вищої кваліфікації визначається, перш за все: потребою в оновленні науково-педагогічних та наукових кадрів у системі вищої військової професійної освіти, а також значним інтересом випускників військових ЗВО до безперервної професійної освіти після закінчення навчання та здобуття наукового ступеня; потребою військово-навчальних закладів у кадрах науково-педагогічних спеціальностей у зв'язку з підвищенням складності завдань військової освіти, що мають розв'язуватися (М. Баглай [15]).

До актуальних фундаментальних та прикладних тем військово-наукових досліджень сьогодні відносяться зокрема такі, як *громадянські цінності виховання* курсантів у військовій освітній установі. Адже у суспільстві зараз по-новому усвідомлюються та переусвідомлюються такі цінності, що історично склалися в нашій країні, як: «Батьківщина», «патріотизм», «вірність традиціям», «честь», «гідність», «захист Вітчизни». Тому особлива увага у виховній роботі з курсантами надається саме вихованню таким цінностей як *громадянина, патріота, захисника Вітчизни*. Ці важливі питання буди предметом дослідження вітчизняних науковців, педагогів-практиків. як виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових установ вищої освіти досліджував Є. Гарбар [64], виховання як морально-етичну вимогу до персоналу органів внутрішніх справ вивчав С. Яровий [290], формування полікультурної компетентності курсантів вищих військових навчальних закладів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін досліджувала О. Зеленська [103], формуванням

громадянської відповідальності у курсантів вищих навчальних закладів МВС України займався В. Примак [192].

Громадянське виховання відбувається в цілісному освітньому процесі військового закладу вищої освіти в контексті системи виховної роботи і спрямований на розвиток патріотизму, національної самосвідомості, законослухняності, поваги до прав і свобод людини. Про це свідчать дослідження вітчизняних науковців: (О. Дячкової [89]), (Я. Великого [43]).

Я. Великий, розглядаючи громадянське виховання офіцерів служби порятунку, трактує його як «взаємодію курсантів та викладачів, спрямоване на становлення молодого людини як громадянина демократичної держави, що діє на основі цінностей демократії, державних законів, релігійних основ та етики ринкової економіки, орієнтованої на ідеали служіння Батьківщині» [43, С.20].

Особливості громадянського виховання курсантів на основі *військових традицій* визначили та охарактеризували О. Голубєва, М. Лазарович [139], О. Мітягін [68], Ф. Рудич [220]. У контексті взаємодії громадянського і патріотичного виховання досліджує становлення громадянської позиції курсантів К. Трибулькевич [258]. Актуальні питання військово-патріотичного виховання курсантів та шляхи їх вирішення запропонувала О. Пашкова. Вона визначає поняття громадянськості через розгляд категорії «громадянська позиція майбутнього офіцера» і вважає, що вона «складається із взаємопов'язаних зовнішніми та внутрішніми відносинами пізнавального, мотиваційного та поведінкового компонентів і формує готовність особистості до вироблення власної точки зору в ситуації морального вибору, що сприяє її гармонізації по відношенню до суспільства, інших людей і самої себе. що дозволяє максимально реалізувати себе у професійній діяльності та суспільному житті» [176].

Отже посилення уваги до проблеми громадянськості і патріотизму зумовлене об'єктивною потребою розгляду цього питання на рівні державного завдання щодо виховання та розвитку особистості. Оскільки

особистісним проявом соціальних якостей курсантів виступає їхня соціальна діяльність, то доцільно надати громадянській діяльності курсантів, курсантських підрозділів системоутворювального статусу. Її основою має стати військово-патріотична робота з молоддю, що навчається.

Розглядаючи особистість курсанта як систему, можна представити її як сукупність різних якостей:

– *особистісних*, моральних (патріотизм, вірність військовому обов'язку, відповідальність, альтруїзм, сумлінність, чуйність тощо);

– *загальносоціальних* (патріотизм, громадянськість, світська віра, справедливість, чуйність, творча активність тощо);

– *військово-громадянських* (дисципліна, відповідальність, законслухняність, громадянськість);

– *військово-професійних* (розвиненість військово-професійних компетенцій, професійна майстерність, корпоративний офіцерський дух, мужність, професійні здібності, державний патріотизм).

У більшості особистісних структур різного рівня провідними якостями представлено саме патріотизм та громадянськість. У керівних документах щодо організації професійного виховання формування державно-патріотичних якостей та громадянської позиції є найважливішим завданням вищої військової школи. Водночас її сучасний стан військових ЗВО свідчить про серйозні проблеми громадянського виховання.

Дослідження сучасного досвіду професійного виховання курсантів військових ЗВО показують об'єктивну необхідність у формуванні нових та оновлення традиційних виховних підходів, що довели свою ефективність, у сучасній системі професійної освіти. Патріотична та громадянська спрямованість ідеології професії військовослужбовців-офіцерів закріплена вимогами законодавства про військову службу та у відомчих нормативно-правових актах, про які було зазначено вище. Водночас існують чинники, які суттєво впливають на розвиток професійного виховання майбутніх офіцерів.

До них, перш за все, належать офіцерські традиції, ідеали та цінності, звичаї та ритуали кадрових військовослужбовців.

Проблема підвищення ефективності професійного виховання курсантів військових ЗВО має особливу значущість, актуальна і вимагає якісного науково-методичного та організаційно-технологічного забезпечення відповідно до чинників, що діють у цій галузі, та особливостей завдань, що підлягають розв'язанню.

Військово-корпоративний рівень ідей та цінностей військовозабов'язаних має особливу значущість у професійному вихованні майбутніх офіцерів. Їхнє засвоєння у процесі військової соціалізації формує військово-професійні якості, обов'язкові для успішної офіцерської служби (офіцерська честь, гідність, професійна служба за покликанням, офіцерське братство, відповідальність). На особистісному рівні найбільш значущими цінностями для успішності професійного виховання є патріотизм, організованість, дисципліна, повага до офіцерської служби, розвинені вольові та лідерські якості. Системне засвоєння зазначених ідей та цінностей у процесі навчання формує професійні якості, що визначаються майбутньою службою (В. Колесніков [126]).

Громадянське виховання курсантів здійснюється комплексно в межах системи військово-політичної роботи, яка є суворо регламентованою за місцем, часом та змістом, об'єктами та суб'єктами, вимогами відомчих нормативно-правових документів. Ця система є сукупністю цілеспрямованих заходів «з формування та розвитку особистості майбутнього офіцера як професійного захисника Вітчизни, що має на меті розвиток якості особистості громадянина-патріота» (В. Петренко [178]).

Проте існуюча система професійного виховання курсантів має бути доповнена адекватними ідейно-ціннісними засадами, що дозволяють зорієнтувати професійне виховання курсантів на засвоєння ідей та цінностей російського офіцерства шляхом дотримання традицій, звичаїв та ритуалів

військово-професійної офіцерської групи. На їх основі формуються професійно значущі офіцерські якості та цінності.

Таким чином, переосмислення організаційно-управлінського процесу у контексті громадянського виховання дозволяє більш ефективно формувати патріотичні, громадянські, моральні особисті якості у курсантів, це сприяє включенню до практики освітнього процесу минулого та сучасного емпіричного досвіду в галузі громадянського виховання. У зв'язку з цим, слід зазначити, що проблеми становлення та розвитку у курсантів громадянської позиції, як особистісної якості, не вивчені в повному обсязі, а питання її виховання у майбутніх офіцерів у специфічному освітньому процесі військового закладу вищої освіти не знайшли до теперішнього часу належного відображення у науковій літературі (О. Войчун [60]).

Мета громадянського виховання у військових закладах вищої освіти може бути сформульована наступним чином: формування у курсантів громадянської позиції та військово-патріотичних якостей, що забезпечують їх готовність до захисту Вітчизни. Завданнями громадянського виховання є такі: інформаційно-світоглядна підготовка курсантів військових закладів вищої освіти, надання їм допомоги у здобутті сенсу життя за умов постійного реформування Збройних Сил України, формування самосвідомості, поважного ставлення до соціально значимих ідей та цінностей, пов'язаних з любов'ю до Вітчизни та обов'язків щодо забезпечення її військової безпеки; створення необхідних умов для розвитку таких якостей як громадянськість, патріотизм, готовність гідно виконати військовий обов'язок; виховання законослухняної поведінки, неухильного дотримання норм колективного життя, розвиток активної життєвої позиції та високої відповідальності як важливої характеристики, що виявляється під час військової служби у бажанні особисто брати участь у відстоюванні національних інтересів країни; формування позитивного ставлення до військової служби як однієї з важливих цінностей у життєдіяльності.

Реалізація завдань громадянського виховання, зокрема формування їх громадянської позиції в освітньому процесі військового закладу вищої освіти має бути забезпечено переважно суб'єкт-суб'єктними відносинами; це керований процес взаємодії усіх його учасників у військовому закладі вищої освіти з метою становлення основних компонентів цього феномену як особистісної світоглядного утворення майбутнього офіцера Збройних Сил України.

«Сутність виховання громадянської позиції курсантів визнаємо як цілісний, цілеспрямований та організований педагогічний процес з оволодіння курсантами системою професійних знань та якостей, що утворюють їх компетенції, необхідних для успішного вирішення професійних завдань, заснованих на державно-патріотичному світогляді. Зміст виховання громадянської позиції курсантів включає сукупність духовно-моральних, професійних та особистісних якостей, основу яких становлять: любов до Вітчизни, духовність, військовий обов'язок, громадянський обов'язок, професіоналізм, повага до державної символіки, сумлінність, відповідальність, повага до релігійних поглядів, культури інших народів, постійна готовність до захисту Вітчизни» (М. Баглай [15]).

«Практика реалізації процесу громадянського виховання курсантів здійснюється у навчальній та службовій діяльності, військово-політичній роботі, культурно-дозвільній роботі в умовах як військової служби, так і громадянського суспільства, які можуть виникати в реальній ситуації, яка передбачає наявність таких цінностей, як Батьківщина, державність, та розвиток таких якостей, як законслухняність, самовідданість, патріотизм, що характеризують громадянську позицію як світоглядне утворення в структурі особистості майбутнього офіцера» (М. Баглай [11]).

Громадянське виховання курсантів, що визначається сьогодні пріоритетними напрямом військової педагогіки є дієвим за наступних педагогічних умов: «актуалізації у свідомості майбутніх офіцерів громадянських цінностей, які є основою формування відповідальності за

долю своєї країни, готовності до громадянської дії під час проходження військової служби; включення курсантів військового вишу до регулярних, циклічних та виняткових подій громадянського змісту; наступності навчально-пізнавальної, військово-службової, культурно-дозвільної діяльності на висхідних щаблях освіти в освітньому просторі військового вишу та інтеграції виховних впливів на курсантів» (М. Баглай [11]).

Виховання громадянських якостей і почуттів у майбутніх офіцерів передбачає створення сприятливих умов для їхнього розвитку через наступні соціально-педагогічні заходи: акцент на освітньо-виховному процесі; впровадження повсякденних практик, які сприяють готовності військових до вияву патріотичних якостей у змінних геополітичних умовах; оптимальне використання виховного потенціалу військових, спеціальних і гуманітарних дисциплін для формування цих якостей, з використанням методів переконання, особистого прикладу, вправ, дискусій тощо; реалізація комплексного підходу до формування та вияву патріотичних якостей офіцерів через активну участь персоналу закладу освіти (викладачів, командирів підрозділів, офіцерів виховних структур) у різні види професійної діяльності (освітню, службову, бойову тощо), створюючи сприятливі умови для розвитку патріотичних якостей і почуттів. Ці види діяльності виконують діагностичні, формуючі та коригувальні функції, сприяють розвитку вміння усвідомлено вирішувати завдання, які виникають у мирний та воєнний час, за допомогою курсу морально-психологічного забезпечення, комплексу спеціальних службово-бойових завдань та повсякденного життя в закладі освіти. Вони демонструють високий професіоналізм та глибокі патріотичні почуття, сприяючи підвищенню військово-професійної мотивації до патріотичних вчинків при виконанні службово-бойових завдань як результат комплексної взаємодії зазначених вище умов.

Громадянськість – це інтегративний показник соціалізації особистості, її адаптаційних можливостей у стрімкій зміні реальності, який відображає

досвід громадянсько-правової діяльності і що включає громадянсько-правові знання, вміння та ціннісні відносини. Такий досвід дозволяє соціальному суб'єкту висловити власну точку зору, висловити своє ставлення до різних подій в країні та світі та відстоювати свої світоглядні позиції.

Питання громадянського виховання, зокрема громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти досліджував Є. Гарбар, який розглядав її як «інтегративну, професійно значущу якість особистості офіцера, орієнтовану на специфіку службово-бойової діяльності, що виражається в позитивному ставленні до держави, громадянського суспільства, в наявності адекватного уявлення про себе як суб'єкта діяльності з активною громадянською позицією, в усвідомленні своїх громадянських обов'язків» [65].

А. Окаєвич, досліджуючи умови громадянського виховання, вважає, що стосовно військовослужбовців громадянськість має бути визначена як «... моральна якість особистості, що характеризується усвідомленням нею своїх прав та обов'язків по відношенню до держави, високою переконаністю, творчою активністю та особистою моральною відповідальністю за успіхи суспільства» [165, С.69].

Розглядаючи далі систему цілей громадянського виховання, автори виділяють особливе місце усвідомленню себе громадянином України, покликаним та здатним до збереження та примноження слави своєї Вітчизни та цінностей вітчизняної культури. Образ громадянина України, людини культури та моральності, спрямованого на національні цінності, на думку авторів, є духовною основою та цільовою установкою особистісно-орієнтованої освіти (С. Яровий [290]).

Громадянська вихованість детермінує наявність певної громадянської позиції людини, яка визначає її активну участь у всіх соціально-економічних, політичних та соціальних змін, що відбуваються у суспільстві. Така позиція ґрунтується на розумінні того, що кожна людина є невід'ємною частиною (ми маємо на увазі її політичну модель) своєї нації, свого народу. У разі йдеться

про наявність у громадянина певних національних почуттів, які сприяють його ідентифікації зі своїм народом. Виходячи з цього, громадянсько значущими є якості, які необхідні кожному члену держави, такі як от: політична культура, правова культура, патріотизм та культура міжнаціональних відносин.

Громадянське виховання спрямовано на усвідомлення людиною себе як члена суспільства, представника народу, країни, громадянина. Бути громадянин країни, громадянином України – це означає, що людина бере на себе відповідальність за дотримання законів своєї країни та користується всіма правами, що надаються їй Конституцією. Можна сказати, що громадянське виховання, його компоненти - це формування особистісних якостей майбутніх військових фахівців-офіцерів, що виявляється в різних видах військової діяльності, при виконанні основних військових функцій, зокрема усвідомленої законослухняності, у дійсно вільної прихильності до загальноприйнятих законодавчих норм, міжнаціональних та міжособистісних відносин. У сфері громадянського виховання перебуває також повага до законів України, прав і свободи людини, готовність до участі у суспільному житті країни. Як виявилось, курсанти у процесі діяльності, пов'язаної з громадянським вихованням, відрізняються здатністю до освоєння, прийняття та виховання громадянських особистісних якостей, вони більш ефективно освоюють правові норми, які є для них пріоритетними не тільки у військовому, а й і у громадянському соціумі.

Безумовно, кожен із вчених розглядав громадянське виховання стосовно власної специфіки професійного дослідження. Проте, на наш погляд, зведення авторами поняття громадянськості лише до якості особистості офіцера звужує його значущість для професійної діяльності і не дозволяє розглянути в повному обсязі як особистісний світоглядний феномен. Ми розглядаємо громадянськість як особистісний феномен, що має світоглядну значимість.

На підставі аналізу та узагальнення вищезгаданих підходів до визначення сутності громадянського виховання, ми приходимо до висновку, що своєрідність феномена громадянської вихованості проявляється в тому, що вона є інтегративною якістю особистості, що поєднує в собі політичні, моральні, правові, соціальні якості особистості. Тож під громадянською виховністю нами розуміється інтегративна якість особистості курсанта військового ЗВО, де формується його моральна та правова культура, що виражаються в почутті власної гідності, внутрішньої свободи особистості, дисциплінованості, поваги та довіри до інших громадян та до державної влади, здатність виконувати свої обов'язки на основі гармонійного поєднання патріотичних, національних та міжнародних почуттів. З іншого боку, це робота, спрямована на досягнення високого ступеня інтеграції збройних сил та кожного військовослужбовця у громадянське суспільство. Сформовані ознаки громадянської вихованості у курсантів військового ЗВО полягають у наступному: в усвідомленні особистісної відповідальності перед державою; у прагненні підвищити, зберегти та примножити військові та громадянські традиції; у прояві особистісних позитивних якостей у повсякденній військовій практиці.

Далі, відповідно до логіки дослідження, необхідно уточнення сутності, змісту поняття «громадянська позиція курсантів військових закладів вищої освіти» як інтегративної, професійно значущої якості особистості майбутнього офіцера, що визначається вимогами сучасного життя, специфікою службово-бойової діяльності, її високою соціальною відповідальністю. Крім того, для підвищення результативності виховання громадянської позиції курсантів необхідно спроектувати модель технології на основі системного, технологічного, культурологічного, особистісно-діяльнісного підходів, що враховує специфічні особливості освітнього процесу у військовому ЗВО; розробити критеріально-діагностичний інструментарій щодо досліджуваного процесу; обґрунтувати комплекс

педагогічних умов та експериментально перевірити їх на практиці виховання громадянської позиції курсантів у військовому ЗВО.

1.2. Обґрунтування структурних компонентів громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти

Серед усього різноманіття підходів до виховання громадянської позиції учені П. Демчук [80]; Т. Єлагіна [92]; Т. Ілляшов [112], Н. Косарева [130] виділяють такі, що зумовлені конкретно-історичними, соціально-економічними та політичними умовами розвитку суспільства:

- *культурологічний* напрям (формування громадянських якостей особистості через культурні цінності);
- *діяльнісний* (активна участь особистості у різних видах громадської діяльності);
- *ціннісний* (де провідна роль приділяється людським відносинам та взаєминам)

Ми згодні з тими дослідниками (Л. Плахута [182]; (М. Бастун [23]), які об'єднують ці три напрями в один, який і буде більш ефективним при формуванні такої складної особистісної якості, як активна громадянська позиція.

Розглянемо змістові доміанти феномену «громадянська позиція курсанта військового ЗВО» в контексті його громадянсько-патріотичного виховання та професійної підготовки.

Під громадянським вихованням українські учені А. Кузьмінський, В. Омеляненко [49], С. Карпенчук [72], О. Пилипенко [46], розуміють створення умов цілеспрямованого розвитку особистості як відповідального громадянина своєї країни. Результатом громадянського виховання, як зазначає О. Пилипенко [46] «є громадянська вихованість особистості як складне явище, що інтегрально поєднує індивідуально та соціально-значущі якості, що характеризують особистість як суб'єкта суспільних відносин при

виконанні ним соціальних ролей, що проявляється при перетині державних, особистих та суспільних інтересів».

«Критеріями громадянської вихованості особистості в педагогічній літературі розглядалися:

– суспільна спрямованість, висока відповідальність за виконання громадянського обов'язку, усвідомлення особистістю прав та обов'язків громадянина, активне прагнення реалізувати їх у повсякденному житті та діяльності та непримиренність до чужих поглядів та прояві;

– самостійність та ініціатива – основні риси громадянськості особистості;

– усвідомлення та виконання своїх прав та обов'язків громадянина, громадянська зрілість – це єдність і взаємозв'язок двох складових її компонентів – громадянської самосвідомості та громадянської активності;

– світогляд, ставлення, позиція у суспільному житті, особисті якості (М. Баглай [11]).

«Громадянське становлення сучасної молоді людини необхідно розглядати через такі поняття, як «громадянськість», «громадянська зрілість», «громадянство», «громадянська позиція», «громадянські якості особистості». (А. Кузьмінський, В. Омеляненко [135].

За трактуванням політичного словника: «Громадянськість – це спрямованість на користь суспільства, підпорядкування особистих інтересів громадянським, служіння Батьківщині; виконання правил і обов'язків, встановлених законами держави» [184, С. 27].

Педагогічна наука визначає «громадянськість» як «усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків, стосовно до держави, суспільства, почуття відповідальності за їх стан» [70, С. 75].

«Громадянин з педагогічної точки зору – це самобутня індивідуальність, особистість, що усвідомлює єдність духовно-етичного і правового обов'язку, відчуває себе частиною своєї Батьківщини (Я. Великий [43, С. 20].

В психологічному контексті громадянськість розглядають як «одну з соціально-психологічних рис особистості, що проявляється в її свідомому, відповідальному ставленні до Батьківщини, народу, суспільному житті, сучасником і діячем якого вона є» [239].

«Громадянськість проявляє себе через наступні громадянські якості особистості: громадянська свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянського обов'язку, почуття громадянської відповідальності, громадянська мужність», - зазначає Ю. Завалевський (Ю. Завалевський та ін. [95, С. 45].

За визначенням П. Вербицької «громадянськість – усвідомлення своєї приналежності до суспільства, прагнення служити йому» [44, С. 15]. С. Зябрева у своїй дисертації «Виховання громадянськісті студентів професійно-технічних коледжів у позанавчальній діяльності» розглядає громадянськість: «як складну інтегративну особистісно-моральну якість, що характеризується усвідомленням прав і обов'язків громадян України, почуттям любові до Батьківщини, потребою у служінні їй, праці на її благо, свідомим виконанням законів держави. Вона виявляється у системі ставлень до – держави, Батьківщини, інших людей, себе» [105, С. 8].

О. Кошоп, досліджуючи методологічні засади громадянського виховання учнівської молоді, визначає громадянськість «як інтегрований комплекс якостей особистості, що визначають її соціальну спрямованість, готовність до досягнення соціально значущої та індивідуально-необхідної мети у відповідності з наявними в суспільстві можливостями й дотримання при цьому існуючих морально-правових норм» [132, С. 47].

Академік І. Бех зазначає, що «під громадянськістю слід розуміти відповідальне ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави, яке вона постійно демонструє, долаючи власні Его-потяги та узгоджуючи індивідуальну поведінку зі спільним благом. За таких умов відповідальне ставлення трансформується у почуття відповідальності з властивими йому силою, спрямованістю та узагальненістю» [27]. О. Гоменюк пов'язує

громадянськість з вихованням моральної відповідальності молодих людей у єдності мотиваційно-стимулюючого, ціннісно-орієнтаційного та практичного компонентів [160].

Правила, норми поведінки, що регулюють відносини між людьми, між людиною та суспільством, в яких виражаються взаємні обов'язки людей один до одного, є моральними відносинами. Те, що державні та юридичні вимоги багато в чому відповідають принципам і вимогам людської моралі, взаємодіють із ними, пояснює той факт, що поняття «громадянськість» розробляється в основному в рамках етичної проблематики (К. Трибулькевич [258]).

Проблеми виховання громадянськості розглядалися в різних аспектах. Так, Н. Коляда та О. Кравченко вважають, що формування громадянськості – це «цілеспрямований педагогічний процес взаємодії викладачів і здобувачів освіти, результатом якого є усвідомлене ставлення студентів до суспільства та держави, людей та соціально-політичних явищ, що виявляється у громадянській поведінці та засноване на громадянських переконаннях» [129, С. 33].

В контексті виховання громадянської позиції розглянемо поняття «громадянська відповідальність». Громадянська відповідальність, на думку Є. Гарбар – є «свідомим актом, у якому особистість діє за умов активно впливати на навколишню дійсність. Вона проявляється у здібності громадянина самостійно приймати правильні з погляду громадських правил і норм моралі рішення у різних ситуаціях та відповідати перед суспільством за наслідки своїх вчинків...» (Є.Гарбар [65]).

На думку Г. Ломакіної «Громадянська відповідальність – це здатність особистості здійснювати свою діяльність, дотримуючись почуттів громадянського обов'язку, а також відповідно до прийнятих у суспільстві норм громадянської поведінки» [146].

З моральною якістю, «що характеризується високим рівнем розвитку самосвідомості особистості з високорозвиненим почуттям громадянського обов'язку», пов'язує моральну відповідальність В. Примака [191].

А. Кузьмінський, О. Біда, І. Білецька [47], досліджуючи зміст і структуру громадянської відповідальності, зазначають, що цей феномен «визначається єдністю думок, почуттів і діяльності, тому важливо дбати про розвиток емоційного, інтелектуального та практично-дійового компоненту громадянської культури, щоб повага до законів і символів Батьківщини, до її святинь, розуміння своїх прав і обов'язків поєднувалися з реалізацією власних патріотичних почуттів, прав і обов'язків у повсякденному житті».

З громадянською відповідальністю тісно пов'язаний *громадянський обов'язок*. Громадянський обов'язок є «сукупністю юридичних моральних обов'язків особистості держави. У понятті громадянського обов'язку відображені не поодинокі вчинки та дії, а суспільна поведінка особистості загалом» (А. Окаєвич [165]).

В контексті дослідження проаналізуємо поняття *громадянська активність*, адже вона є важливим показником громадянської позиції. Процес формування громадянської активності курсантів військових закладів вищої освіти спрямований на розвиток патріотизму, національної самосвідомості, законослухняності, поваги до прав і свобод людини (О.Войчун [60]).

Як зазначає А. Гусєва: «громадська активність відображає рівень громадянської культури суспільства, та певної мірою визначається ним. В той же час рівень індивідуальної громадської активності визначає рівень розвитку суспільної громадської активності» [77].

Розглянемо більш докладно поняття «громадянська позиція». Під *громадянською позицією* розуміється: «усвідомлена активна участь людини у житті суспільств на основі моральних принципів» (Б. Кобзар [120]).

Л. Вовкочин визначає активну громадянську позицію як: «інтегративну якість особистості, що характеризується ініціативою, органічним поєднанням

особистісних та громадянських цінностей та передбачає усвідомлення себе громадянином та активним учасником суспільного життя» [59, С. 146].

М. Серік, досліджуючи особливості прояву громадянської позиції студентів, визначив її як: «усвідомлену участь молодшої людини в житті суспільства...», яка «...відбиває її свідомі реальні дії та вчинки у виконанні функціональних завдань професійної діяльності, громадянського обов'язку, активної участі у суспільному житті» Серед основних компонентів громадянської позиції він окреслив громадянськість, громадянську відповідальність, соціальну активність [230]. На думку М. Красовицького, «складовими громадянської позиції виступають «соціальна активність, громадянська самосвідомість та громадянські якості» (М. Красовицький [134, С. 24]).

Розглядаючи сутність громадянської позиції курсантів – майбутніх офіцерів Національної гвардії України, ми виходили з особливостей їхньої професійної діяльності, яка характеризується різноманіттям професійних завдань.

У цих умовах особливого значення набувають такі компоненти громадянської позиції як: ідейно-моральні установки, переконання та соціально-орієнтовані цінності, громадянські якості (любов до Батьківщини, патріотизм, дбайливе ставлення до національних багатств країни, мови, культури, традицій, правосвідомість та громадянська відповідальність); усвідомлення особливої місії майбутніх офіцерів НГУ, свого професійного обов'язку. У зв'язку з цим вирішальне значення мають такі якості курсантів як: здатність до професійного саморозвитку та особистісного самовдосконалення; готовність до усвідомленого ризику та дій в екстремальних ситуаціях, що передбачає наявність стійких вольових якостей та високу емоційну витриманість; високий рівень професіоналізму, що передбачає професійні вміння та навички, відпрацьовані до автоматизму, швидкість реакції в нестандартних ситуаціях, організаторські вміння, здатність взяти керівництво на себе, здатність до узагальнення та оцінки

своїх вчинків та вчинків інших; соціально-професійна відповідальність за прийнятті рішення та свої професійні дії, ініціативність та самостійність у прийнятті оптимальних рішень у конкретній ситуації (С. Легуша [143]).

В контексті військово-патріотичного виховання курсантів військових закладів вищої освіти України розглядає виховання громадянської позиції О. Пашкова. Вона виділяє «такі структурні компоненти (прояви): систему світоглядних знань, ставлення курсантів до основного виду своєї діяльності – професійної як громадського обов'язку, рівень суспільної активності та наявність у них відповідальності» (О. Пашкова [176]).

Ми цілком погоджуємося з аналізом, проведеним у дослідженнях зазначених авторів, проте зазначимо, що проблема становлення та розвитку громадянської позиції курсантів, як особистісної світоглядної якості, ще не вивчені в повному обсязі саме у специфічному освітньому процесі військового закладу вищої освіти, теоретичні і практичні розробки цього процесу не знайшли до теперішнього часу належного відображення у науковій літературі.

Наведені вище положення дозволяють нам визначити зміст конструкту «громадянська позиція курсанта військового закладу вищої освіти», виділити його основні характеристики:

1. Громадянська позиція – це «набута у процесі соціалізації сукупність властивостей і якостей військовослужбовця як громадянина, що виявляється у сформованих мотивах і готовності визначати свою громадянську поведінку, брати активну участь у військово-професійній діяльності, у справах громадянського суспільства та держави» (М. Баглай [18]).

2. З правового погляду громадянська позиція курсантів – майбутніх офіцерів передбачає неухильне дотримання законів, знання та виконання норм військового права, у тому числі міжнародного; виконання дій, вироблення умінь користуватися своїми правами та свободами, поважати права та свободи інших громадян.

3. У моральному вимірі громадянська позиція курсантів – майбутніх офіцерів, це принципи, норми моралі, етичні переконання, якими вони як громадяни мають послуговуватися не тільки під час здійснення військово-професійної діяльності, а й у повсякденному житті, де також формується і проявляється громадянська позиція та громадянська відповідальність.

4. Аксіологічна характеристика громадянської позиції курсантів у військовому закладі вищої освіти передбачає аналіз її структури як єдності основних світоглядних, духовно-моральних та патріотичних цінностей, таких як: *державність* – підтримка державної політики, інтересів держави, схвалення діяльності державних структур та органів, боротьба з антидержавними проявами у житті та військово-професійній діяльності; *законослухняність* – неухильне дотримання законів, нормативно-правових актів, прав, свобод та обов'язків у повсякденному житті та у військовій сфері, нетерпимість до правопорушників та їх засудження; *патріотизм* – любов до Батьківщини, гордість за свою Батьківщину, відданість традиціям, звичаям, розуміння значущості своєї самоідентичності, готовність та вміння захищати свою землю; *громадянський обов'язок* – реалізація військово-професійного (військового) боргу, нормативно регламентованого у військовій сфері відповідно до вимог суспільства, держави, Міністерства оборони; *міжкультурна компетентність*, етнотолерантність та крос-культурна грамотність у сфері громадянського суспільства – знання про ментальні цінності та пріоритети свого та інших народів, навички міжкультурної комунікації у мультинаціональному соціальному середовищі для підтримки стабільного громадянського миру (Л. Снігур [241]).

Узагальнивши наведені трактування можна зазначити, «що «громадянська позиція» є комплексом духовно-моральних установок та переживань особистості курсанта – майбутнього офіцера за долю Батьківщини, що виявляється у культурі почуттів, моральних почуттях, почутті патріотизму» (М. Баглай [14]). Ми розглядаємо громадянську позицію як особистісний феномен, що має світоглядну значимість. «В

структурі громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти виділяємо три взаємопов'язані компоненти: *когнітивний, мотиваційний, поведінковий*. Розглянемо більш докладно ці складові.

Когнітивний компонент в структурі громадянської позиції характеризується «повнотою етичних, правових, політичних та інших знань людини, тобто обсягом відображення положень і принципів, прийнятих у суспільстві, а також глибиною усвідомлення соціально-особистісної значущості стрижневих етичних та правових норм, що забезпечують емоційно-позитивне сприйняття та відображає суб'єктивне ставлення людини до вимог, що засвоюються нею» (М. Баглай [11]).

Когнітивний компонент містить певну систему знань про основи соціальних наук: економіки, права, політології та ін., про культурні та історичні досягнення України, світової цивілізації; про механізми захисту прав людини на всіх рівнях; про основи соціального проектування тощо. (А. Литвиненко [145]; М. Мацькевич [152]).

Також когнітивний компонент визначає *громадянську освіченість*, до якої відносяться «знання про сутність, ознаки, закони розвитку громадянського суспільства, критичному мисленні, що включає гнучкість мислення – здатність бачити проблему з різних сторін, здатність знаходити нетрадиційні рішення, швидко реагувати на зміни» (Н. Радько [190]).

Когнітивний компонент спирається на *культуру мислення особистості*, як освоєння людиною прийомів, норм та правил розумової діяльності, що виражається в умінні точно формулювати завдання (проблему), вибирати оптимальні методи (шляхи) їх вирішення, отримувати обґрунтовані висновки, правильно користуватися цими висновками на практиці, що підвищує цілеспрямованість, організованість, ефективність будь-якого виду діяльності (Л. Дух [88]).

Крім того когнітивний компонент проявляється в *оцінних судженнях*, зокрема таких: «як вміння самостійно оцінювати себе, свої можливості, своє положення серед інших людей; порівнювати своєю поведінку з іншим,

внутрішнім еталоном; аналізувати свої вчинки та їх наслідки. Все це дозволяє людині конструювати власну лінію поведінки, будувати відносини з оточуючими» (М. Боришевський [32]), що в результаті формує поведінковий компонент громадянської позиції.

До складу когнітивного компоненту громадянської позиції також входить *громадянсько-патріотична компетентність* курсантів (Т. Ремех [211], Т. Смагіна [240]). Громадянська компетентність є сукупністю прагнень, готовності та можливості реалізації своїх знань, умінь, досвіду, особистісних якостей у діяльності. Громадянська компетентність постає в усвідомленні людиною себе повноправним членом суспільства, прихильним до його інтересів, яка володіє сукупністю прав, свобод і обов'язків і є громадянином цієї країни. Громадянська компетентність особистості розвивається з опертям на усвідомлення людиною своєї моральної установки, інтересів, ідеалів та мотивів поведінки; це є оцінюванням людиною самої себе як діяча, члена суспільства, носія суспільно значущій позиції (Н. Макогончук [149]).

Наступними складовими когнітивного компонента громадянської позиції є *громадянська свідомість та світогляд* особистості, що проявляються у вчинках, громадській діяльності щодо утвердження сучасних поглядів, ідеалів. «Основними компонентами громадянського світогляду людини є її ідейна переконаність, громадська активність, почуття обов'язку й відповідальності, громадянське сумління, честь, мужність». (В. Кузьминський [49], О. Гриценчук [71], О. Губко [75]).

Громадянський світогляд, як складний компонент, розглядається Т. Кравченко як «...система цінностей та поглядів на світ, в основі яких знаходиться відповідальність людини за власну долю і за події, що відбуваються у світі. Такий світогляд протидіє патерналізму та інфантілізму, адже він проявляється у системі принципів, на які спирається поведінка людини. Дійсно громадянський світогляд базується саме на відповідальності, яка є інтегративною, системотворчою цінністю» [133, С.21-23].

«Когнітивному компоненту громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти відповідає *світоглядно-знаннєвий критерій*. Показниками визначаємо: систему знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотичну компетентність, громадянську свідомість» (М. Баглай [11]).

Мотиваційний компонент у структурі громадянської позиції є важливою складовою як в особистісному так і у професійному становленні курсантів. Проблема становлення мотивів людини до професійної діяльності є однією із головних у теорії професійної освіти (С. Єрохін, І. Нікітіна [93], М. Ебзеєв [90], І. Булах [38]). Визначається це тим, що ці мотиви зумовлюють стійкість і продуктивність професійної діяльності. Мотивація курсантів до військово-професійної діяльності не є винятком.

У якості мотивів професійної діяльності, виокремлюються мотиви суспільного та матеріального характеру, а також мотиви самоактуалізації, самовираження, самореалізації. До останніх належать також мотиви, пов'язані із задоволенням потреби людини у суспільному визнанні, у визнанні з боку інших. На думку А. Байтимірова вибір майбутньої професії відбувається з урахування саме мотивів суспільного характеру та соціальних цінностей. Саме професійна мотивація спонукає людину до успіху у праці, яу почуття внутрішнього бажання та прагнення до розвитку, яке дозволяє досягати високих результатів та зберігати інтерес до своєї професії протягом усього життя. (А. Байтимірова [20]).

Вивчаючи мотиви вибору професії у психологічних дослідженнях, Б. Барчі надає їм певну класифікацію, зокрема «домінантний тип професійної мотивації (стійкий інтерес до професії), ситуативний тип професійної мотивації (вплив життєвих обставин, які не завжди узгоджуються з інтересами людини) і конформістський (або сугестивний) тип професійної мотивації (що впливає з боку найближчого соціального оточення, зокрема рідних, друзів, знайомих)» (Б. Барчі [22]). Як зазначає А. Бугрименко, «мотивація впливає на всі аспекти діяльності та поведінки людини:

спрямовує інтенсивність діяльності, особистісне оцінювання подій та явищ, визначає зміст та силу переживань, продуктивність мислення, забезпечує ефективність реалізації досвіду та здібностей». (А. Бугрименко [36]).

В контексті дослідження, А. Шевцов констатує, що формування у курсантів мотивації до військового навчання є складним взаємопов'язаним механізмом, успішна дія якого залежить від багатьох чинників.

Головною особливістю і метою формування навчальної мотивації є створення організаційної системи і таких впливових методичних важелів, які б спонукали курсанта до усвідомлених дій щодо оволодіння обраною ним професією. Мотивація до навчання не має граничних меж, не є раз і назавжди сформованою, тому потребує постійної роботи над її розвитком і вдосконаленням (А. Шевцов [280]).

Крім професійної мотивації у формуванні громадянської позиції курсантів важливе значення має *особистісна мотивація*, особливо мотивація морального вибору. Необхідність вибору – це невід'ємна властивість моральної зрілої особистості, що характеризує її як вільну особистість. Це є право та обов'язок особистості виявляти можливі альтернативи та приймати власні рішення, здійснюючи ті чи інші вчинки.

Як зазначає Р. Каламаж, «альтернативи та вирішення ситуації морального вибору фокусують у собі складність і суперечливість морального життя суспільства та особистості, мудрість або нерозвиненість морального розуму та совісті» (Р. Каламаж [117]). Моральний вибір не виправдовує насилля через будь-які обставини, адже він тоді перестає бути вільним (К. Чорна [56]).

Мотиви морального вибору або морального зобов'язання – це системна ознака військового професіоналізму. Мотив морального зобов'язання курсанта - це усвідомлене ним спонукання своєї поведінки та вчинків, що виникають за умов потреби бути військовим професіоналом, і проявляється у безумовному намірі виконувати службові обов'язки, у позитивному емоційному ставленні до військової служби. Тому формування мотиву

морального зобов'язання курсанта є актуальним, соціально- та особистісно-значущим військово-педагогічним завданням і, відповідно, пов'язано з вихованням їх громадянської позиції.

«Мотиваційний компонент в структурі громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти інтегрує мотиви, надаючи їм особистісний зміст. «Мотиваційний компонент визначає характер мотивів громадянської активності в освоєнні ціннісних орієнтацій та визначає їх як особистісно-значущі» (М. Баглай [11]). Саме мотивація суттєво впливає на *громадянську спрямованість особистості та проявляється* в громадянській поведінці та активні громадянській позиції курсантів (М. Боришевський [32]).

Важливим показником в структурі громадянської позиції курсантів військових ЗВО є наявна система *ціннісних орієнтацій*, що регламентує сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства. «Духовна цінність на індивідуальному рівні, зазначає І.Бех,- є надбанням особистості, що втілює високосмисловий етичний імператив, через власну безумовну значущість якого особистість виділяє, усвідомлює своє Я-духовне, а поведінкова сфера цього Я стає простором суспільно цінної життєдіяльності» (І. Бех [25]).

Громадянські цінності мають певну класифікацію. Так, *правові цінності* проявляються у різних формах громадського порядку, права, законслухняності, у вимогах щодо справедливості, застосування рівних обов'язків. Закріплені законодавчо, вони забезпечують право існування держави як сукупного суб'єкта цих цінностей. *Політичні цінності* набувають розвитку у загальному руслі державності, в утвердженні громадянськості, суспільно-політичної активності; вони є надособистісними як конкретна спільність громадян з урахуванням ідейно-політичних течій. *Морально-етичні цінності* передбачають сферу міжособистісних відносин, яка регулюється в межах протилежності добра і зла як життєвих понять. Для *естетичних цінностей*, насамперед, має значення краса з погляду найвищих якостей форми, якою визначається проєкція сприйняття навколишнього

світу. При цьому якщо правові та політичні цінності можна визначити як соціально-організаційні, моральні, етичні та естетичні слід визнавати загальнолюдськими, хоча це не виключає і навіть передбачає ієрархію цінностей, їхню відмінність на рівнях регіональних та національних культур (А. Кавалеров [114]).

Оскільки громадянська позиція курсанта військового ЗВО є інтегративною системою відносин особистості з державою, суспільством, військовою службою і самим собою як громадянином, спрямованою на виконання громадянського та військового обов'язку на благо держави і суспільства, для виховання громадянської позиції курсанта необхідне формування ціннісних установок його особистості щодо відношення до держави, суспільства, військової служби та власної громадянської ідентичності.

Необхідність формування ціннісних установок громадянської позиції передбачає проведення діагностики ієрархії системи цінностей курсантів. Так, згідно з О. Ковальчук, у формування ціннісного компонента особистості курсанта важливу роль відіграє розвиток таких гуманних відносин у специфічному середовищі військового ЗВО, як «процес поступового, неруйнівного та неухильного переходу педагогічної взаємодії від нормативного характеру відносин у простір гуманістичних цінностей (людина як самоцінність та суб'єкт життєдіяльності, трансцендентний розвиток людини, свобода вибору, суб'єкт-суб'єктна взаємодія) за дотримання статутної форми відносин субординації» (О. Ковальчук [123]).

Таким чином, аксіологія, як теорія цінностей, передбачає гуманізацію освітнього процесу у військовому ЗВО, яка реалізується не лише у присвоєнні знань гуманітарного спрямування у процесі виховання громадянської позиції, а й на основі суб'єкт-суб'єктних відносин стає пріоритетною у навчанні та вихованні курсантів при розумному дотриманні субординації у службовому процесі.

Аксіологічний підхід зорієнтований на виховання у курсантів ціннісного ставлення до громадянської позиції як ключової особистісної та професійної якості. Використання цього підходу дозволяє досліджувати ціннісні аспекти інтеграції традицій та інновацій у педагогічний процес з урахуванням загальнонаціональних цінностей, які перетворюються на педагогічні цінності і визначають принципи, форми, методи та засоби роботи з курсантами військових закладів вищої освіти. У рамках цього підходу патріотизм розглядається як необхідний елемент загальнонаціональних цінностей, що є невід'ємною складовою. Він розуміється як засіб для вираження духовно-моральних установок особистості курсанта.

При цьому всі учасники педагогічного процесу розглядаються як автономні суб'єкти, здатні організовувати та вдосконалювати свою пізнавальну, соціально значущу та повсякденну діяльність. Вони опираються на морально-етичні норми, особистісні орієнтири, ідеали та приклади для наслідування, які є прийнятими та розповсюдженими в соціумі. Таким чином, курсант отримує можливість вирівнювати свої власні духовно-моральні установки з державними пріоритетами, використовуючи це як спосіб задоволення своїх потреб та інтересів у навчальній та позанавчальній діяльності.

У процесі трансформації патріотичних ідеалів у особистісні орієнтири та професійні установки курсанта особливо важливим є згодженість дій командирів курсантських підрозділів та професорсько-викладацького складу. Це сприяє створенню єдиного виховного середовища, яке має забезпечити можливість усвідомлення та практичної реалізації цінностей, що втілюються у патріотичному компоненті виховної роботи з особовим складом (С. Левченко [141]).

Професійна діяльність офіцера Національної гвардії України вимагає від захисників Вітчизни особливих якостей. На професійне становлення майбутнього офіцера мають вплив усі основні чинники психічного розвитку особистості: середовище, виховання, освіта (зовнішні фактори) та власна

активність, спадковість (внутрішні чинники). Майбутній офіцер як лідер повинен мати певний набір особистісних якостей і сформованих навичок, зокрема соціальних, інтелектуальних, адміністративних та ін. [84].

Громадянські якості, нна думку Т. Єлагіної – це «почуття любові до Батьківщини, почуття відповідальності за свої вчинки та дії, ініціативність, самостійність» (Т. Єлагіна [92]). Наукові дослідження зарубіжних учених (М. Christensen [291], Р. Northouse [292] дозволяють констатувати, «що найбільше значення для авторитету командира мають такі якості: активність у житті підрозділи; професійна підготовленість, глибоке знання військової справи, якісна військово-технічна підготовка; любов до своєї професії, відповідальне та творче ставлення до справи; моральність, чесність, правдивість, працьовитість, скромність, гідна поведінка у побуті, у сім'ї; організаторські здібності, діяльність, тощо».

Ю. Сердюк та Д. Іщенко виділяють ознаки лідерських якостей *офіцера внутрішніх військ*: «високий інтелект наявність чітких особистих цілей (цілеспрямованість) здатність до психоаналізу здатність до рефлексії використання інтуїції організаторська проникливість здатність до активного психологічного впливу тактовність висока вимогливість у поєднанні з турботою, справедливістю та повагою особистої гідності високий професіоналізм, забезпечення соціальної компетентності лідера та його доброзичливості у відносинах із військовим колективом» (Ю. Сердюк, Д. Іщенко [229]).

Саме набуття таких якостей «передбачає культуру спілкування, вміння ясно і чітко висловлювати думки, коректно вислуховувати підлеглих, робити зауваження, давати поради, повагу до гідності інших людей, вміння розуміти їх, перейматися їхніми турботами та проблемами, надавати їм підтримку. придбання вміння та навичок швидко та правильно оцінювати ситуацію, знати та враховувати особливості, інтереси, запити та очікування всіх членів військового колективу» (V. Osodlo [293]).

Розвиток лідерських якостей майбутнього офіцера в освітньому процесі військового ЗВО має реалізовуватись на основі загальних та специфічних принципах, які обумовлюють увесь цілісний процес професійної підготовки курсантів та забезпечують результат виховної роботи. (О. Євсюков [91]).

«Мотиваційному компоненту громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти відповідає мотиваційно-ціннісний критерій, показниками якого є такі: сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські якості особистості курсанта (М. Баглай [11]).

Поведінковий компонент у структурі громадянської позиції курсанта НГУ розкриває процесуальний характер професії офіцера, його уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, визначає вміння виконувати громадянські обов'язки відповідно до рівня громадянської позиції.

Саме така необхідність виконувати соціально-моральні обов'язки з погляду громадянської позиції відповідає викликам часу та сучасними вимогами до професії офіцера, потребою держави у військових професіоналах високого рівня, здатних успішно виконувати службово-бойові завдання, бути носіями духовних та культурних цінностей Вітчизни розумно поєднувати суспільне та особисте благо (Г. Темко [254]).

Поведінковий компонент громадянської позиції визначає також сформовані *установки* на виконання громадянського та професійного обов'язку. Під ціннісною установкою ми розумітимемо компонент структури особистості курсанта, що характеризує громадянську та патріотичну спрямованість, формує активну позицію, що характеризує ставлення до себе і до соціально-моральних явищ нашого суспільства, громадянську спрямованість у службово-бойовій діяльності.

Поведінковий компонент реалізуються як *громадянська активність*, що визначається усвідомленою участю особистості у житті колективу та

суспільства і проявляється у відповідних діях, спрямованих на реалізацію особистісних та суспільних інтересів. Цей компонент виконує перетворювальну функцію, тому «практичним вираженням громадянської позиції є *соціальна та громадянська активність*» (М. Баглай [11]).

Соціальна активність є свідомим, творчим ставленням людини до трудової та суспільно-політичної діяльності. (О. Равчев [209]). Громадянська активність особистості передбачає дії, спрямовані на вирішення проблем суспільного життя, які можуть бути як індивідуальними, так і колективними. Вона визначається мотивацією людини до участі у житті суспільства та прагненням сприяти його позитивним змінам та розвитку. (Н. Чернуха, Т. Саврасова-В'юн [275]).

«Поведінковий компонент проявляється у соціально-корисній, громадянській діяльності та поведінці, що передбачає виконання громадянських обов'язків, дотримання моральних норм у поведінці» (М. Баглай [18]).

Громадянська взаємодія проявляється, перш за все, у співпраці з оточуючими людьми задля досягнення соціально значущих результатів. Вона передбачає конструктивне вибудовування взаємин, заснованих на толерантності та взаємній повазі. Громадянське самовизначення формується в процесі вираження людиною своїх поглядів та раціонального вибудовування дій. Воно вибудовується на фундаменті цивільних знань-уявлень про основи громадянського життя, ключові традиції та певні норми (Ю. Адамчук, В. Мірошніченко [2]).

Формування громадянської позиції особистості – це системний та послідовний процес особистісного та соціально орієнтованого розвитку знаннєвої, мотиваційної, ціннісної та поведінкової сфер під впливом зовнішніх та внутрішніх впливів, створення ефективних педагогічних умов, самоосвіти та саморозвитку, реалізації потенційних здібностей людини (О. Кіндратець [118]).

«Поведінковому компоненту громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти відповідає ініціативно-діяльнісний критерій, показниками якого є: уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність.

«Всі структурні компоненти тісно взаємопов'язані. Когнітивний та мотиваційний компоненти реалізуються через діяльність та поведінку особистості, адже саме теоретичний рівень осмислення дійсності зумовлює спрямованість та зміст практичної діяльності.

Тож необхідно на всіх рівнях наукового пізнання та практики постійно відслідковувати реальні зміни в динаміці відносин державних та громадських структур, реальному потенціалі різних сфер соціуму, у досвіді громадських рухів та організацій, а також враховувати історичні традиції та менталітет національної громадянськості, що мають бути загальнозначущими щодо сучасності» (М. Баглай [11]).

*На основі проведеного теоретичного аналізу змісту і структурних компонентів феномену, що досліджується, надаємо визначення поняття «громадянська позиція» як *«інтегрована якість особистості курсанта, що виявляється у сформованій системі знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, у розвиненому громадянському світогляді та свідомості; усвідомленої громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, стійкої мотивації до формування громадянської позиції та наявності мотивів до виконання громадянського та професійного обов'язку, що проявляється розвинених громадянських якостях та громадянській активності щодо реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних сил України» (М. Баглай [11]).**

«Таким чином, проведений аналіз структурних компонентів громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти дозволяє

констатувати, що становлення поняття «громадянська позиція» у науково-педагогічному осмисленні пройшло тривалий шлях, виходячи з потреб суспільства та громадян, його зміст змінювався у різних трактуваннях.

Дане твердження передбачає його характеристику як складної семантичної та філософсько-педагогічної категорії, як інтеграція когнітивного, аксіологічного, мотиваційного та поведінкового компонентів, відповідних критеріїв, таких як от: світоглядно-знаннєвий, мотиваційно-ціннісний, ініціативно-діяльнісний та показників:

- система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянський світогляд, громадянська свідомість;
- сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку;
- громадянські якості особистості курсанта; уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність» (М. Баглай [11]).

«Реалізація процесу виховання громадянської позиції курсантів здійснюється у навчальній та службовій діяльності, військово-політичній роботі, культурно-дозвільній роботі в умовах як військової служби, так і громадянського суспільства, які можуть виникати в реальній ситуації, яка передбачає наявність таких цінностей, як Батьківщина, державність, та розвиток таких якостей, як законслухняність, самовідданість, патріотизм, що характеризують громадянську позицію як світоглядне утворення в структурі особистості майбутнього офіцера.

Саме високий рівень сформованої громадянської позиції забезпечує набута у процесі соціалізації сукупність властивостей і якостей військовослужбовця як громадянина, що виявляється у сформованих мотивах і готовності визначати свою громадянську поведінку, брати активну участь у

військово-професійній діяльності, у справах громадянського суспільства та держави» (М. Баглай [11]).

1.3. Структурно-змістова модель виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти

Для розробки технології виховання громадянської позиції у курсантів у військових закладах вищої освіти в процесі професійної підготовки необхідно визначити її складові і характеристики, тому вважаємо, що дієвим методом буде метод *моделювання*.

Як зазначає І. Осадчий, універсальним засобом усвідомленого сприйняття дійсності, особливо у сфері професійної діяльності, є «модель як цілісне відображення реального об'єкта в ідеальній формі». Саме завдяки абстрагуванню і спрощенню, які використовуються в науковому моделюванні, надскладні об'єкти гуманітарної сфери стають об'єктами пізнання і спрямованого розвитку (І. Осадчий [171]).

Великий тлумачний словник української мови визначає категорію моделі як «уявний чи умовний (зображення, опис, схема і т. ін.) образ якогось об'єкта, процесу або явища, що використовується як його представник» (В. Бусел[42]).

Український педагогічний словник трактує моделювання «як проєктування характеристик певного об'єкта на інший об'єкт, що спеціально створений для його вивчення й має назву моделі» (С. Гончаренко [70]).

«Моделювання допомагає систематизувати знання про явище або процес, що досліджується, підказує шляхи для цілісного опису, розробляє більш чіткі зв'язки між компонентами» (О. Семенова [225]).

Процес моделювання не є спонтанним. Він вимагає дотримання низки вимог. У посібнику «Методологія та організація наукових досліджень» зазначено, що: «модель має бути допоміжним об'єктом, який у процесі дослідження замінить оригінал; модель повинна мати ті властивості

оригіналу», які будуть суттєвими для даного дослідження (І. Россоха [210, С. 59]).

У зв'язку з цим М. Тютюник підкреслює, що «вивчення педагогічних аспектів візуалізації у взаємозв'язку з теорією моделювання дозволяє дати наукове пояснення способу наочності та вивести його на новий рівень відображення взаємозв'язку одиничного та загального, форми та змісту. Саме модель демонструє єдність алгоритму, форми та наочного символу» (М.Тютюник [259, с. 23]).

Тож метод моделювання, що забезпечує наочність представлених результатів, візуалізацію та достовірність їх сприйняття, буде використаний при побудові моделі формування громадянськості курсантів військового ЗВО у нашому дослідженні.

Педагогічна модель має будуватися з метою формування професійно-пізнавальних та духовних потреб курсантів, розвитку їх професійних здібностей, які синтезують вплив педагогічних, соціальних, психологічних та управлінських факторів (Г. Єльнікова та ін. [255]).

Ми погоджуємося із думкою І. Осадчого про те що в «педагогічному моделюванні найчастіше використовують структурно-функціональні моделі та структурно-змістові моделі». (І. Осадчий [170]).

У процесі складання вище згаданих об'єкт розглядається як цілісна система із складовими частинами – компонентами, елементами, підсистемами.

У процесі реалізації моделі виховання громадянської позиції курсантів – майбутніх офіцерів у військовому ЗВО відбувається не тільки засвоєння здобувачами освіти необхідних знань та умінь, а й освоєння прийомів самостійного пошуку інформації з проблеми, вирішення нестандартних завдань зі даною темою. При цьому актуалізується творча діяльність усіх учасників освітнього процесу, адже педагогічне моделювання вимагає від викладача та курсанта принципово іншої творчої позиції та діяльності.

Проектування теоретичної моделі дозволяє охарактеризувати її основні складники. Виходячи з теоретичного положення про те, що педагогічна модель, як правило, складається з блоків (цільовий, методологічний, змістовно-технологічний, критеріально-результативний), вибір яких залежить від мети, завдань дослідження та характеризує взаємозв'язок усіх її елементів, ми розробили модель, що включає логічно взаємопов'язані блоки аналізованого процесу.

Впровадження такої моделі передбачає урахування специфіки військового ЗВО, особливостей освітнього процесу та взаємовідносин його суб'єктів, сфери діяльності, у яких здійснюється становлення та розвиток громадянської позиції курсантів.

Структурні блоки, як логічні складові моделі, розкривають особливості організації процесу виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО через її змістові компоненти.

Змістовні компоненти є стійкими базовими зв'язками структурних компонентів, що виникають у процесі діяльності суб'єктів освіти й зумовлюють розвиток та вдосконалення освітньо-виховного процесу.

Отже, спираючись на основні теоретичні аспекти методу моделювання, ми розробили структурно-змістову модель виховання громадянської позиції у курсантів військових закладів вищої освіти в процесі професійної підготовки, яка представлена функціональною єдністю блоків: цільового, методологічного, змістовно-технологічного та критеріально-результативного; поетапною реалізацією процесу розвитку взаємопов'язаних когнітивного, мотиваційного, поведінкового компонентів громадянської позиції, змістовне наповнення яких показано на рисунку 1.1.

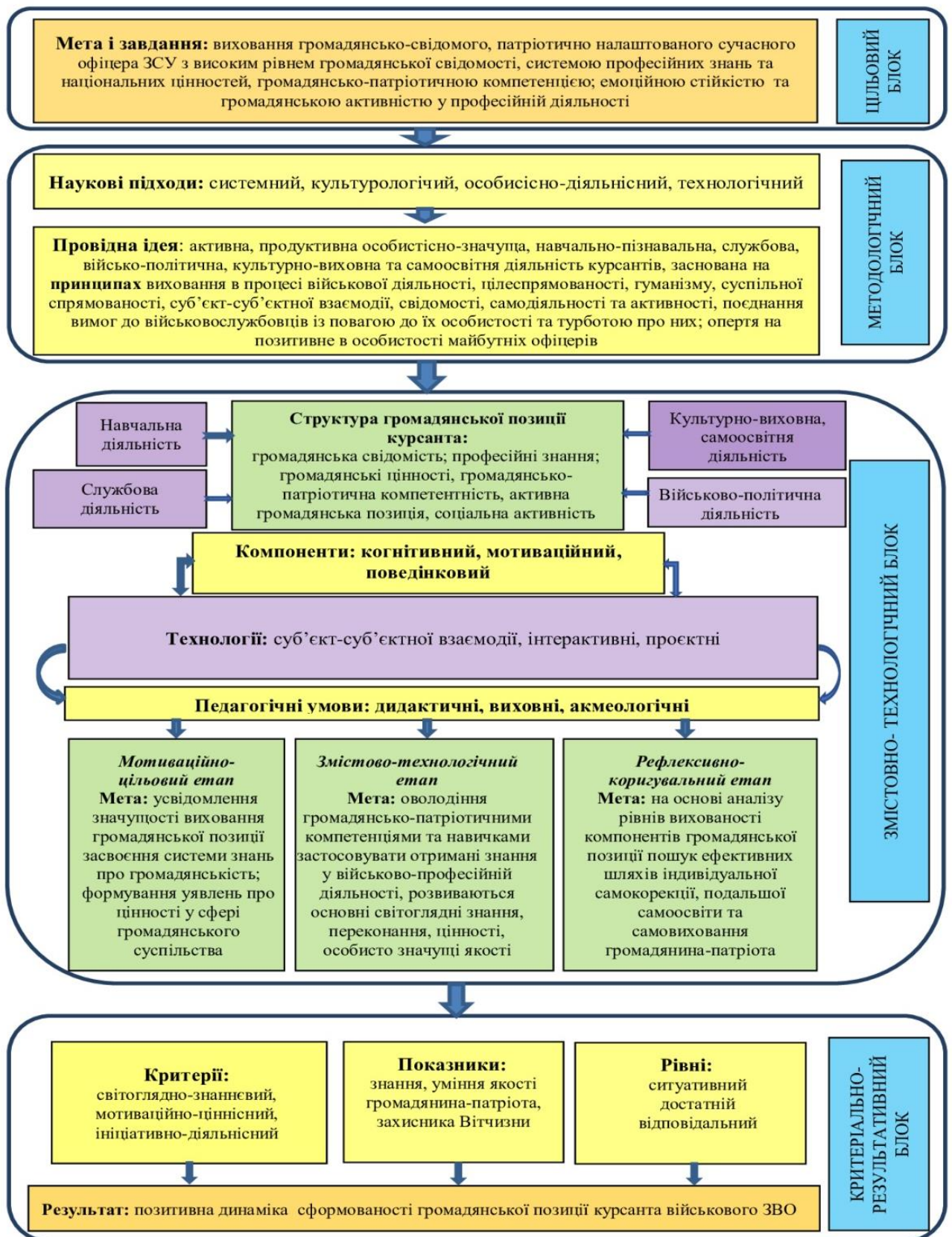

Рис.1.1. Структурно-змістова модель виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО.

Розглянемо змістовне наповнення кожного з блоків моделі. *Цільовий блок* структурно-змістової моделі виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО містить такі складові як: провідна ідея, мета, завдання громадянського виховання. Нові реалії життя висувають високі вимоги до особистості курсантів, що зумовлено необхідністю встановлення нових критеріїв, відповідних часу. Це, насамперед, обумовлено моральними цінностями нашої держави і її Збройних Сил; складнощами військово-стратегічної стану в світі, що потребує зміни підходів до рівня сформованості громадянської позиції майбутніх офіцерів, що базується на традиційних духовно-культурних цінностях; формуванням нового вигляду Збройних Сил України, що відповідає вимогам державної політики в сфері національної безпеки і відстоюванні національних інтересів країни (С.Брижатиї [34]).

«Становлення відповідального громадянина України включає здатність послуговуватися принципами законності та патріотизму, усвідомлювати значущість виконання службового обов'язку, розуміти мету та моральний сенс державної служби. Виконання цих вимог зумовлює необхідність створення сучасної системи громадянського виховання, формування громадянської позиції молоді» [13]. Разом з тим, розробка теоретичної моделі виховання громадянської позиції курсантів – майбутніх офіцерів передбачає урахування *нормативно-правових документів*, що визначають базові положення щодо громадянського виховання в освітніх організаціях, у тому числі у закладах з підготовки фахівців у військових ЗВО.

В наступних нормативних документах зазначено ці елементи: Закон України «Про оборону України» [199]; Закон України «Про Збройні Сили України» [197]; Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» [200]; Указу президента України «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки» [198]; Указу президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання [201]; Указу президента України «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії

національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки» [196]; наказу Міністерства освіти і науки України «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність» [193].

У Стратегії національно-патріотичного виховання зазначено: «В Україні національно-патріотичне виховання дітей та молоді має *стати одним із пріоритетних напрямів* діяльності держави та суспільства щодо розвитку громадянина як високоморальної особистості, яка плекає українські традиції, духовні цінності, володіє відповідними знаннями, вміннями та навичками, здатна реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства, сповідує європейські цінності, готова до виконання обов'язку по захисту Батьківщини, незалежності та територіальної цілісності України» [201].

«Отже, головна мета громадянського виховання курсантів – відродження громадянськості та патріотизму як найважливіших духовно-моральних та соціальних цінностей, формування та розвиток особистості курсанта, що володіє найважливішими активними соціально значущими якостями, який спроможний виявити їх у творчому процесі в інтересах суспільства, у тому числі, і в тих видах діяльності, які пов'язані із забезпеченням його стабільності та безпеки.

Визначена мета деталізується через *завдання*:

– формування світоглядних переконань у здобувачів освіти, які навчаються у військовому ЗВО, усвідомлення ними конституційного обов'язку військовослужбовця, як захисника Вітчизни в контексті сучасних тенденцій розвитку громадянського суспільства з метою дотримання громадянських прав, свобод і обов'язків як громадян країни;

– актуалізація усвідомлення курсантами громадянських цінностей, які є основою формування громадянської позиції та відповідальності за долю своєї країни; поваги до культурної та історичної спадщини України, до її

традицій, готовності до громадянської активності під час проходження військової служби;

– становлення громадянської зрілості, формування професійного обов'язку, законслухняності, неухильного дотримання права і свободи інших громадян, норм військової етики;

– виховання якостей громадянськості у курсантів військового ЗВО на принципах гуманізму, демократії, національних традицій;

– оволодіння навичками взаємодії з громадянським суспільством, громадськими організаціями, громадянами, засобами масової інформації» (М. Баглай [16]).

Методологічний блок моделі розкриває провідні ідеї концепції професійної підготовки майбутніх офіцерів та виховання відповідального рівня громадянської позиції через такі наукові *підходи*, як: *системний, культурологічний, особистісно-діяльнісний та технологічний*.

Системний підхід (В. Ковальчук [122], Л. Петришин [179], З. Слєпкань [238], Д. Чернілевський [274], Ю. Шабанова [278]) є основним загальнонауковим методом аналізу будь-якого досліджуваного педагогічного явища. Системний підхід у контексті нашого дослідження – «це інноваційний напрямок, що досліджує сутність та закономірності навчання та виховання як єдину систему педагогічного процесу і дозволяє побудувати теоретичну модель технології виховання громадянської позиції курсантів у їх цілісності та структурності.» (М. Баглай[17]).

Л. Петришин зазначає, що системний підхід виступає як загальнонауковий методологічний напрям, який має забезпечити інструментаціх для вичення педагогічних явищ, що постають як система [179]

Системний підхід «дозволяє розглянути процес виховання громадянської позиції курсантів у його цілісності, визначити його структурні компоненти, взаємозв'язки між ними та застосувати у професійній діяльності»(М. Баглай [11]). Системний підхід характеризує цілісність, ієрархічність, множинність, структурування процесу виховання

громадянської позиції у військовому ЗВО і надає можливість дослідити його як цілісне утворення, що виражається в єдності структурних компонентів. При цьому в контексті дослідження цей підхід забезпечує вивчення громадянської позиції як світоглядного утворення, а не лише як перелік окремих властивостей, характеристик особистості [122].

Системний підхід до виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти дозволяє представити аналізований процес як систему, що забезпечує взаємозв'язок всіх її елементів з метою формування цього феномену як особистісного світоглядного утворення. Найбільш значущі досягнення системного підходу є основою будь-якої педагогічної технології, тому другим методологічним підходом у розробці моделі виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО обираємо «змістовно-технологічний, який дає можливість для поетапного проектування процесу виховання громадянської позиції особистості.. Він також орієнтує дослідника на керованість освітньо-виховного процесу, що передбачає чітку заданість цілей та способів їх досягнення» [13].

Важливим для нашого дослідження є *технологічний підхід* до виховання громадянської позиції курсантів, адже предметом дослідження є саме технологія. Технологічний підхід в освіті досліджували такі вчені як: О. Аніщенко, Н. Яковець [6], Т. Дем'янюк, І. Первушевська [79], І. Дичківська [82], І. Моїсєєва [253], О. Пехота [172], С. Сисоєва [232], П. Щербань [284, 285] тощо.

Ознаками педагогічної технології, на думку І. Моїсєєвої [253], є: її суб'єкт-суб'єктний характер взаємопов'язаної діяльності викладача та здобувачів освіти, зміст, критерії оцінки результату; результати; урахування психологічних особливостей [172].

Отже, «технологічний підхід до виховання громадянської позиції курсантів передбачає проектування освітнього процесу у військовому ЗВО з метою гарантованого досягнення дидактичних, виховних та акмеологічних цілей. Завдяки визначенню вихідних установок (соціальне замовлення,

освітні орієнтири, мета та зміст виховання), системи психологічних, загально-педагогічних, дидактичних інструментів взаємодії педагогів та курсантів з урахуванням їх здібностей та схильностей, спрямованих на реалізацію змісту, методів, форм та засобів громадянського виховання, технологічний підхід забезпечує ефективність майбутньої професійної діяльності військовослужбовців та результативність виховання громадянських якостей у майбутніх офіцерів» (М. Баглай [13]).

За трактуванням учених-дидактів, сучасні здобувачі освіти краще набувають компетенцій в особистому контексті. Тому важливими для нашого дослідження визначаємо *особистісно-діяльнісний* як індивідуально-творчий підхід до розвитку громадянських якостей; системи цінностей, виявлення та розвиток національно-патріотичних поглядів через унікальну для кожного здобувача «технологію» діяльності.

В основу особистісно-діялісного підходу в освіті більшість сучасних учених покладають фундаментальні ідеї гуманізації, індивідуалізації, диференціації навчання, що пов'язані з ідеями особистісного розвитку (І. Бех [24], О. Дубасенюк [205], С. Максименко [150], О. Пехота [181], С. Подмазін [183], В. Рибалка [212], В. Семиченко [226] та ін.).

Реалізація цього підходу передбачає «опертя на особистісні установки та орієнтири курсантів у розвитку громадянської позиції та враховує характеристики, риси та їх інтереси в усвідомлені та інтеріоризації особистісного світоглядного утворення, що реалізує *практичну* спрямованість виховання громадянської позиції курсантів у військовому ЗВО.

Особистісно-діялісний підхід визначає основні види діяльності курсантів зі своєю специфікою в освітньому середовищі військового ЗВО (*навчальна, військово-політична, службова, культурно-вихована*), що організуються як керована діяльність з урахуванням особливостей її пізнання та мотивації з метою підвищення ефективності військово-професійної

діяльності та набуття відповідних якостей офіцера як громадянина-патріота» [13]. Адже набуті знання проявляються та розвиваються у різних видах діяльності, в результаті якої формуються професійні якості, а значить розвивається і сама особистість. Всі перелічені види діяльності визначають сферу потенційного розвитку особистості, що пов'язано з об'єктивними вимогами до професії майбутнього офіцера.

Провідна виховна ідея з позицій особистісно-діяльнісного підходу, на думку І. Беха [24] «має спрямовуватися на створення такого соціокультурного середовища, яке забезпечило б оптимальні можливості для самовизначення особистості, його самоутвердження, прояву його таланту, що обов'язково передбачає наявність і виховання сили духу та здоров'я в його найширшому розумінні як здоров'я тіла, духу і способу життя». Тому в контексті дослідження цей концептуальний підхід характеризує розвиток індивідуальних властивостей та якостей громадянськості курсантів – майбутніх офіцерів військового ЗВО, через розкриття особистісних резервів здобувачів освіти та вдосконалення їх індивідуальних можливостей [205]. При цьому серед індивідуальних властивостей найчастіше виділяються особливості сприйняття, мислення, пам'яті, мови, характеру, темпераменту, волі. Виховання громадянської позиції курсантів здійснюється протягом певного періоду часу та передбачає контроль за зміною головних особистісних якостей: світоглядних уявлень, переконань, цінностей з питань громадянськості, що дозволяє оперативно коригувати процес навчання та виховання у військовому ЗВО.

Особистісно-діяльнісний підхід передбачає також створення освітньо-виховного середовища у військовому ЗВО з урахуванням індивідуальних рис та характеристик майбутніх офіцерів, тому має будуватися на принципі варіативності, Саме цей підхід визначає курсанта як активного суб'єкта діяльності та затверджує пріоритет суб'єкт-суб'єктних відносин у вихованні громадянської позиції (М. Баглай [18]).

Оскільки в системі освіти взаємодія між педагогами та здобувачами освіти має характер суб'єкт-суб'єктний, де здобувачі виступають як головні учасники процесу, то важливим компонентом розробленої нами *Програми* «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни» є саме спільна робота командирів курсантських підрозділів, науково-педагогічних працівників та самих здобувачів освіти, тобто курсантів щодо виховання громадянської позиції. Особлива увага при цьому приділяється національним військовим традиціям, а також особистим інтересам та потребам курсантів, що пов'язані з ідеями громадянськості. Оскільки основною метою особистісно-орієнтованого підходу є підтримка процесів самопізнання, самовиховання та самореалізації курсанта, це сприяє його гармонійному розвитку.

Отже, особистісно-діяльнісний підхід у вихованні громадянської позиції курсантів – майбутніх офіцерів військового ЗВО передбачає:

- 1) постійне вивчення індивідуальних особливостей особистості курсантів, властивостей психіки, що істотно впливають на розвиток громадянськості (темперамент, характер, здібності тощо);
- 2) діагностику та визначення реального рівня сформованості особистісних якостей, переконань, поглядів, інтересів, установок, спрямованості особистості, ціннісних орієнтацій;
- 3) вміле використання форм, методів, засобів виховання громадянської позиції залежно від конкретних обставин;
- 4) підтримання активності особистості, її самопізнання та саморозвитку у питаннях формування громадянської позиції.

Особистісно-діяльнісний підхід покликаний озброїти майбутнього офіцера досвідом діяльності з виховання громадянськості; спонукати його до практичних операцій з вирішення складних інтелектуальних завдань в обмежені терміни, до аналізу ситуації, що склалася, обґрунтування своїх поглядів, переконань, накопичення досвіду дій в умовах великих фізичних навантажень у небезпечних ситуаціях.

Основними видами діяльності курсантів зі своєю специфікою в освітньому середовищі військового ЗВО є такі її види, як *навчальна, військово-політична, службова, культурно-вихована*. Вони організуються як керована діяльність курсантів з урахуванням особливостей їх пізнання та мотивації у військовому ЗВО.

С. Легуша та М. Супрун до змісту діяльнісного підходу у вихованні громадянської позиції курсантів військових ЗВО включають вміння працювати з першоджерелами громадянського спрямування, відповідною літературою, здійснювати аналіз громадянсько-правових ситуацій [143].

Прикладами реалізації особистіно-діяльнісного підходу у вихованні громадянської позиції курсантів є також участь у масових заходах громадянської та патріотичної спрямованості, проходження стажувань і практики у військових частинах та підрозділах, що розвиває в них прагнення до захисту держави, законослухняність та активну громадянську позицію. Тобто цей підхід характеризує практичну спрямованість освітнього процесу у військовому ЗВО [8].

Наступним розглянемо *культурологічний підхід*, який є теж важливою методологічною основою громадянсько-патріотичного виховання курсантів військових ЗВО та «забезпечує реалізацію ідеї про надання вітчизняним загальнокультурним цінностям пріоритетності у процесі формування патріотичної самосвідомості, громадянської позиції та національно-патріотичних орієнтацій» (М. Баглай [13]).

Культурологічний підхід в освітньому процесі досліджували (В. Аніщенко [5], М. Бостун [23], Ю. Бойчук [31], Г. Балл [21], І. Зязюн [106], М. Роганова [214], Г. Шевченко [281] та ін.). Він орієнтує майбутніх офіцерів у військовому ЗВО на виховання громадянської позиції, як цінності культури для особистості та суспільства, яка виявляє готовність слідувати ціннісним установкам у військово-професійній діяльності.

Як зазначає Г. Шевченко, культурологічний підхід – це напрям в педагогічній науці, в основі якого лежить принцип культуровідповідності

освіти, який жодним чином не суперечить науковому змісту освіти, а доповнює його та збагачує [281]. Тому культурологічний підхід визначаємо методологічною основою громадянського виховання курсантів військових ЗВО.

Основні вимоги культурологічного підходу, що ґрунтується на формуванні у курсанта як громадянина-патріота готовності та здатності діяти в процесі життя на основі культурних норм і громадянських цінностей, належать до змісту, якості та спрямованості вчинків особистості; індивідуально-особистісних особливостей дій; освоєння культурних і патріотичних традицій Вітчизни і Збройних Сил України, прийняттю загально значимих для людства культурних зразків діяльності та поведінки.

Культурологічний підхід орієнтує курсантів військових ЗВО на осмислення громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, готовності дотримуватися ціннісних установок у військово-професійній діяльності. Даний підхід пропонує розглянути процес виховання громадянської позиції курсантів – майбутніх офіцерів військового ЗВО з позиції культурології та аксіології, що, своєю чергою, характеризує досліджуваний феномен як світоглядну цінність. У прийнятому трактуванні, культурологічний підхід – це інструмент, що виражає суть гуманістичної педагогіки, в якій особистість з її якостями, характеристиками, постає як найвища цінність для держави, суспільства та самого індивідуума.

Стосовно процесу виховання громадянської позиції курсантів – майбутніх офіцерів у специфічному освітньому процесі військового ЗВО, що характеризується верховенством управлінського початку, наявністю субординаційних відносин, культурологічний підхід набуває своїх особливостей, що виражаються в ціннісному вимірі феномену громадянської позиції через такі світоглядні категорії (цінності), як героїзм, готовність до самопожертви заради Батьківщини та інших.

Саме на формування таких громадянських цінностей і спрямовані заходи у межах військово-політичної роботи, службової діяльності,

культурно-дозвільної роботи, що, безумовно, спрямовано на розвиток ціннісного компоненту громадянської позиції курсантів – майбутніх офіцерів військового ЗВО.

Методологічний блок структурно-змістової моделі вимагає також визначення *закономірностей і принципів* виховання у військових ЗВО, (А. Алексюк [4], С. Вітвицька [56], В. Гладуш [67], І. Зайченко [97], В. Ортинський [169]).

Для розробки моделі виховання громадянської позиції ми врахували загальні *закономірності освітнього* процесу у військовому ЗВО, спираючись на наукові доробки таких учених як от: Н. Замотаєва [102], О. Бойко, Л. Коберський, В. Кожевников [53], А. Вітченко, В.Осьодло[57, 58],

На думку Н. Замотаєвої «до об'єктивних закономірностей належать: виховний і розвивальний характер навчання; зумовленість навчання суспільними потребами; залежність результатів навчання від умов, в яких відбувається навчальний процес; урахування реальних навчальних можливостей тих, хто навчається; рівень активності тих, хто навчається; цілеспрямована взаємодія викладача, та тих, хто навчається, і виучуваного об'єкта» [102].

Суб'єктивні закономірності розкривають зв'язки та залежності між компонентами процесу навчання; тобто це залежність між викладанням, учінням, матеріалом, що вивчається, і кінцевим результатом. Ці закономірності в повній мірі залежать від особливостей діяльності викладача, його здатності належним чином організувати освітній процес і забезпечити продуктивність навчально-пізнавальної діяльності тих, хто навчається.

До суб'єктивних закономірностей, як зазначає А. Вітченко: «належать такі: поняття засвоюються лише тоді, коли організовано пізнавальну діяльність щодо співвідношення понять, відокремлення одних понять від інших; навички формуються лише за умови організації відтворення операцій і дій, покладених в їх основу; міцному засвоєнню змісту навчального матеріалу сприяє більш систематично організоване пряме й відтерміноване

повторення цього змісту та його введення в систему вже засвоєного раніше змісту; опанування складними способами діяльності залежить від успішного оволодіння попередніми простими видами діяльності, що входять до складного способу, і від готовності військовослужбовців визначати ситуацію, у якій ці дії можна використати; рівень і якість засвоєння за різних умов (пам'ять, здібності) залежить від урахування ступеня значимості для тих, хто навчається, освітнього змісту; використання варіативних завдань, що передбачають застосування засвоєних знань в істотних ситуаціях.» [57, С. 229].

Спираючись на окреслені закономірності в контексті дослідження нами були запропоновані такі закономірності як:

- «єдність иховання, навчання та самовиховання;
- відповідність навчально-виховних впливів освітнім потребам та пізнавальним можливостям курсантів;
- моделювання та адаптування процесів соціалізації та професійної підготовки у військовому ЗВО до умов військово-професійної діяльності;
- урахування особливостей навчання і виховання освітньому процесі військового ЗВО;
- педагогічна взаємодія в межах субординації, дотримання військової дисципліни, які навчаються стосовно начальників, командирів, педагогів у специфічному освітньому середовищі військового ЗВО» (М. Баглай [13]).

У сучасній військовій педагогіці обґрунтована система *принципів* виховання військовослужбовців. Як зазначає Н. Замотаєва [102], виховний процес у Збройних Силах України здійснюється на основі таких принципів: цілеспрямованості, гуманізму, суспільної спрямованості, суб'єкт-суб'єктного характеру виховних взаємин, опори на позитивні якості в особистості воїна і військового колективу, виховання в колективі та через колектив, свідомості, самодіяльності та активності вихованців.

Відповідно до плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки [196], «національно-патріотичне

виховання має власні принципи, що відображають його специфіку. Серед них виокремлюють: принцип національної спрямованості, що передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури; поваги до культури всіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність та ін.».

В контексті нашого дослідження ці принципи були доповнені такими: «науковість та цілеспрямованість виховного впливу; виховання в процесі військової діяльності; виховання військовослужбовців у колективі і через колектив; індивідуальний і диференційований підхід; поєднання вимог до військовослужбовців із повагою до їх особистості та турботою про них; опертя на позитивне в особистості воїна і військового колективу; єдність, злагодженість виховних впливів» (М. Баглай [13]).

Наступний блок структурно-змістової моделі – *змістово-технологічний*, який розкриває зміст основних видів діяльності, в процесі яких формуються усі компоненти громадянської позиції курсантів.

Докладно розглянемо вплив кожного виду діяльності на процес виховання громадянськості курсантів військового ЗВО.

В контексті предмета дослідження акцентуємось на таких:

– *«навчальна діяльність, яка є основною складовою освітнього процесу у військових ЗВО і містить заходи командування військових ЗВО та його структурних підрозділів, науково-педагогічних працівників з питань підготовки за фахом курсантів, слухачів, студентів, ад'юнктів, організації і науково-методичного забезпечення всіх видів навчальних занять, самостійної роботи, практичної підготовки, проведення їх атестування. У процесі навчальної діяльності, поряд із засвоєнням знань, уявлень про громадянськість, відбувається становлення та розвиток громадянських якостей курсантів, формуються їх погляди, переконання, цінності, що виражають її розуміння та сприйняття»* (Про затвердження Положення про

особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України, 2024) [159];

– *військово-політична* робота здійснюється у відомчих освітніх організаціях згідно з наказом Міністерства оборони України (Про затвердження Положення про особливості організації освітньої діяльності у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти, 2020) [158].

«Слід констатувати, що завданнями військово-політичних органів прямо визначено необхідність формування у особового складу почуття патріотизму, військово-політичної свідомості та культури, вимог законодавчих та інших правових актів України» [24].

Як зазначає В.Петренко «діюча система роботи з особовим складом щодо морально-психологічного забезпечення освітнього процесу у військовому ЗВО має такі складові: морально-психологічне забезпечення бойової і мобілізаційної готовності військ; бойового чергування; бойової служби; оперативної та бойової підготовки; специфічної діяльності військових формувань; морально-психологічне забезпечення військової дисципліни та профілактику правопорушень; інформаційно-пропагандистське забезпечення; культурно-просвітницьку роботу; військово-соціальну роботу» (В.Петренко [168, С. 18]).

– *«службова діяльність*, організована у військовому ЗВО відповідно до специфіки освітнього середовища, особливостей підготовки фахівців, впливає на складний процес становлення та розвитку їх громадянської позиції. Даний вид діяльності курсантів у військовому ЗВО включає несення повсякденної служби, порядок дій у зв'язку з тривою, патрулювання місцевості, караульну службу, стройові огляди, підготовку військових парадів і участь у них, виконання специфічних військових завдань у різній обстановці» (М. Баглай [13]).

Поряд з цим, на розвиток громадянської позиції впливають численні службові заходи (збори, інструкторсько-методичні заняття, тренування,

інструктажі, інформування та інші), які проводяться відповідно до законів, наказів, інструкцій тощо. (М.Ковалів,С. Єсімов [121]). Від того, як навчать курсантів виконувати свої службові обов'язки, залежить ефективність та результативність їх професійної діяльності, яка в цьому аспекті пов'язана, у тому числі і з дотриманням прав і свобод громадян, принципів громадянського суспільства (М. Гурковський, О. Герман [76]).

«Культурно-виховна діяльність курсантів, що забезпечує виховання громадянської позиції майбутніх офіцерів, реалізується у специфічному середовищі військового ЗВО, де відносини субординації, дотримання військової дисципліни та правопорядку є основними: «вищий військово-навчальний заклад – це не лише навчальний та науковий центр, водночас він покликаний бути зразковою військовою частиною, бути прикладом організованості, дисципліни, порядку, бойової готовності» (Д.Нестеренко та ін. [207]). Це актуалізує проблему виховання курсантів у військовому ЗВО з урахуванням вимог, які мають відповідати сьогоднішньому історичному етапу.

Культурно-виховна діяльність у військовому закладі вищої освіти, перш за все, передбачає:

- «професійно-педагогічну спрямованість навчання та виховання курсантів;
- розвиток та вдосконалення професійно значущих якостей, необхідних у службовій діяльності;
- набуття курсантами знань, умінь та навичок, необхідних для успішного виконання службових обов'язків з первинних офіцерських посад;
- виховання курсантів на кшталт неухильного дотримання правових і моральних норм, вірності присязі, професійного обов'язку та офіцерської честі» (М. Баглай [13]).

«Виховання громадянської позиції тісно пов'язано з вихованням загальної культури курсантів, як критерію розвитку особистості, що

характеризується не скільки обсягом знань, скільки моральним способом її реалізації.

Вивчення питань загальної культури, культури поведінки курсантів пов'язане не лише з вимогами, що містяться у наказах, інструкціях, положеннях, що є вельми необхідними і корелюються відповідно до вимог сьогодення. Проте, спираючись на філософські ідеї про людину як єдність тілесного та духовного, як творця історичного процесу, підготовленого до життєтворчості, вільного вибору власної життєдіяльності, глобальну мету сучасної освіти та виховання майбутніх офіцерів необхідно розглядати як становлення Людини Культури» (М. Баглай [13]). Адже як підкреслює Г. Шевченко «стрижнем будь якої особистості є такі суб'єктивні властивості, що визначають міру її свободи, духовності, гуманності, життєтворчості, громадянськості та патріотизму» (Г.Шевченко, 2015) [281].

Отже зазначимо, що «технологічне забезпечення процесу виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО має здійснюватися із застосуванням наступних інструментів та методів навчання:

- *традиційних* (наочні, словесні, практичні, ілюстрація, показ, пояснення, самостійна робота, вправи тощо);
- *інтерактивних* (метод проєктів, створення практичних ситуацій, рольова гра, «мозковий штурм», круглий стіл, спаринг, моделювання ситуацій, метод кейсів, групова дискусія створення ситуації успіху, колоквиум тощо);
- *методів виховання* (заохочення, переконання та переконання, покарання, критика та самокритика, позитивний приклад командирів, викладачів);
- *методів самоосвіти* (коучинг, науково-проєктна робота, науково-практичні веб-конференції, захист інноваційного проєкту, метод портфоліо, делегування повноважень, стажування);

– *форм навчання* (лекції, практикуми, семінари у традиційних та інтерактивних формах (творчі завдання, навчальні ігри), конференції, практики та стажування у військах);

– *форм виховання*: (бесіди (індивідуальні та групові), культурно-масові заходи, цивільно-патріотичні заходи, тематичні зустрічі, військові паради, святкові побудови, зустрічі з ветеранами, диспути на патріотичні теми тощо);

– *засобів навчання* (навчально-технічні засоби (телевізійні комплекси, персональні комп'ютери), підручники, посібники, методичні розробки, електронні бібліотеки, мультимедійне обладнання, інтернет-ресурси тощо);

– *засобів виховання* (засоби масової інформації, види та форми національного художнього мистецтва; військові ритуали (приведення особового складу до військової Присяги, вручення особовому складу озброєння, військової техніки та стрілецької зброї, підйом та спуск Державного прапора України, виконання Гімну України та ін.), соціальні мережі, військова атрибутика» (М. Баглай [13]).

«Етапами реалізації технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти є мотиваційно-цільовий, організаційно-технологічний та результативно-рефлексивний, що містять емоційні, інтелектуальні та тимчасові параметри розвитку громадянської позиції курсанта військового ЗВО як особистісного світоглядного утворення.

Розглянемо докладно кожний з етапів технології.

Перший етап упровадження технології виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО – *мотиваційно-цільовий*.

На цьому етапі майбутні офіцери засвоюють знання, з яких починається становлення поглядів, переконань, ціннісних установок громадянської позиції. Для цього вирішуються такі завдання: засвоєння первинних знань про громадянськість; формування уявлень про цінності у сфері громадянського суспільства; розвиток законослухняності, громадянської позиції, початкових навичок громадянської поведінки; вироблення умінь та навичок реалізації громадянськості у військово-

професійній діяльності та громадянському суспільстві. Особливістю першого етапу упровадження технології є формування мотиваційної установки на майбутню військово-професійну діяльність. Так, на даному етапі починається формування мотиваційно-ціннісного критерію громадянської позиції – переконань, принципів, ідеалів, які сприяють її розвитку і набувають ціннісного змісту. Цей етап відповідає першому курсу навчання курсантів у військовому ЗВО.

Другий етап упровадження – *організаційно-технологічний*.

На цьому етапі курсанти вивчають весь комплекс гуманітарних наук та професійних дисциплін з конкретної військової спеціальності. На цьому етапі формуються навички та вміння застосовувати отримані знання у військово-професійній діяльності. Можна стверджувати, що на даному етапі успішно розвиваються основні світоглядні знання, переконання, цінності, професійно значущі якості, що характеризують громадянську позицію. Майбутній офіцер, який проходить навчання у військовому ЗВО, на цьому етапі поступово стає розвиненою особистістю з громадянською свідомістю, системою світоглядних поглядів і уявлень про громадянськість і громадянське суспільство.

Третій етап реалізації технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти – *результативно-рефлексивний*.

Основна мета даного етапу – формування у майбутніх офіцерів як громадян – захисників Вітчизни, навичок та умінь застосування професійно значущих якостей громадянської позиції при проходженні практик та стажувань у військових частинах та підрозділах, а також розвиток навичок громадянської поведінки під час спілкування та взаємодії з представниками різних структур громадянського суспільства. При проходженні стажувань та практик у військових частинах та підрозділах (за конкретною військовою спеціальністю) майбутні офіцери набувають умінь, навички, що реалізуються у подальшій військово-професійній діяльності. У цьому властивості цілісності і системності громадянської позиції остаточно

визначаються на цьому етапі (останній курс навчання), разом із тим формуються її основні компоненти: когнітивний, мотиваційний, поведінковий, що характеризують особливості змісту та структури» (М. Баглай [13]).

«Технологію виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти визначаємо як *становлення громадянської, патріотично налаштованої особистості через послідовне і поетапне формування позитивної мотивації до становлення власної громадянської позиції та виконання громадянського та професійного обов'язку, набуття систем знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, розвитку громадянського світогляду та свідомості, особистісних та професійних якостей для здійснення активної громадянській позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних сил України*»(М. Баглай [13])

Результативне функціонування моделі технології виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО забезпечується дотриманням таких *педагогічних умов*:

– мотивація майбутніх офіцерів до самовиховання громадянської позиції на особистісному світоглядному рівні, що виявляється в домінуючих мотивах (прагнення до засвоєння знань та уявлень про громадянськість, розуміння її значущості для світогляду особистості, готовність до практичної її реалізації у військово-професійній діяльності);

– технологічне забезпечення процесу формування громадянськості майбутніх офіцерів, реалізоване у застосуванні традиційних та інтерактивних методів та форм, комплексу засобів, що відповідають програмі «Виховання Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни»;

– організація соціальної взаємодії, як у військовому ЗВО, так і з громадянським суспільством, завдяки участі у заходах громадянсько-патріотичного спрямування (патріотичних та святкових акціях, наукових

конкурсах, тематичних конференціях, олімпіадах тощо), що сприяють формуванню громадянської позиції курсантів.

Таким чином, даний блок моделі розкриває динаміку, етапи, технологію становлення громадянської позиції та проектує сам процес виховання у курсантів військового ЗВО.

Критеріально-результативний блок моделі технології виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО містить такі компоненти (когнітивний, мотиваційний, поведінковий), відповідні критерії і відповідні показники.

Ми розглядаємо громадянську позицію як «особистісний феномен, що має світоглядну значимість, крім того «громадянська позиція» виступає комплексом духовно-моральних установок та переживань особистості курсанта – майбутнього офіцера за долю Батьківщини, що виявляється у культурі почуттів, моральних почуттях, почутті патріотизму, національно-культурній ідентичності, громадянській гідності, громадянській відповідальності, громадянському обов'язку, громадянській совісті, громадянській мужності, шанобливому ставленні та любові до Батьківщини, що відображається у соціально значущих діях, вчинках, спрямованих на забезпечення соціальних інтересів та прав людини, а також зміну соціального середовища відповідно до моральних цінностей і актуальних суспільних завдань» (М. Баглай [11]).

«Отже в структурі громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти виділяємо три взаємопов'язані компоненти: когнітивний, мотиваційний, поведінковий. Розглянемо більш докладно ці складові [11]. Для визначення рівнів сформованості громадянськості необхідний вибір критеріїв та його показників, відповідних основним компонентам аналізованого особистісного утворення.

Когнітивний компонент в структурі громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти характеризується системою етичних, правових, політичних та інших знань людини, тобто відображенням

основних положень, прийнятих у суспільстві та принципів. Цей компонент визначається також глибиною усвідомлення особистістю соціально значущості важливих етичних та правових норм, що забезпечують емоційно-позитивне сприйняття та відображає суб'єктивне ставлення людини до вимог суспільства; він включає: знання, отримані в процесі пізнання світу, суспільства і людини; інтелектуальні вміння (уміння збирання та вивчення інформації з різних джерел, вміння самостійно аналізувати події, факти, явища сучасного світу, вміння робити об'єктивні та виважені висновки, аргументовано відстоювати свої погляди та переконання).

«Когнітивному компоненту громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти відповідає *світоглядно-знаннєвий* критерій; *показники*: система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотична компетентність, громадянська свідомість» (М. Баглай [11]).

Мотиваційний компонент в структурі громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти інтегрує мотиви в контексті їх особистісного змісту і характеризує характер мотивів громадянської активності в освоєнні ціннісних аспектів громадянськості.

«*Мотиваційному компоненту* громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти відповідає *мотиваційно-ціннісний* критерій, *показниками* якого є такі: сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські якості особистості курсанта» (М. Баглай [11]).

«*Поведінковий компонент* в структурі громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти проявляється у громадянській діяльності, що передбачає виконання громадянських обов'язків, дотримання моральних норм у поведінці» (М. Баглай [11]).

«*Поведінковому компоненту* громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти відповідає *ініціативно-діяльнісний*

критерій, показниками якого є уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність» [11].

На основі проведеного теоретичного аналізу змісту і структурних компонентів феномену, що досліджується, надаємо визначення поняття «громадянська позиція» як *інтегрована якість особистості курсанта, що виявляється у сформованій системі знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, у розвиненому громадянському світогляді та свідомості; усвідомленої громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, стійкої мотивації до формування громадянської позиції та наявності мотивів до виконання громадянського та професійного обов'язку, що проявляється розвинених громадянських якостях та громадянській активності щодо реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних сил України» (М. Баглай [11]).*

Сформульовані критерії та їх показники дозволили виявити рівні сформованості громадянської позиції курсантів – майбутніх офіцерів.

Ситуативний рівень (низький): уявлення та знання про громадянськість епізодичні; ступінь сформованості громадянської позиції як цінності низька; мотивація до формування громадянської позиції фрагментарна; установки на виконання громадянського та професійного обов'язку не сформовані.

Достатній рівень (середній): загалом уявлення та знання про громадянськість засвоєно; в основному сформована громадянська позиція як цінність для особистості та суспільства; вміння та навички реалізації громадянської позиції у професійній діяльності та в громадянському суспільстві в цілому відповідають вимогам, що висуваються.

Відповідальний рівень (високий): уявлення та знання про громадянськість засвоєні глибоко і відповідають вимогам, що висуваються;

громадянська позиція як цінність сформована високому рівні; установки на виконання цивільного та професійного обов'язку усвідомлені, стійкі та постійні.

Підсумковий результат впровадження моделі – сформована громадянська позиція курсанта в освітньому процесі військового ЗВО.

Результатом упровадження розробленої технології «виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти за критеріями загальної успішності та якісними показниками вихованості є високий професіоналізм майбутнього офіцера, проявляється у таких якостях: висока професійна та загальноосвітня підготовка, що дозволяють впевнено виконувати професійну діяльність всіх рівнях; професійна компетентність у специфічних умовах відповідно до вимог служби; вміння творчо використовувати набуті знання, вміння та навички, застосовувати їх у практичній діяльності; широка ерудиція та висока загальна культура, що забезпечують певний соціальний статус як освіченої людини та державного службовця; висока професійна мобільність, що характеризується швидкістю перемикання від одного виду діяльності до іншої; вміння аналізувати діяльність підлеглих, свою власну, приймати обґрунтовані рішення та домагатися їх виконання.

Результати упровадження технології підтверджують те, що на кожному етапі послідовно та логічно взаємопов'язано вирішуються специфічні завдання щодо формування громадянської позиції курсантів в освітньому процесі військового ЗВО» (М. Баглай [11]).

Отже підводимо підсумок, що «технологічний підхід до виховання громадянської позиції курсантів передбачає проектування освітнього процесу у військовому ЗВО з метою гарантованого досягнення дидактичних, виховних та акмеологічних цілей, що рухається від заданих вихідних установок (соціальне замовлення, освітні орієнтири, мета та зміст виховання), систему психологічних, загально-педагогічних, дидактичних процедур взаємодії педагогів та курсантів з урахуванням їх здібностей та

схильностей, спрямовану на реалізацію змісту, методів, форм та засобів громадянського виховання, адекватних цілям освіти, майбутній професійній діяльності та можливості формування громадянських якостей особистості майбутніх офіцерів» [13].

Розроблена технологія забезпечує виховання громадянської позиції курсантів – майбутніх офіцерів як особистісний феномен, що має світоглядну значимість, виступає комплексом духовно-моральних установок та переживань особистості курсанта за долю Батьківщини. (М. Баглай [17]).

Висновки до першого розділу

1. На основі опрацювання науково-методичної та спеціальної літератури доведено, що актуальність виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти обумовлена такими проблемами: відновленням духовно-моральних цінностей нашої держави та її Збройних Сил; складнощами військово-стратегічної стану в світі, що потребує зміни підходів до рівня сформованості громадянської позиції майбутніх офіцерів, базується на національних традиціях, пов'язаних з формуванням нового вигляду Збройних Сил України, який має відповідати вимогам державної політики в сфері національної безпеки і відстоюванні національних інтересів країни.

2. Здійснено структурний аналіз поняття «громадянська позиція», яка визначена як «інтегрована якість особистості курсанта, що виявляється у сформованій системі знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, у розвиненому громадянському світогляді та свідомості; усвідомленої громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, стійкої мотивації до формування громадянської позиції та наявності мотивів до виконання громадянського та професійного обов'язку, що проявляється розвинених громадянських якостях та

громадянській активності щодо реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних сил України» [11].

«В структурі громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти виділено три взаємопов'язані компоненти: когнітивний, мотиваційний, поведінковий. *Когнітивний компонент* в структурі громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти характеризується повнотою етичних, правових, політичних та інших знань людини, тобто повнотою відображення основних положень і принципів, прийнятих у суспільстві, а також глибиною усвідомлення соціально-особистісної значущості стрижневих етичних та правових норм, що забезпечують емоційно-позитивне сприйняття та відображає суб'єктивне ставлення людини до вимог, що засвоюються. Когнітивний компонент містить: знання та вміння самостійно аналізувати події, факти, явища сучасного світу, вміння робити об'єктивні та виважені висновки, аргументовано відстоювати свої погляди та переконання). Когнітивному компоненту громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти відповідає *світоглядно-знаннєвий* критерій; *показники*: система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотична компетентність, громадянська свідомість. *Мотиваційний компонент* в структурі громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти інтегрує мотиви в контексті особистісного змісту. Цей компонент включає характер мотивів громадянської активності в освоєнні ціннісних аспектів. Мотиваційному компоненту громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти відповідає *мотиваційно-ціннісний* критерій, *показниками* якого є такі: сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські якості особистості курсанта.

Поведінковий компонент в структурі громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти визначає вміння виконувати соціально-моральні обов'язки відповідно до рівня громадянської позиції, а також характеризує саморегуляцію та самоорганізацію діяльності та поведінки, що передбачає виконання громадянських обов'язків, дотримання моральних норм у поведінці. *Поведінковому компоненту* громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти відповідає *ініціативно-діяльнісний* критерій, *показниками* якого є уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність» [11].

3. «Теоретично обґрунтовано структурно-змістову модель виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти, яка представлена функціональною єдністю блоків: цільового (мета, завдання), методологічного (наукові підходи, закономірності, принципи), організаційно-технологічного (зміст, види діяльності, форми, методи, засоби, педагогічні умови) та критеріально-результативного (компоненти, критерії, показники, рівні сформованості)» [13].

Визначено *технологію* виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти визначаємо «як становлення громадянської, патріотично налаштованої особистості через послідовне і поетапне формування позитивної мотивації до становлення власної громадянської позиції та виконання громадянського та професійного обов'язку, набуття систем знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, розвитку громадянського світогляду та свідомості, особистісних та професійних якостей для здійснення активної громадянській позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних сил України» [13].

«*Етапами* реалізації технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти є *мотиваційно-цільовий*,

організаційно-технологічний та результативно-рефлексивний, що містять емоційні, інтелектуальні та тимчасові параметри розвитку громадянської позиції курсанта військового ЗВО як особистісного світоглядного утворення. Розглянемо докладно кожний з етапів технології» [13].

На *мотиваційно-цільовому* етапі відбувається засвоєння системи знань про громадянськість; формування уявлень про цінності у сфері громадянського суспільства; розвиток законослухняності, громадянської відповідальності.

На *огранізаційно-технологічному* етапі відбувається оволодіння громадянсько-патріотичними компетенціями та навичками застосовувати отримані знання у військово-професійній діяльності, розвиваються основні світоглядні знання, переконання, цінності, професійно значущі якості,

На *результативно-рефлексивному етапі* на основі аналізу рівнів вихованості компонентів громадянської позиції відбувається пошук ефективних шляхів індивідуальної самокорекції, подальшої самоосвіти та самовиховання громадянина-патріота, захисника Вітчизни.

Результативне функціонування моделі технології виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО забезпечується дотриманням таких *педагогічних умов*:

– мотивація майбутніх офіцерів до самовиховання громадянської позиції на особистісному світоглядному рівні, що виявляється в домінуючих мотивах (прагнення до засвоєння знань та уявлень про громадянськість, розуміння її значущості для світогляду особистості, готовність до практичної її реалізації у військово-професійній діяльності);

– технологічне забезпечення процесу формування громадянськості майбутніх офіцерів, реалізоване у застосуванні традиційних та інтерактивних методів та форм, комплексу засобів, що відповідають програмі «Виховання Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни»;

– організація соціальної взаємодії, як у військовому ЗВО, так і з громадянським суспільством, завдяки участі у заходах громадянсько-

патріотичного спрямування (патріотичних та святкових акціях, наукових конкурсах, тематичних конференціях, міжвузівських олімпіадах тощо), що сприяють формуванню громадянськості майбутніх офіцерів.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ТЕХНОЛОГІЇ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ КУРСАНТІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

2.1. Сучасний стан виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти

Експериментальне дослідження процесу виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти охоплювало 3 етапи та тривало з 2021 до 2024 року.

На першому етапі (2021–2022 рр.) було визначено науковий та понятійний апарат; здійснено огляд наукової літератури, аналізувалися плани, робочі програм з досліджуваної проблеми у військових закладах вищої освіти.

На другому етапі (2022–2023 рр.) було спроектовано структурно-змістову модель виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти; теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено технологію, розроблено методику та методичне забезпечення проведення формульованого етапу виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.

На третьому етапі (2023–2024 рр.) здійснювалися аналіз та інтерпретація результатів дослідження, систематизовано методичні матеріали та рекомендації для викладачів та курсантів щодо процесу, що розглядається.

На констатуючому етапі було визначено контрольну та експериментальну групи курсантів (КГ та ЕГ), які склали здобувачі освіти першого курсу навчання. У педагогічному експерименті взяли участь курсанти Національної академії Національної гвардії у загальній кількості 171 респондент, 84 особи в експериментальній групі (ЕГ) та 87 осіб контрольній групі (КГ).

Разом із тим учасниками експерименту були представники педагогічного колективу: члени професорсько-викладацького складу, співробітники відділення військово-політичної роботи, офіцери навчального відділу академії,

тактичні керівники навчальних груп, факультетської та курсової ланок, – які на попередньо проведених з ними інструкторсько-методичних заняттях отримали інформацію про цілі, завдання та особливості організації експерименту. Поряд з цим, на констатувальному етапі було сформовано та проінструктовано про правила проведення експертизи за результатами контролю (вхідного та підсумкового) експертну групу педагогів; визначено форми, методи, засоби реалізації технології виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО відповідно до авторської програми. Бесіди з викладачами під час проведення констатувального експерименту, а також аналіз планів з виховної роботи допомогли з'ясувати чинники, що сприяють або перешкоджають процесу формування у курсантів особистісних якостей майбутнього офіцера як громадянина, патріота, захисника Вітчизни. Аналіз планів виховної роботи з курсантами показав, що громадянському вихованню у Національній гвардії України приділяється особлива увага. Громадянська поведінка курсантів формується в цілому системно, на це впливають освітній процес, науково-дослідна робота, позааудиторні заходи, що забезпечують становлення майбутнього офіцера як соціально активну, творчу особистість, здатну самостійно вирішувати життєві питання, що відповідає основним завданням політики держави щодо військово-патріотичного та громадянського виховання молоді. Можна зробити висновок, що у цілому курсанти орієнтовані на сприйняття громадянських норм через військово-професійну діяльність. Практично всі виховні структури військового ЗВО докладають зусиль для досягнення цілей громадянського виховання через правову соціалізацію та політичне інформування курсантів. Проте, на думку деяких курсантів і командирів, курсанти більш за все цікавляться у військовому ЗВО освоєнням саме майбутньою професією, а громадянські якості оцінюються як такі, що визначають статус майбутнього офіцера.

Викладачі військових ЗВО також зазначили, що професіоналізм та майстерність у професійному вихованні курсантів залежить від методичної підготовки курсових офіцерів щодо удосконалення та систематизації знань

щодо виховних технологій у військових ЗВО. З'ясовано, що більшість опитуваних викладачів та наставників намагаються пристосувати традиційні форми і методи виховання до сучасних соціокультурних умов за допомогою впровадження інноваційних елементів, засобів для формування необхідних якостей у своїх підлеглих.

Для розуміння громадянської позиції та її ролі у професійному становленні курсантів викладачам були запропоновані дві анкети (Додаток А), які, зокрема, містили такі питання: Що Ви розумієте під громадянською позицією курсантів - майбутніх офіцерів? Яке значення для формування громадянської позиції має участь курсантів в урочистих та святкових заходах за межами військового ЗВО (патріотичні акції, хода тощо)? 3. Чи впливають на виховання громадянської позиції такі особистісні суб'єктні якості як цілеспрямованість, пізнавальна активність, ініціативність? Вкажіть, як впливають такі Ваші особистісні суб'єктні якості як замкнутість, стриманість, нестійкість настрою, тривожність на виховання громадянської позиції? Як Ви оцінюєте свою мотивацію щодо набуття активної громадянської позиції? Чи впливає на Вашу громадянську активність участь у конференціях, дискусіях, диспутах тощо? Як на Вашу думку вплине сформована громадянська позиція у військовому ЗВО на майбутню військово-професійну діяльність?

В цілому, можна зазначити розуміння викладачами військових ЗВО важливості громадянського виховання курсантів для вироблення у кожного майбутнього офіцера громадянського обов'язку, суспільно-політичної відповідальності, почуття гордості за досягнуті успіхи Батьківщиною, перед народом і перед собою.

Далі, за логікою дослідження, була проведена робота безпосередньо з курсантами, адже теоретичне обґрунтування проблеми виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти, визначення її структурних компонентів дозволило здійснити педагогічну діагностику її вихідного рівня сформованості. У науково-методичній літературі (В. Курило [137], Т. Канівець [173], В. Федієнко [263] та ін.) серед загальних

вимог до критеріїв виокремлюють такі як об'єктивність; суттєві ознаки певного явища, наявність показників, динаміку кількісних показників та якісних. Крім того, на кожному з етапів передбачалося проведення моніторингу ступеня сформованості усіх виокремлених компонентів громадянської позиції за визначеними критеріями.

Розроблена програма дослідження констатувального етапу (методична частина, план спостережень, відповідний блок анкетувань, бесід, проблемно-правових завдань, моделювань ситуацій, вправ) була спрямована на діагностування вихідного рівня сформованості усіх виокремлених компонентів громадянської позиції за трьома компонентами – когнітивним, мотиваційним, поведінковим за відповідними критеріями: *світоглядно-знаннєвим, мотиваційно-ціннісним, ініціативно-діяльним*.

До завдань діагностики входило визначити: обсяг і якість системи знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотичну компетентність здобувачів освіти; сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські якості особистості курсанта, а також з'ясувати наявність умінь та навичок реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність [11].

В таблиці 2.1. надано діагностичний інструментарій по кожному критерію та відповідних показниках громадянської позиції курсантів військових ЗВО.

Методики діагностики рівнів сформованості громадянської позиції курсантів
військових ЗВО

Компо- -нент/ Крите- рій	Показник	Методика діагностики
КОГНІТИВНИЙ Світоглядно-знаннєвий	система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства	Аналіз планів з виховної роботи, методичного забезпечення щодо проблеми громадянського виховання курсантів Опитувальник «Громадянська позиція особистості: поняття та категорії»
	громадянсько-патріотична компетентність	Тестові завдання з ОК історії України, української мови, української літератури, культурології; Анкета «Громадянська культура та громадянська позиція»
	громадянська свідомість	Методика Ретроспективний наратив «Я у державі» (за І.Петровською [180]). Експертні оцінки, бесіди з кураторами-наставникам груп
МОТИВАЦІЙНИЙ Мотиваційно-ціннісний	сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, громадянські якості особистості курсанта.	методика для визначення ціннісних орієнтацій «Хто я?», «Який я?» Анкета-самооцінювання «Цінності громадянина-патріота»
	наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку;	Методика «Тест-опитувальник для вимірювання мотивації досягнення» (модифікація А. Мехрабіана) [125] «Мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку» Метод дилем (за Chris MacDonald) [153]
	громадянські якості особистості курсанта.	Дискусія «Як ви вважаєте, у яких реальних формах може виявити сьогодні курсант свої громадянські якості і що йому може перешкодити або вже заважає це зробити?»
ПОВЕДІНКОВИЙ Ініціативно-діяльнісний	уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності	Методика «Діагностика лідерських здібностей» (Є. Жаріков, Є. Крушельницький) [125]
	сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку,	Адаптована методика О. Колесніченко «Психологічна готовність особистості фахівця екстремального виду діяльності» [127, С. 257–258]
	громадянська активність	Методика саморефлексії громадянської активності «Незакінчені речення»

Проведення діагностування за визначеним діагностичним інструментарієм дозволило визначити рівні сформованості громадянської позиції курсантів: ситуативний (низький), достатній (середній), відповідальний (високий).

Ситуативний рівень (низький): знання про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства епізодичні, громадянсько-патріотична компетентність на початковому рівні, нерозвинена громадянська свідомість; розуміння громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства на початковому рівні, мотивація до формування громадянської позиції фрагментарна, проте наявна мотивація на виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські якості особистості курсанта сформовані недостатньо; уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності на низькому рівні, не сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська позиція неактивна.

Достатній рівень (середній): сформована система знань про громадянськість на достатньому рівні, спостерігається розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, наявність громадянсько-патріотичної компетентності має ситуативний прояв, громадянська свідомість на середньому рівні; розуміння громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства в цілому відповідають вимогам, достатній рівень мотивації до формування громадянської позиції та виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські якості особистості курсанта сформовані неповністю; середній рівень умінь та навичок реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, установки на виконання громадянського та професійного обов'язку сформовані, проте спостерігається невисока активність громадянської позиції.

Відповідальний рівень (високий): сформована система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та

суспільства, громадянсько-патріотична компетентність, розвинена громадянська свідомість; розуміння громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, високий рівень мотивації до формування громадянської позиції та виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські якості особистості курсанта сформовані; уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності на високому рівні, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, активна громадянська позиція.

Перший діагностичний зріз був проведений для з'ясування вихідного стану сформованості когнітивного компонента громадянської позиції курсантів за світоглядно-знаннєвим критерієм (Додаток Б).

Так рівень сформованості показника *«система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства»* перевірявся за допомогою аналізу планів з виховної роботи, методичного забезпечення щодо проблеми громадянського виховання курсантів, а також опитувальника *«Громадянська позиція особистості: поняття та категорії»*, у якому було запропоновано висловити власне розуміння таких понять: громадянська спрямованість, громадянська активність, громадянська свідомість, громадянська гідність, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність, громадянська совість, громадянська мужність.

Наступний показник *«громадянсько-патріотична компетентність»* перевірявся за допомогою тестових завдань з ОК історії України, української мови, української літератури, культурології, а також анкети *«Громадянська культура та громадянська позиція особистості»*, мета якої виявити зв'язок гуманітарних знань з розумінням здобувачами освіти феномену громадянськості, рівень їх знань та уявлень про якості та властивості даного феномену, відношення та ступінь зацікавленості в них, особисту громадянську позицію курсантів.

За результатами контрольного зрізу за 100-бальною системою після проходження контрольних тестів з *«Історії України»*, *«Культурології»*,

«Соціології» маємо такі результати; за оцінкою ECTS рівень А показали 28% ЕГ і 24 % КГ; рівень В 62% ЕГ і 36% КГ і відповідно рівень С10% ЕГ і 40% КГ.

Такий показник як *«громадянська свідомість»* перевірявся за допомогою методики «Ретроспективний наратив «Я у державі» (за І. Петровською). Курсантам пропонувалося написати твір на тему «Я у державі», у якому пропонувалося розкрити власні переживання та враження від життя в нашій державі; при цьому орієнтуватися, по можливості, на допоміжний список питань, наведений нижче; намагатися бути щирими. Допоміжний список запитань, містив зокрема такі Що Вам доводилося чути в дитинстві про нашу державу і людей, що живуть у ній? Хто висловлював ці думки? У якій ситуації? Чи погоджуєтеся Ви з почутими думками сьогодні і на попередніх етапах свого життя? Наскільки відповідають ці судження реальному життю? Наскільки ці судження, як певний життєвий принцип, регулює (впливає) на Вашу громадянську позицію/активність зараз і впливало в минулому? Яку поведінку близьких (значущих) людей стосовно держави Ви пам'ятаєте? Які можете назвати типові моделі громадянської поведінки? Що найчастіше робив(-ла) батько (мати) зі списку цих моделей громадянської поведінки? Наскільки ця поведінка була прийнятною «тоді» і «зараз»? Чи реалізовували Ви колись у своєму житті таку саму чи подібну поведінку? Чи доводилося Вам здійснювати прямо протилежну громадянську поведінку? Цей досвід був вдалий чи невдалий? Що Ви думаєте про державу, співгромадян і громадянськість? та ін.

За результатами першого діагностичного зрізу зазначимо, що курсанти в цілому обізнані з поняттями «громадянськість», «громадянська культура», «громадянський обов'язок». Здобувачами було зокрема зазначено, що громадянська культура особистості інтегрує поняття громадянськості, громадянського обов'язку, громадянської відповідальності; крім того, громадянська культура розкриває такі якості особистості, що виражають внутрішню свободу, повагу до Конституції та законів держави, любов до

Вітчизни та рідного краю, почуття власного гідності та відповідальність за вчинки, дисциплінованість, а також прояв патріотичних почуттів та гуманізму.

За результатами діагностичного аналізу показників сформованості громадянської позиції курсантів за світоглядно-знанневим критерієм ми отримали такі результати (табл.2.1).

Таблиця 2.2

Результати діагностики перевірки сформованості громадянської позиції курсантів за світоглядно-знанневим критерієм на констатувальному етапі експерименту

Результати діагностики Рівні сформованості	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	Відсоток	Кількість	Відсоток	Кількість
Відповідальний	27,4	23	32,1	28
Достатній	38,1	32	35,8	31
Ситуативний	34,5	29	32,1	28
Разом	100%	84 курсанта	100%	87 курсантів

Проаналізуємо отримані данні у табл. 2.1. Дослідження результатів діагностики перевірки сформованості громадянської позиції курсантів за світоглядно-знанневим критерієм на констатувальному етапі та відповідними показниками: «система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотична компетентність, громадянська свідомість» [11], визначили: ситуативний

рівень у 34,5% в експериментальній (ЕГ) та 32,1% у контрольній (КГ) групах; достатній у 38,1% в ЕГ та 35,8% у КГ; відповідальний рівень діагностовано в 27,4% в ЕГ та 32,1% у КГ.

Діаграма рівнів сформованості громадянської позиції курсантів за світоглядно-знанневим критерієм на констатувальному етапі відображена на рис.2.1.

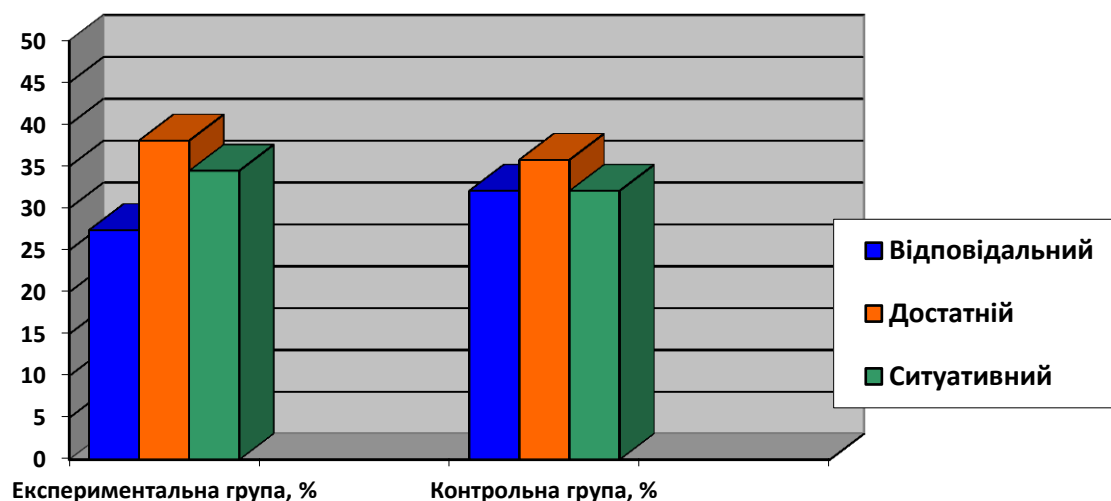

Рис. 2.1. Діаграма за результатами діагностики сформованості громадянської позиції курсантів за світоглядно-знанневим критерієм на констатувальному етапі експерименту (%).

Далі нами було проведено діагностика мотиваційного компонента громадянської позиції курсантів НГУ.

Перший показник мотиваційно-ціннісного критерію «сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, громадянські якості особистості курсанта» визначався за допомогою методики для визначення ціннісних орієнтацій «Хто я?», «Який я?» та анкети-самооцінювання «Цінності Громадянина-патріота».

Здобувачам освіти пропонувалося 2 типи завдань. Перше завдання: відповісти на два запитання: «Хто ви?» і «Який/яка ви?». Відповідайте

гранично лаконічно, одним-двома словами. Процедура роботи така: спочатку в стовпчик напишіть, не повторюючись, не менше 5 разів, хто ви (можна дати і більше позицій, за бажанням). Потім навпроти кожного слова написати не менше трьох визначень, яким ви є в даній позиції, на ваш погляд (тут окремі визначення можуть повторюватися, проте прагніть, щоб повторів було якомога менше).

Друге завдання: вибрати з низки позицій, за якими надані альтернативні варіанти відповідей; потрібно з кожної пари вибрати ту відповідь, яку ви вважаєте пріоритетною для вас особисто, і ступінь її збігу з вашою точкою зору. Наприклад, по першій позиції ви можете вважати, що Батьківщина – це там, де добре, і відповідно позначите бал 3 з правого боку. Але ви можете не зовсім бути впевненими в цьому, і тоді позначте, відповідно до ступеня сумніву, бал 2 або 1. А можете абсолютно категорично або ж з деякою часткою сумніву стверджувати, що Батьківщина – тільки одна, тоді ваша відповідь відповідно буде з правого боку. Ще раз нагадуємо, що «поганих» відповідей немає. Відповідайте так, як ви вважаєте.

Другий показник мотиваційного компоненту громадянської позиції *«наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку»* визначався за допомогою опитування тесту-опитувальника вимірювання мотивації досягнення (модифікація А. Мехоабіана). Для визначення мотивів морального вибору було застосовано *метод дилем*. Відомо, що мотив морального зобов'язання курсанта - це усвідомлене ним спонукання своєї поведінки та вчинків, що виникає за потреби бути військовим професіоналом і проявляється у безумовному намірі виконувати службові обов'язки. Формування мотиву морального зобов'язання курсанта є самостійним, соціально- та особистісно-значущим військово-педагогічним завданням першого етапу виховання громадянської позиції курсантів, тому нами для діагностики мотиваційного компонента була використана методика морального вибору (Додаток В).

З допомогою методу дилем та технології морального вибору вирішувалося відразу кілька завдань. По-перше, курсанти вчилися оцінювати вчинки інших, розуміти причини того чи іншого вибору, зробленого іншою людиною, по-друге, використання даної технології спонукало шукати та формулювати аргументи «за» чи «проти» і, по-третє, на таких прикладах здобувачам освіти доводилося «проживати» ситуацію особисто, займатися рефлексією: «А як би я вчинив у тій чи іншій ситуації?» Даний вид роботи дозволяв відчутти кожному і самому пережити певну ситуацію. За результатами методики «Мотиви морального вибору» можна зробити висновок, що курсанти як контрольної та і експериментальної групи в цілому мають знання щодо моральних еталонів, орієнтуються у ситуаціях морального вибору, проте не всі дали визначення такому поняттю як «краса людського вчинку».

Третій показник мотиваційного компоненту громадянської позиції *«громадянські якості особистості курсанта»* визначався за допомогою інтерв'ювання та анкети з самооцінювання *«Особисті якості громадянина»*. Так курсантам старших курсів була запропонована низка якостей, які, з погляду політиків, є громадянськими цінностями, їх наявність визначає ступінь громадянської лояльності члена суспільства, його прихильності до даної держави. Курсантам пропонувалося їх оцінити, проставивши поряд з кожним з них оцінку – чи є дана якість дійсною громадянською цінністю (5 балів) або ж ви вважаєте, що можна любити Україну, вважатися її громадянином навіть у випадку, якщо дана якість не сформована. Громадянські цінності були представлені таким чином: переживання за долю України; інтерес до минулого України; інтерес до поточних подій, що торкаються України; шанобливе ставлення до Основного Закону (Конституції) України; неухильне виконання положень Конституції України; знання видатних людей України; прагнення до соціальної справедливості і гармонії у відносинах з оточуючими; повага до індивідуальних прав і свобод інших громадян України; шанобливе ставлення до духовних і матеріальних

цінностей українського народу; ставлення до української мови як державної мови українського народу; пріоритет вітчизняним товарам над імпортними; законослухняність; справедливість; альтруїзм (самопожертвування); знання звичаїв українського народу; дотримання звичаїв українського народу; почуття патріотизму; любов до батьківщини; плюралізм; толерантність; відповідальність; соціальна активність.

Більшість здобувачів-курсантів під громадянськими цінностями розуміють соціальні цінності, за допомогою яких члени суспільства характеризують сенс певних явищ дійсності, визначають ставлення особистості-громадянина до себе, інших людей, суспільства, держави. Серед особистих цінностей були обрані такі як от: інтерес до минулого України; шанобливе ставлення до Основного Закону (Конституції) України; неухильне виконання положень Конституції України; знання видатних людей України; дотримання звичаїв українського народу; почуття патріотизму; любов до Батьківщини.

Громадянські цінності діють на особистісному та груповому рівнях. Аналіз показує, що лише 24% курсантів ЕГ та 20% КГ дотримуються ціннісної орієнтації, що ототожнює приналежність до громадянства з приналежністю до держави. Понад 63% ЕГ та 51% КГ дотримуються боргу, обов'язків. Але без підкріплення ціннісних мотивацій, ідентифікаційних стратегій борг перетворюється на тягар, громадянство втрачає не лише правовий, а й інтегративний зміст. За такого підходу громадянські цінності не спроможні претендувати роль самостійних, які конкурують з особистими цінностями або цінностями військової служби. 13% ЕГ та 29% КГ пов'язують громадянські цінності з цінностями військової служби.

Громадянські цінності курсантів ми можемо умовно поділити на термінальні та інструментальні. До перших ми відносимо цінності Батьківщини, гідності, честі, громадянського служіння. До других – права особистості, демократія, толерантність, колективізм. Респонденти наголошували, що любов до Батьківщини (67% ЕГ та 72% КГ опитаних) для

них проявляється через добровільне виконання службових обов'язків. Подібна інтерпретація дозволяє знижувати напруженість індивідуалізації ціннісних переваг і складний характер військової служби.

Результатами діагностичного аналізу показників сформованості громадянської позиції курсантів за мотиваційно-ціннісним критерієм наведено у табл. 2.3.

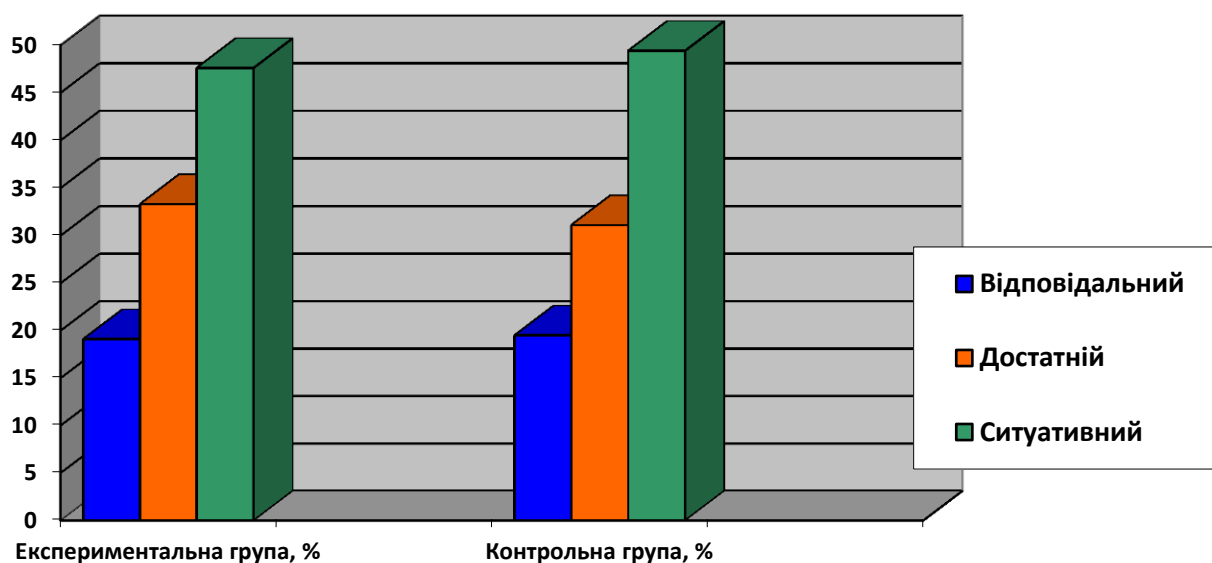
Таблиця 2.3

Результати діагностики перевірки сформованості громадянської позиції курсантів за мотиваційно-ціннісним критерієм на констатувальному етапі експерименту

Результати діагностики Рівні сформованості	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	Відсоток	Кількість	Відсоток	Кількість
Відповідальний	19,1	16	19,5	17
Достатній	33,3	28	31,1	27
Ситуативний	47,6	40	49,4	43
Разом	100%	84 курсанта	100%	87 курсантів

Отже, дослідивши рівень сформованості громадянської позиції курсантів за мотиваційно-ціннісним критерієм та відповідними показниками: «сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські якості особистості курсанта» [11]., отримали такий результат: відповідальний рівень діагностовано у 19,5% у КГ та 19,1% в ЕГ; достатній у 31,1% у КГ та

33,3% в ЕГ; ситуативний відповідно 49,4% у КГ та 47,6% в ЕГ. Відобразимо отриманні данні на рис.2.2.

Рис. 2.2. Діаграма за результатами діагностики сформованості громадянської позиції курсантів за мотиваційно-ціннісним критерієм на констатувальному етапі експерименту (%).

Останнім був зроблений зріз на виявлення сформованості поведінкового компонента громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти за *ініціативно-діяльнісним* критерієм.

Так показник *«уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності»* перевірявся за такими допомогою експертних висновків щодо наявності *соціальних умінь та навичок*: знання та практичне використання своїх прав, виконання обов'язків; прояв ініціативи та лідерських якостей у захисті прав оточуючих; участь у самоврядуванні освітніх закладів. Також було використано методикау «Діагностика лідерських здібностей» (Є. Жаріков, Є. Крушельницький).

Після обробки результатів опитувальника з'ясовано, що у 21% ЕГ та 24% КГ якості лідера виражені слабо, 42% і 50% КГ – якості лідера виражені

середньо та 39% ЕГ та 26% КГ – якості лідера виражені сильно. Здобувачів, як лідерів схильних до диктату, не виявлено.

Другий показник *«сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку»*, перевірявся за допомогою адаптованої методики *«Психологічна готовність особистості фахівця екстремального виду діяльності»* (за О. Колісниченко). Так науковцями О. Колесніченко, Я. Мацегорою, та В. Воробйовою була розроблена модель психологічної готовності особистості фахівця екстремального виду діяльності, яка складається з п'яти факторної структури психологічної готовності особистості в екстремальних умовах діяльності, яку складають такі компоненти: *мотивація обов'язку, професійна компетентність, професійна витривалість, вольове зусилля, взаємодопомога і довіра*. (див. Додаток Г). Загальний бал за методикою – загальний показник психологічної готовності особистості до професійної діяльності, рахувався додаванням балів за п'ятьма шкалами методики. Так за результатами проведеної методики високий рівень психологічної готовності показала 12% ЕГ та 16% КГ; середній рівень 63% ЕГ та 66% КГ; низький рівень 25% ЕГ та 18% КГ.

Третій показник поведінкового компоненту громадянської позиції курсантів військових ЗВО *«громадянська активність»* перевірявся за допомогою особистісної рефлексії громадянської активності *«Незакінчені речення»*. Здобувачам освіти було запропоновано закінчити 10 речень, які мали виявити особисте ставлення до феномену *«громадянськість»*, *«громадянська культура»*, *«громадянська активність»*, *«громадянське самовиховання»* тощо.

Важливим було з'ясувати ставлення курсантів до процесу самовиховання, що тісно пов'язаний із самопізнанням як процесу створення ідеалу, визначення цілей та завдань методів та прийомів самовиховання громадянської позиції. Бесіди та інтерв'ювання показали, що у цілому здобувачі освіти визнають спрямоване керівництво самовихованням важливим чинником для удосконалення процесу громадянського виховання

курсантів - майбутніх офіцерів. Крім того, було зазначено, що самовиховання відображає особливості військово-професійної діяльності і спрямоване на те, щоб особисті якості, риси характеру, навички та вміння відповідали новим вимогам до особистості офіцера Національної гвардії України. Важливим було також розуміння більшості курсантів (56% ЕГ та 55% КГ важливості громадської думки та власного ставлення до вимог соціуму. Саме громадська думка є дієвим засобом самовиховання курсанта, коли відбувається рух з позиції «Я – курсант» на усвідомлення «Я – майбутній офіцер. На мене чекає висока місія захисника Вітчизни».

Отриманні діагностичні данні за ініціативно-діяльнісним критерієм відобразимо у табл.2.4.

Таблиця 2.4

Результати діагностики перевірки сформованості громадянської позиції курсантів за ініціативно-діяльнісним критерієм на констатувальному етапі експерименту.

Результати діагностики Рівні сформованості	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	Відповідальний	8,3	7	9,2
Достатній	22,6	19	23	20
Ситуативний	69,1	58	67,8	59
Разом	100%	84 курсанта	100%	87 курсантів

Проаналізуємо табл. 2.3. рівень сформованості громадянської позиції курсантів за ініціативно-діяльнісним критерієм та відповідними показниками: «уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність» [11] –

визначили: відповідальний рівень 8,3% в ЕГ та 9,2% у КГ; достатній рівень 22,6% в ЕГ та 23% в КГ; відповідно 69,1% в ЕГ та 67,8% у КГ діагностовано ситуативний (рис.2.3).

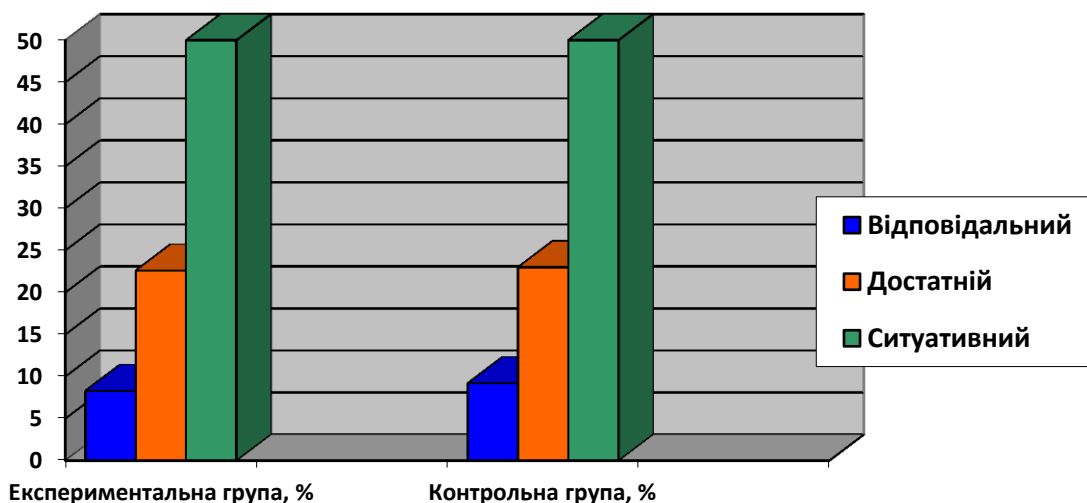

Рис. 2.3 Діаграма за результатами діагностики показників сформованості громадянської позиції курсантів за ініціативно-діяльним критерієм на констатувальному етапі експерименту (%).

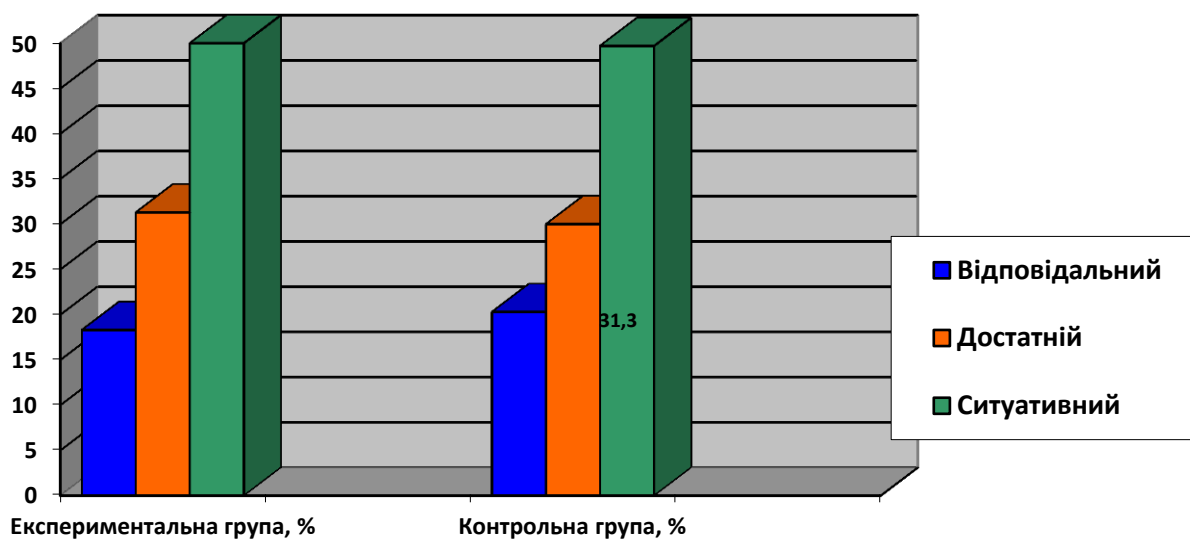
Узагальнимо отримані результати на початку експерименту шляхом усереднення даних за трьома критеріями у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Узагальнені дані формування сформованості громадянської позиції курсантів на констатувальному етапі експерименту (за трьома критеріями)

Рівні сформованості	Результати діагностики	
	Експериментальна група (ЕГ) (84 курсанта – 100%)	Контрольна група (КГ) (87 курсантів – 100%)
Відповідальний	$(27,4+19,1+8,3)/3 \approx 18,3$	$(32,1+19,5+9,2)/3 \approx 20,3$
Достатній	$(38,1+33,3+22,6)/3 \approx 31,3$	$(35,8+31,1+23)/3 \approx 30$
Ситуативний	$(34,5+47,6+69,1)/3 = 50,4$	$(32,1+49,4+67,8)/3 \approx 49,7$
Всього	100	100

Отримані дані відобразимо на рис.2.4.

Рис. 2.4. Узагальнені дані сформованості громадянської позиції курсантів (за трьома критеріями) на констатувальному етапі експерименту (%).

На підставі аналізу отриманих даних табл. 2.4 дійшли висновку, що у більшості курсантів ситуативний рівень сформованості громадянської позиції. Кількість таких респондентів у середньому становить 50,4% в ЕГ та 49,7% у КГ. Достатній рівень діагностовано у 31,3% ЕГ, та 30% КГ. Самий низький рівень показників зафіксовано за відповідальним рівнем. Відповідно, 18,3% у КГ та 20,3% в ЕГ.

За результатами перевірки сформованості громадянської позиції курсантів за світоглядно-знаннєвим, мотиваційно-ціннісним та ініціативно-діяльнісним критеріями можемо зробити висновок, що на констатувальному етапі експерименту курсанти мають переважно ситуативний та достатній рівень громадянської позиції. Отже, виникає актуальне завдання створення інноваційної технології національно-патріотичного та громадянського

виховання, відповідної до сучасних умов та вимог до особистості офіцера Національної гвардії України.

1. Для перевірки коректності нашого експерименту треба визначити, чи є відмінності на констатувальному етапі експерименту у рівнях сформованості громадянської позиції курсантів у експериментальній та контрольній групах. Для цього, згідно з рекомендаціями П. Лузана, застосуємо методи математичної статистики, а саме, застосуємо перевірку однорідності незалежних вибірок за критерієм узгодженості Пірсона.

Для розрахунків за допомогою математичної статистики треба отримати усереднені данні за трьома критеріями кількості курсантів за відповідними рівнями. Данні відобразимо у табл.2.6.

Таблиця 2.6

Узагальнені дані перевірки сформованості громадянської позиції курсантів на констатувальному етапі експерименту (за трьома критеріями).

Рівні сформованості	Результати обстеження	
	Експериментальна група (ЕГ)	Контрольна група (КГ)
Відповідальний	$(23+16+7)/3 \approx 16$	$(28+17+8)/3 \approx 18$
Достатній	$(32+28+19)/3 \approx 26$	$(31+27+20)/3 = 26$
Ситуативний	$(29+40+58)/3 \approx 42$	$(28+43+59)/3 \approx 43$
Всього	84 курсанта	87 курсантів

За правилами, для перевірки однорідності треба сформулювати нульову (H_0) та альтернативну (H_a) гіпотези:

H_0 - Емпіричний розподіл в контрольній та експериментальній групах не відрізняється, що дає підстави вважати рівень сформованості громадянської позиції курсантів на констатувальному етапі експерименту практично однаковий. Тобто умови на початку експерименту є коректними;

На: Емпіричний розподіл в контрольній та експериментальній групах суттєво відрізняється, що не дає нам підстав вважати коректними початкові умови на констатувальному етапі експерименту.

Для спрощення розрахунків занесемо данні у таблицю 2.7.

Таблиця 2.7.

Обрахунки емпіричних частот на початку експерименту.

Рівні сформованості	Емпіричні частоти		Разом
	Експериментальна група (ЕГ)	Контрольна група (КГ)	
Відповідальний	16 (А)	18 (Б)	34
Достатній	26 (В)	26 (Г)	52
Ситуативний	42 (Д)	43 (Е)	85
Разом	84	87	171

Таблиця 2.8.

Обрахунки χ^2 - критерію на початку експерименту.

Комірки таблиці частот	Емпірична частота f_j	Теоретична частота f_t	$f_j - f_t$	$(f_j - f_t)^2$	$\frac{(f_j - f_t)^2}{f_t}$
1(А)	16	16,7	-0,7	0,49	0,029
2(Б)	18	17,3	0,7	0,49	0,028
3(В)	26	25,54	0,46	0,21	0,0082
4(Г)	26	26,46	-0,46	0,21	0,0079
5(Д)	42	41,75	0,25	0,063	0,0015
6(Е)	43	43,25	-0,25	0,063	0,0014
Сума	171	171	0		0,076

Після виконання розрахунків ми отримали фактичні значення критерію узгодженості Пірсона $\chi^2_{емпір}$ для експериментальної та контрольної групи. Величина $\chi^2_{емпір}$ -критерію на початку експерименту становила **0,076**. Для знаходження критичного значення критерію $\chi^2_{крит}$ знайдемо кількість ступенів свободи за формулою $n = (s - 1)(r - 1) = 3-1=2$ (де s – число граф первинної таблиці, r – число рядків у таблиці) [1].

За таблицями критичних значень критерію $\chi^2_{крит}$ для рівня значущості 0,95 знаходимо - $\chi^2_{крит} = 0,103$.

Отже, справедливою є нерівність: $\chi^2_{емпір} < \chi^2_{крит}$ (**0,076 < 0,103**) на рівні значущості 0,95.

Це означає, що ми повинні прийняти гіпотезу H_0 , що свідчить про те, що рівень сформованості громадянської позиції курсантів на початку експерименту практично однаковий.

2.2. Упровадження технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти

Проведений теоретичний аналіз проблеми виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти – майбутніх офіцерів національної гвардії України, визначення вихідного стану сформованості основних компонентів громадянської позиції, розробка та теоретичне обґрунтування технології, яка має забезпечити ефективність цього процесу, надало можливості поетапно упровадити її в освітньо-виховний процес військового закладу вищої освіти.

Для реалізації формульованого етапу педагогічного експерименту сприяли:

– розробка методики поетапної реалізації технології, що допомогла досягти мети виховання громадянської позиції курсантів;

– створення культурно-виховного середовища військового закладу вищої освіти для розвитку громадянської позиції особистості, що є визначальною умовою формування кожного з компонентів цього феномену;

– спрямування змісту гуманітарних дисциплін фахової підготовки майбутніх офіцерів Національної гвардії України на розвиток громадянської позиції курсантів та активне використання міждисциплінарних зв'язків;

– використання інтерактивних форм і методів у процесі виховання громадянської позиції курсантів;

– включення громадянської позиції до системи особистісно важливих якостей особистості курсантів військових ЗВО та забезпечення практичної спрямованості на всіх етапах її виховання;

– комплексне діагностування та оцінка сформованості громадянської позиції курсантів військових ЗВО на констатувальному та контрольному етапах дослідження;

- педагогічний контроль і корекція процесу виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО.

Програма експериментальної роботи була спрямована на рішення основних визначених завдань у громадянському вихованні курсантів, а саме:

– показати роль громадянської позиції курсантів як цілісної інтегративної особистісної якості в професійному становленні майбутнього офіцера Національної гвардії України;

– забезпечити засвоєння змісту основних компонентів громадянської позиції курсантів;

– розвинути в майбутніх офіцерів методичні основи формування громадянської позиції як рівня оволодіння оптимальними функціями здійснення громадянсько-патріотичного виховання курсантів військових ЗВО.

Експериментально-дослідна робота була проведена за такими напрямками:

– озброєння викладачів військових закладів вищої освіти інноваційними методиками з виховної роботи у вищій школі з метою підвищення педагогічної майстерності у сфері громадянської освіти та виховання, формування в них готовності до різних видів діяльності щодо професійного виховання майбутніх офіцерів Національної гвардії України;

– реалізація виховного потенціалу гуманітарних дисциплін професійної підготовки з метою розвитку громадянських якостей курсантів;

– закріплення знань у різних формах громадянської активності в процесі різних видів діяльності;

– робота із самовиховання та самовдосконалення особистісного громадянського та патріотичного становлення – майбутніх офіцерів Національної гвардії України (М. Баглай [12]).

Підготовчим етапом для реалізації технології виховання громадянської позиції стало підвищення *методичної компетентності* викладачів та курсових офіцерів, що взяли участь в експерименті, для набуття ними інноваційних знань у сфері громадянської освіти та виховання курсантів. Для цього було створено методичний центр з підготовки викладачів, робота якого проводилась з метою оптимізації діяльності з громадянсько-патріотичного виховання, вирішення проблем, що накопичилися у цій сфері, створення відповідних умов для її здійснення та пошуку нових, більш оптимальних можливостей для їх реалізації. Методичні заходи, призначені до виконання цих завдань, були систематизовані за такими основними напрямками, як *інформаційний та методичний* Робота проводилась у формі відкритих семінарів у контексті діяльності *Лабораторії педагогічної майстерності*. Було проведено цикл вебінарів «Наукові основи виховання військовослужбовців», на яких зокрема розглядалися такі питання: цілі, зміст, напрями виховання військовослужбовців у Збройних Силах України, структура виховної діяльності у військових ЗВО, зміст, форми, методи і засоби виховання військовослужбовців. Основні напрями виховання громадянської позиції курсантів були спрямовані на формуванням активної

громадянської позиції особистості, національно-патріотичних якостей офіцера НГУ.

Основні напрями методичної підготовки викладачів були пов'язані з роз'ясненням військовослужбовцям соціальної значущості військової служби; стимулюванням потреби громадянського самовиховання та громадянської самоосвіти

Теми для обговорення на панельних дискусіях були наступні «Виховання громадянської позиції курсантів Національної гвардії України: виклики сьогодення»; «Актуальні питання виховної роботи з військовослужбовцями» тощо. Діяльність лабораторії педагогічної майстерності забезпечувала якість та результативність цього процесу завдяки методичній підтримці в організації онлайн-семінарів як формального, так і неформального формату з урахуванням особливостей навчання і виховання дорослих на засадах андрагогіки.

Отже, діяльність *лабораторії педагогічної майстерності* для викладачів і курсових офіцерів сприяла формуванню наукових підходів до організації виховання військовослужбовців, як цілеспрямованої та планомірної діяльності освітньої установи з метою підвищення методичної компетентності усіх учасників освітнього процесу. Але головним було розуміння викладачами військових ЗВО доцільності упровадження розробленої технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти процесу як становлення громадянської, патріотично налаштованої особистості через послідовне і поетапне формування позитивної мотивації до становлення власної громадянської позиції та виконання громадянського та професійного обов'язку, набуття систем знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, розвитку громадянського світогляду та свідомості, особистісних та професійних якостей для здійснення активної громадянській позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних сил України (М. Баглай [13]).

Далі, за логікою дослідження, проводилася *робота з курсантами* експериментальної групи Національної гвардії України. На формувальному етапі педагогічного експерименту в експериментальній групі у процесі реалізації технології створювалися педагогічні умови та застосовувалися інноваційні технології (інтерактивні технології навчання: квест-технологія, імпровізація; проєктне навчання: індивідуальне та колективне; соціальні виховні проєкти: створення виховної ситуації, інтерактивне переконання та переконання тощо), що сприяли підвищенню ефективності виховання громадянської позиції курсантів - майбутніх офіцерів у військовому ЗВО. У контрольній групі виховання громадянської позиції курсантів здійснювалося з використанням традиційних технологій навчання та виховання.

Можна зазначити, що упровадження розробленої технології виховання громадянської позиції курсантів - майбутніх офіцерів забезпечило на цьому етапі експерименту підвищення ефективності освітньо-виховного процесу завдяки:

- виявленню послідовності навчальних та виховних форм, засобів, методів, прийомів виховання громадянської позиції курсантів кожному етапі;
- пріоритетному використанню інтерактивних форм, методів та засобів формування громадянської позиції курсантів поряд із традиційними;
- постійному аналізу ефективності форм, методів, засобів виховання громадянської позиції курсантів на всіх етапах технологічного ланцюжка;
- оптимальному поєднанню методів, форм, засобів, прийомів формування громадянської позиції та, за потреби, їх коригування залежно від досягнутого рівня сформованості на кожному етапі.

Як було визначено в структурно-змістовій моделі (п.1.3.), *етапами* реалізації технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти є *мотиваційно-цільовий, організаційно-технологічний та результативно-рефлексивний*, що містять емоційні, інтелектуальні та тимчасові параметри розвитку громадянської позиції курсанта військового ЗВО як особистісного світоглядного утворення. Розглянемо більш докладно

кожний з етапів упровадження технології та відповідних педагогічних умов (М. Баглай [19]).

Перший етап упровадження технології виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО – *мотиваційно-цільовий*. На цьому етапі курсанти - майбутні офіцери засвоювали знання, з яких починається становлення поглядів, переконань, ціннісних установок громадянської позиції (М. Баглай[13]). Реалізація розробленої технології виховання громадянської позиції на першому мотиваційно-цільовому етапі забезпечувалася першою педагогічною умовою, а саме: мотивація майбутніх офіцерів до виховання громадянської позиції на особистісному світоглядному рівні, що виявляється в домінуючих мотивах (прагнення до засвоєння знань та уявлень про громадянськість, розуміння її значущості для світогляду особистості).

Для цього були окреслені такі *завдання*: засвоєння первинних знань про громадянськість; формування уявлень про цінності у сфері громадянського суспільства; розвиток законослухняності, громадянської позиції, навичок громадянської поведінки; вироблення умінь та навичок реалізації громадянської у військово-професійній діяльності та громадянському суспільстві.

Особливістю першого етапу упровадження технології було формування мотиваційної установки на освоєння майбутньої військово-професійної діяльності. На даному етапі починається формування мотиваційно-ціннісного критерію громадянської позиції, а саме: переконань, принципів, ідеалів, які сприяють її розвитку і у подальшому набувають ціннісного змісту. Цей етап відповідав першому курсу навчання курсантів у військовому ЗВО, тому була підсилена інформаційно-виховна робота, яка включала: взаємодію з громадськими органами, волонтерами, засобами масової інформації щодо підвищення престижу військової служби, авторитету офіцера НГУ. Протягом року відбувалися бесіди, інформування, завдання, збори особового складу, індивідуальна допомога, заслуховування

звітів військовослужбовців, особисте спілкування військовослужбовців та ін. [13].

Мотивація курсантів щодо засвоєння знань про громадянськість, що детермінує становлення її як ціннісного компонента, розвивалася як у процесі навчання, так і під час поза навчальної діяльності курсантів у військовому ЗВО. В процесі навчання поряд з професійними компетенціями курсанти засвоювали систему знань про громадянськість, громадянську культуру, що сприяли формуванню мотивів і цінностей громадянської позиції як особистісного світоглядного утворення. Вивчення соціально-гуманітарних дисциплін («Українська мова», «Історія», «Право», «Філософія», «Культурологія») відіграло важливу роль у засвоєнні знань та уявлень про основні складові громадянськості.

На цьому етапі переважно застосовувалися як традиційні та і інноваційні форми навчання (лекції, практичні та семінарські заняття), та форми виховання: бесіди, культурно-масові заходи, тематичні зустрічі – вибиралися, виходячи з цільових установок формування того чи іншого компонента громадянської позиції.

Методами навчання, що сприяли вихованню громадянської позиції (виходячи з рівня їх підготовки) переважно були такі, що сприяли вирішенню дидактичних завдань: пояснювальні, ілюстративні, інтерактивні, а як методами виховання стали особистий приклад командирів, педагогів, начальників, заохочення, переконання. Широко використовувалися сучасні інформаційні засоби навчання та виховання, різні види мистецтва, які теж забезпечували виховання громадянської позиції майбутніх офіцерів. На емоційному рівні на формування громадянських цінностей мали дієве значення використання фільмів про героїчні подвиги українського народу.

Розглянемо, як здійснювалося формування громадянського світогляду, громадянської компетентності курсантів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, таких як от: історія, філософія, іноземна мова, правознавство, соціологія, культурологія, психологія, культура мови та ділове спілкування

та ін. Через дані дисципліни у курсантів формувалося комплексне уявлення про культурно-історичну своєрідність України, її місце у світовій та європейській історії; відбувалося становлення громадянського світогляду, що проявляється як повага до прав і свобод громадянина, закріплених у Конституції України.

На заняттях з історії, іноземної мови, культурології курсанти вивчали не тільки історію своєї країни, а й культурні надбання інших країн з їх визначними пам'ятками, здобутками, традиціями та звичаями. Пропаганда інтерсоціальних цінностей, толерантних відносин сприяла набуттю поваги до різних культур та традицій, що є необхідною умовою формування справжнього патріотизму та громадянської позиції. Так у межах гуманітарного, соціального циклу відбувався розвиток громадянської компетентності, зокрема, формувалися розуміння громадянськості та патріотизму як відданість своїй Вітчизні, прагнення своїми діями служити її інтересам. Громадянські компетенції прищеплювалися курсантам через загальнокультурні, під впливом яких формувалося соціальне очікування того, що майбутній офіцер має поділяти цінності, що панують у цьому суспільстві, зокрема патріотизм та громадянськість, високі моральні характеристики, цінності гуманізму та громадянської свідомості тощо.

Виховні заходи громадянського спрямування, що проводилися на першому етапі упровадження технології виховання громадянської позиції курсантів мали характер тематичних зустрічей, конкурсів, змагань, зокрема таких як от: *бесіди*: «Напрями та мотивація виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО», «Сучасні наукові підходи до виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО», *семінари* «Розумні цифрові технології в процесі виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО», «Самоосвітні технології військовослужбовців», *коучинг-сесії*: «Мистецтво виховання активної громадянської позиції», «Ціннісні орієнтири сучасного офіцера ЗСУ: виклики й вимоги часу»; конкурси «Який він сучасний військовослужбовець?». Ці форми виховної роботи

формували переважно мотиваційний компонент громадянської позиції за мотиваційно-ціннісним критерієм.

Результатом першого етапу упровадження технології виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО стало набуття стійкої мотивації та усвідомлення важливості цього світоглядного утворення для майбутньої професійної діяльності. Досягнутий рівень сформованості громадянської позиції у КГ та ЕГ на першому етапі визначався в цілому як ситуативний [13].

Другий етап упровадження технології виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО – *організаційно-технологічний*. На даному етапі поступово розвивалися вже набуті основні світоглядні знання, формувалися переконання, виховувалися громадянські цінності, професійно значущі якості, що характеризують громадянську позицію курсантів - майбутніх офіцерів.

Важливим було розуміння усіма учасниками цілісного освітнього процесу, майбутній офіцер, який проходить навчання у військовому ЗВО, на цьому етапі має стати культурною, духовно розвиненою особистістю з громадянською свідомістю, системою світоглядних поглядів і уявлень про громадянськість, громадянську позицію та громадянське суспільство [13].

Упровадження розробленої технології виховання громадянської позиції на другому, *організаційно-технологічному* етапі забезпечувалося другою педагогічною умовою, а саме: технологічне забезпечення процесу формування громадянськості майбутніх офіцерів, реалізоване у застосуванні традиційних та інтерактивних методів та форм, комплексу засобів, що відповідають Програмі «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни» [13].

Другий, організаційно-технологічний етап упровадження технології виховання громадянської позиції курсантів був реалізований на другому та третьому курсах навчання у військовому ЗВО. Це відбувалося через продовження вивчення усього комплексу гуманітарних наук та професійних

дисциплін з конкретної військової спеціальності. На цьому етапі формувалися навички та вміння застосовувати отримані знання у військово-професійній діяльності. Поряд із традиційними формами навчання, під час проведення занять активно використовувалися інтерактивні форми: проблемні лекції, творчі завдання, рольова гра, метод проєктів, «мозковий штурм», аналіз конкретних практичних ситуацій, що сприяли формуванню когнітивного компонента громадянської позиції курсантів.

Упровадження рейтингової системи оцінки успішності в ЕГ підвищило якість засвоєння соціально-гуманітарних дисциплін. Водночас поведінковий компонент громадянської позиції курсантів формувався під час проведення тематичних конференцій, проходження практик та стажувань у військових частинах та підрозділах. Методи виховання курсантів другого етапу упровадження технології виховання громадянської позиції органічно доповнювалися методами критики і самокритики, методами «перспективних ліній», заохочення, покарання. Засоби навчання поповнювалися Інтернет-ресурсами, автоматизованими освітніми системами, електронними освітніми матеріалами, виходячи з рівня підготовки майбутніх офіцерів на другому та третьому курсах навчання, а засоби виховання – інформаційно-комунікаційними технологіями, мультимедійними виховними програмами, що суттєво впливали на розвиток компонентів громадянської позиції.

Також на другому етапі виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО було запроваджено Програму «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни», мета якої полягає в відродженні громадянськості та патріотизму як основних духовно-моральних та соціальних цінностей. Програма спрямована на формування, розвиток й виховання особистості курсанта, який володіє важливими активними соціально значущими якостями, здатними виявити їх у творчому процесі в інтересах суспільства. Це також включає діяльність, пов'язану із забезпеченням стабільності та безпеки країни.

Завдання:

– вироблення *світоглядних переконань* у здобувачів освіти, які навчаються у військовому ЗВО: усвідомлення конституційного обов'язку військовослужбовця як громадянина захисника Вітчизни з урахуванням сучасних тенденцій розвитку громадянського суспільства;

– актуалізація у свідомості майбутніх офіцерів громадянських цінностей, що становлять основу формування відповідальності за долю своєї країни та поваги до культурної та історичної спадщини України, передбачає готовність до активної участі у громадянських справах під час виконання військової служби;

– становлення громадянської зрілості, формування професійного обов'язку, законслухняності, неухильного дотримання права і свободи інших громадян, норм військової етики;

– виховання якостей громадянськості у курсантів військового ЗВО на принципах гуманізму, демократії, національних традицій;

– оволодіння навичками взаємодії з громадянським суспільством, громадськими організаціями, громадянами, засобами масової інформації [13].

Структурні розділи програми були такі:

- теоретичні засади виховання громадянської позиції;
- технологія виховання громадянської позиції у навчальному процесі професійної підготовки курсантів НГУ;
- форми і методи виховання громадянської позиції у позааудиторної діяльності курсантів НГУ;
- громадянське самовиховання та громадянська самоосвіта курсантів НГУ.

Всі напрямки діяльності були органічно взаємопов'язані між собою, об'єднані з метою, завданнями, науково-організаційними засадами, принципами, формами та методами громадянського виховання у процесі практичної роботи.

Після освоєння програми курсант повинен

знати:

- основні нормативно-правові документи стосовно громадянської освіти та виховання громадянської позиції особистості курсанта;
- основні категорії та поняття, що характеризують феномен громадянської позиції як особистісного світоглядного утворення;
- світоглядні та методологічні засади виховання та самовиховання громадянської позиції;

вміти:

- застосовувати знання та уявлення про громадянську позицію у військово-професійній діяльності, вміння їх використовувати у сфері оборони та громадянського суспільства;
- використовувати інноваційні виховні технології у процесі становлення та розвитку громадянської позиції курсантів військового ЗВО;
- аналізувати явища військово-професійної діяльності у контексті сформованої громадянської позиції;
- застосовувати знання, уявлення про громадянську позицію як соціальне явище у конкретних життєвих ситуаціях та службових відносинах;

володіти:

- навичками практичного застосування знань та уявлень про громадянську позицію в контексті військово-професійної діяльності;
- навичками самостійної роботи, самоорганізації, самовиховання та організації у сфері громадянських відносин;
- інформаційно-комунікативними технологіями роботи з навчальною інформацією щодо проблеми громадянської освіти і виховання громадянської позиції.
- навичками оцінювання дій та поведінки з позиції громадянина, патріота та захисника Вітчизни;
- навичками спілкування у службовому колективі та з громадянами

відповідно до отриманих знань та уявлень про громадянську позицію.

Вимоги до результатів освоєння Програми. У сукупності з іншими гуманітарними дисциплінами з розглянутої проблеми громадянської освіти та виховання громадянської позиції Програма забезпечує формування наступних якостей та характеристик особистості:

- здатність розуміти та аналізувати проблеми громадянськості з позиції захисника Вітчизни;
- здатність аргументовано та ясно відстоювати громадянську позицію, вести полеміку та дискусії щодо заявленої мети;
- здатність виявляти та усувати причини та умови, що призводять до негативних явищ у сфері громадянськості.

Вивчення факультативу з проблем громадянської освіти та виховання громадянської позиції в межах Програми дає змогу опанувати основами громадянського мислення та громадянської поведінки. У процесі засвоєння тем факультативу курсанти отримують теоретичні знання про громадянську позицію, які закріплюються на практичних заняттях. У прикладному плані Програма спрямована на розвиток здібностей і умінь курсантів вирішувати типові завдання з проблем громадянської позиції; самостійно приймати рішення з питань удосконалення громадянських правовідносин, організації управління, постановки та розв'язання завдань з питання, що розглядається.

Тематичний план програми «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни» представлено наступними темами:

Тема № 1. Громадянськість як особистісний світоглядний феномен: сутність, структура.

Тема № 2. Державність як основна світоглядна цінність захисника вітчизни.

Тема № 3. Законослухняність як необхідний компонент громадянської позиції курсантів.

Тема № 4. Патріотизм як основа громадянської позиції курсантів військового ЗВО.

Тема № 5. Етичні аспекти громадянської позиції курсантів військового ЗВО.

Тема № 6. Педагогічні умови виховання громадянської позиції курсантів.

Тема № 7. Педагогічна технологія і етапи виховання громадянської позиції курсантів.

Тема № 8. Взаємодія з громадянським суспільством, засобами масової інформації, громадськими інститутами як чинниками розвитку громадянської позиції курсантів.

Тема № 9. Виховання громадянської позиції на національних традиціях українського народу.

Тема № 10. Громадянська самоосвіта та самовиховання у розвитку громадянської позиції курсантів.

Програма «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни» передбачала також виховання громадянської позиції курсантів на національних традиціях українського народу, що включає вивчення героїчного українського народу та Збройних сил України; насичення військових ритуалів емоційно забарвленим почуттям гордості за належність до Збройних сил України, свого вигляду, роду військ, частини тощо. Найважливішими військовими традиціями, які мають найбільший виховний вплив, є вірність військовій присязі, бойовому прапору, служіння інтересам українського народу.

Таким чином, впровадження розробленої Програми на другому етапі (другий і третій курс навчання) упровадження технології дозволило сформувати системні знання про громадянську позицію та розуміння її як цінності, закріпити установки на реалізацію громадянської позиції у професійній та громадській діяльності.

Робота педагогів, курсових офіцерів, викладачів в експериментальній групі на даному етапі експерименту була представлена впровадженням інтерактивних методів, форм, засобів для виховання кожного з компонентів

громадянської позиції курсантів; проведенням індивідуальних та групових бесід; організацією тестування та анкетування; здійсненням експертизи рівня сформованості громадянської позиції курсантів із використанням діагностичного інструментарію. Зазначимо, що рівень сформованості громадянської позиції експериментальної групи на цьому етапі визначаємо загалом як достатній.

Третій етап реалізації технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти – *результативно-рефлексивний*. Основна мета даного етапу – формування курсантів - майбутніх офіцерів як громадян-захисників Вітчизни, удосконалення навичок та умінь застосування професійно значущих якостей громадянської позиції при проходженні практик та стажувань у військових частинах та підрозділах, розвиток навичок громадянської поведінки під час взаємодії з представниками різних структур громадянського суспільства, а також робота з громадянської самоосвіти та самовиховання. При проходженні стажувань та практик у військових частинах та підрозділах (за конкретною військовою спеціальністю) майбутні офіцери набували як професійних умінь і навичок, що реалізуються у подальшій військово-професійній діяльності та відповідних якостей офіцера – громадянина і патріота. Громадянська позиція як цілісне і системне світоглядне утворення остаточно визначаються цьому етапі (останній курс навчання), разом із тим удосконалюються її основні компоненти (когнітивний, мотиваційний, поведінковий), що характеризують новий етап розвитку особистості курсантів (М. Баглай [11]).

Упровадження розробленої технології виховання громадянської позиції на третьому, *результативно-рефлексивному* етапі забезпечувалося третьою педагогічною умовою: *організація соціальної взаємодії, як у військовому ЗВО, так і з громадянським суспільством за участю у заходах громадянсько-патріотичного спрямування* (патріотичних та святкових акціях, наукових конкурсах, тематичних конференціях, олімпіадах та ін.), що сприяють формуванню відповідального захисника Вітчизни.

Третій етап формування громадянської позиції курсантів було реалізовано на останніх курсах навчання.

Метою даного етапу було пріоритетне формування *поведінкового* компонента громадянської позиції курсантів, що характеризується установками на її реалізацію у військово-професійній та громадській діяльності. З цією метою, застосовувалися інтерактивні форми навчання, що мали практичну спрямованість:

- тематичні конференції з проблем громадянського виховання,
- робота в групах з обговорення питань практичної реалізації активної громадянської позиції,
- участь у наукових гуртках,
- робота з громадянської освіти та самовиховання та ін. [13].

Основними формами виховання громадянської позиції на даному етапі були культурно-масові заходи як у військовому ЗВО, так і за його межами, участь у патріотичних акціях та міських молодіжних заходах, робота з самовиховання.

Пріоритетними методами формування громадянської позиції курсантів на третьому етапі упровадження технології виховання громадянської позиції були проблемний, дослідницький, пошуковий методи, які використовувалися під час виконання тематичних проєктів, написання наукових робіт з питань громадянськості.

Специфічними засобами формування громадянської позиції були інтернет-ресурси, мультимедійні технології з цієї тематики.

Однією з результативних форм на третьому етапі упровадження технології виховання громадянської позиції була робота з громадянського самовиховання.

Так тематичний план самоосвіти «Громадянське самовиховання майбутніх офіцерів» містив таку тематику (табл.2.9):

Таблиця 2.9

Дата проведення	Теми для самоосвіти та самовиховання
Вересень	Самоосвіта та самовиховання курсантів: вимоги та виклики сьогодення
Жовтень	Конституція України: права та свободи громадянин
Листопад	Офіцер НГУ та його роль у зміцненні демократичних основ державності
Грудень	Громадянський світогляд та громадянська компетенція – важливий напрям духовного розвитку курсанта НГУ
Січень	Громадянські цінності в контексті та традицій українського народу
Березень	Аукціон цінностей «Я – громадянин України»
Квітень	Інтерактивні форми і методи самовиховання громадянської позиції
Травень	Розумні цифрові технології у самовихованні громадянської позиції курсантів

Рівень сформованості громадянської позиції курсантів експериментальної групи на третьому етапі визначався переважно як відповідальний.

При цьому слід уточнити, що діагностика рівнів сформованості компонентів громадянської позиції курсантів на етапі, що розглядається, проводилася за основними критеріями (когнітивний, мотиваційний, поведінковий) з використанням раніше застосовуваних методик, констатуючого етапу: анкетування, тестування, заліків, іспитів, експертних оцінок. Разом з тим на етапі експерименту передбачалися рубіжний і підсумковий контроль рівня сформованості громадянської позиції курсантів у військовому ЗВО.

2.3. Аналіз результатів експериментального дослідження

Контрольний етап експерименту був присвячений аналізу та узагальненню результатів дослідження, співвіднесення їх з метою і завданнями педагогічного експерименту; уточненню практичних висновків та рекомендацій щодо впровадження одержаних результатів у діяльність закладів вищої освіти.

Нами було здійснено порівняння кількісних і якісних показників та їх відмінностей експериментальних і контрольних груп здобувачів освіти на основі аналізу рівнів сформованості усіх компонентів громадянської позиції курсантів військових ЗВО (*когнітивний, мотиваційний, поведінковий*) за допомогою діагностичних методик, що були застосована під час констатувального етапу експерименту за усіма визначеними критеріями. Це дозволило визначити:

- наявність сформованої системи знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотична компетентність, громадянська свідомість;
- сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку;
- громадянські якості особистості курсанта;
- уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності;
- сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку;
- громадянська активність (М. Баглай [11]).

Для оцінки ефективності запропонованої педагогічної технології на контрольному етапі експерименту ми використовували діагностичний інструментарій за аналогією констатувального етапу.

Повторні методики діагностики, анкетування, експертні оцінки, проведення підсумкових дидактичних тестів з перевіркою усіх структурних складових громадянської позиції курсантів дозволило порівняти дані, одержані на констатувальному та контрольному етапах, зробити відповідні висновки щодо позитивної динаміки сформованості компонентів громадянської позиції, що знайшло відображення у таблицях і діаграмах.

Повторна діагностика когнітивного компонента громадянської позиції за *світоглядно-знаннєвим* критерієм була визначена за такими методиками відповідно до показників.

Рівень сформованості показника *«система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства»* перевірявся за допомогою аналізу планів з виховної роботи, методичного забезпечення щодо проблеми громадянського виховання курсантів, а також опитувальника «Громадянська позиція особистості: поняття та категорії».

Показник *«громадянсько-патріотична компетентність»* перевірявся за допомогою тестових завдань з ОК історії України, української мови, української літератури, культурології, а також методики «Ретроспективний наратив «Я у державі» (за І. Петровською).

Показник *«громадянська свідомість»* перевірявся за допомогою анкети «Громадянська культура та громадянська свідомість особистості», що надало виявити рівень розуміння курсантами феномену «громадянська свідомість», рівень їх знань та уявлень про якості та властивості даного феномену, відношення та ступінь зацікавленості в них, особисту громадянську позицію курсантів.

Дані, отримані за *світоглядно-знаннєвим* критерієм представлені у таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Результати діагностики перевірки сформованості громадянської позиції курсантів за світоглядно-знаннєвим критерієм на контрольному етапі експерименту

Результати діагностики Рівні сформованості	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	Відповідальний	50	42	37,9
Достатній	41,7	35	39,1	34
Ситуативний	8,3	7	23	20
Разом	100%	84 курсанта	100%	87 курсантів

Наведемо порівняльну таблицю змін показників за світоглядно-знаннєвим критерієм на констатувальному та контрольному етапі експерименту (табл.2.11.).

Таблиця 2.11

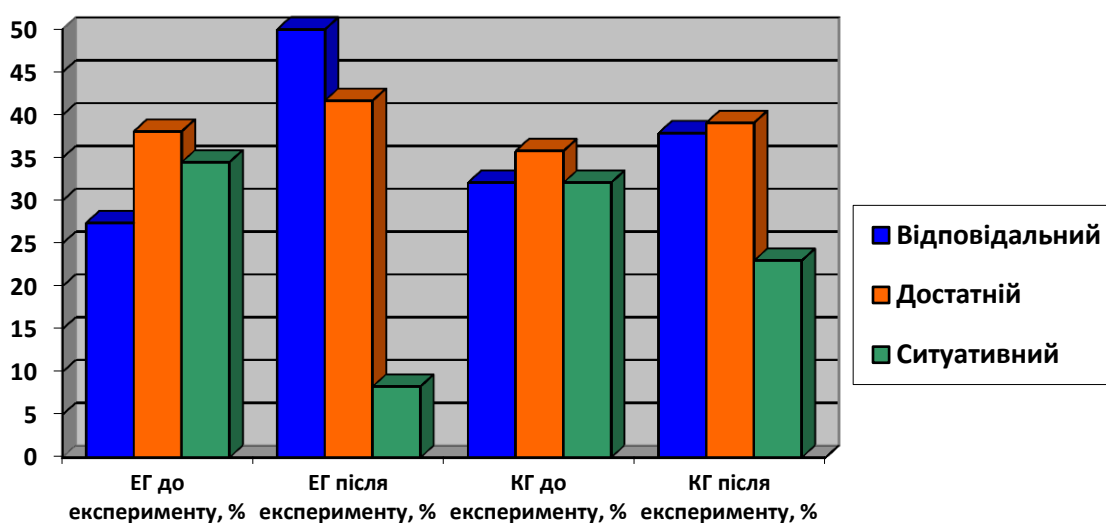
Таблиця змін перевірки сформованості громадянської позиції курсантів за світоглядно-знаннєвим критерієм на констатувальному та контрольному етапі експерименту, %.

Результати діагностики Рівні сформованості	Експериментальна група (ЕГ)			Контрольна група (КГ)		
	До експерим.	Після експер.	Різниця	До експерим.	Після експер.	Різниця
Відповідальний	27,4	50	+22,6	32,1	37,9	+5,8
Достатній	38,1	41,7	+3,6	35,8	39,1	+3,3
Ситуативний	34,5	8,3	-26,2	32,1	23	-9,1
Разом	100	100	0	100	100	0

Проведемо аналіз таблиці 2.11. Відстеживши динаміку всіх показників сформованості за світоглядно-знанневим критерієм, констатуємо, що результати обстеження в контрольній та експериментальній групах змінилися. У порівнянні с даними на констатувального етапу, на контрольному етапі відповідальний рівень показників в КГ збільшився на 5,8%, а в ЕГ на 22,6%; достатній рівень збільшився на 3,3% в КГ, та на 3,6% в ЕГ, ситуативний рівень відповідно зменшився в КГ на 9,1%, а в ЕГ на 26,2%.

Для того, щоб оцінити вплив запропонованої нами технології виховання громадянської позиції курсантів за кожним із критеріїв, загальний аналіз змін проведемо після отримання результатів дослідження контрольного етапу.

Порівняльна характеристика рівнів сформованості за світоглядно-знанневим критерієм на констатувальному та контрольному етапі експерименту відображена на рис.2.5.

Рис. 2.5. Діаграма за результатами діагностики рівнів сформованості громадянської позиції курсантів за світоглядно-знанневим критерієм на констатувальному та контрольному етапі експерименту (%).

Відстежуючи динаміку сформованості світоглядно-знанневого критерію за всіма показниками, можна констатувати, результати обстеження в контрольній та експериментальній групах стали не однорідними, якими

були на початку експерименту, що засвідчує ефективність цілеспрямованих педагогічних впливів саме в експериментальній групі.

Результати контрольного етапу свідчать також про якісні зміни, які відбулися в експериментальній групі у сформованості когнітивного компонента громадянської позиції за світоглядно-знанневим критерієм, що відповідає меті і завданням громадянського виховання курсантів, як от: формування *світоглядних переконань* у здобувачів освіти, які навчаються у військовому ЗВО: усвідомлення конституційного обов'язку військовослужбовця як громадянина захисника Вітчизни, сучасних тенденцій розвитку громадянського суспільства з метою дотримання громадянських прав, свобод і обов'язків військовослужбовців та громадян країни; актуалізація у свідомості майбутніх офіцерів громадянських цінностей, що становлять основу формування відповідальності за долю своєї країни та поваги до культурної та історичної спадщини України, передбачає готовність до активної участі у громадянських справах під час виконання військової служби; становлення громадянської зрілості, формування професійного обов'язку, законослухняності, неухильного дотримання права і свободи інших громадян, норм військової етики.

Для визначення рівня сформованості громадянсько-патріотичної компетентності були проведені тестові завдання з ОК історії України, української мови, української літератури, права, культурології. За результатами контрольного зрізу за 100-бальною системою маємо такі результати; за оцінкою ECTS рівень А показали 48% ЕГ і 25 % КГ; рівень В 42% ЕГ і 36% КГ і відповідно рівень С 10% ЕГ і 41% КГ.

Це означає, що завдяки впровадженню в освітній процес технології виховання громадянської позиції більшість курсантів експериментальної групи показало досить високий рівень сформованості громадянсько-патріотичної компетентності, яка характеризує здобувачів освіти, що відрізняються найважливішими активними соціально значущими якостями майбутнього офіцера НГУ, здатного виявити їх у творчому процесі в

інтересах суспільства, у зміцненні та вдосконаленні його особистих громадянських якостей в тих видах діяльності, які пов'язані із забезпеченням його стабільності та безпеки.

Аналізуючи результати опитувальника «Громадянська позиція особистості: поняття та категорії» зазначимо, що термінологічний та понятійний апарат компонентів громадянської позиції усвідомлено та засвоєно.

Головним досягненням на мотиваційно-цільовому етапі виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО було усвідомлення значущості виховання громадянської позиції через засвоєння системи знань про громадянськість; формування уявлень про цінності у сфері громадянського суспільства.

Проявом громадянської позиції на думку більшості курсантів експериментальної групи (87%) є «дотримання військового та громадянського обов'язку щодо захисту Вітчизни, народу України»; це гідність офіцера, його внутрішні, моральні якості, що характеризують його поведінку, ставлення до колег та виконання військового обов'язку». Для цього, як зазначали курсанти експериментальної групи необхідно розвивати у себе громадянські та національно-патріотичні якості офіцера Національної Гвардії України.

Далі, на контрольному етапі дослідження оцінювання *мотиваційного компоненту* громадянської позиції за *мотиваційно-ціннісним* критерієм та його показниками здійснювалось також за діагностичними методиками, які використовувалися на констатувальному етапі дослідження.

Для визначення показника мотиваційно-ціннісного критерію «*сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, громадянські якості особистості курсанта*» визначався за допомогою методики для визначення ціннісних орієнтацій «Хто я?», «Який я?» та анкети-самооцінювання «Цінності Громадянина-патріота».

Другий показник мотиваційного компоненту громадянської позиції *«наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку»* визначався за допомогою опитування *«Мотиви виховання громадянської позиції»* та анкетування *«Мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку»*. Третій показник мотиваційного компоненту громадянської позиції *«громадянські якості особистості курсанта»* визначався за допомогою інтерв'ювання та анкети з самооцінювання *«Особисті якості громадянина»*.

Так курсантам старших курсів була запропонована низка якостей, які, з погляду політиків, є громадянськими цінностями, їх наявність визначає ступінь громадянської лояльності члена суспільства, його прихильності до даної держави.

Аналіз громадянських цінностей на особистісному та груповому рівнях після упровадження технології виховання громадянської позиції показав, що 54% курсантів ЕГ та 21% КГ дотримуються ціннісної орієнтації, що ототожнює приналежність до громадянства з приналежністю до держави.

Понад 33% ЕГ та 61% КГ дотримуються боргу, обов'язків. 11% ЕГ та 18% КГ пов'язують громадянські цінності з цінностями військової служби. Любов до Батьківщини (87% ЕГ та 62% КГ опитаних) проявляється через добровільне виконання службових обов'язків. Як видно з показників в експериментальній групі цей показник вище.

Показник мотиваційного компоненту громадянської позиції *«наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку»* [11], визначався за допомогою опитування теста-опитувальника *«Вимірювання мотивації досягнення (модифікація А. Мехоабіана)»*.

Для визначення мотивів морального вибору було застосовано метод дилем. Мотивами морального зобов'язання курсанта стало усвідомлення ними потреби бути військовим- професіоналом, що виявляється у безумовному намірі виконувати службові обов'язки – захищати Вітчизну. Це

свідчить про якісні зміни у мотивах та ціннісних орієнтаціях здобувачів освіти, які представлені в експериментальній групі.

Наступний показник мотиваційного компонента громадянської позиції «громадянські якості особистості курсанта» повторно було визначено в процесі проведення дискусії «Як виявити свої громадянські якості?», після якої відбулося самооцінювання особистісних якостей курсантів.

Динаміка змін показала, що рівень самооцінювання якостей здобувачами освіти експериментальної групи змінився.

Так серед пріоритетів були обрані такі особистісні якості як:

- інтерес до минулого України; шанобливе ставлення до Основного Закону (Конституції) України;
- неухильне виконання положень Конституції України; знання видатних людей України;
- дотримання звичаїв українського народу;
- почуття патріотизму;
- любов до Батьківщини.

У таблиці 2.12 відобразимо зміни, що відбулися у рівнях сформованості за мотиваційно-ціннісним критерієм.

Таблиця 2.12

Результати діагностики перевірки сформованості громадянської позиції курсантів за мотиваційно-ціннісним критерієм на контрольному етапі експерименту

Результати діагностики Рівні сформованості	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	Відповідальний	40,4	34	24,1
Достатній	52,4	44	48,3	42
Ситуативний	7,2	6	27,6	24
Разом	100%	84 курсанта	100%	87 курсантів

Наведемо таблицю змін показників за мотиваційно-ціннісним критерієм на констатувальному та контрольному етапі експерименту (табл.2.13).

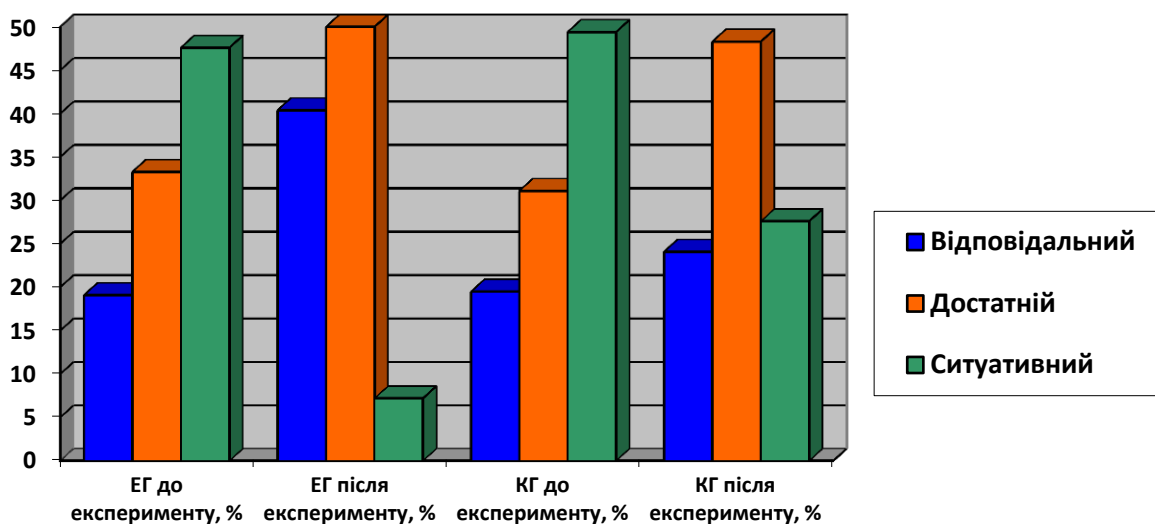
Таблиця 2.13

Порівняльна таблиця змін перевірки сформованості громадянської позиції курсантів за мотиваційно-ціннісним критерієм на констатувальному та контрольному етапі експерименту, %.

Результати обстеження	Експериментальна група (ЕГ)			Контрольна група (КГ)		
	До експерим.	Після експер.	Різниця	До експерим.	Після експер.	Різниця
Відповідальний	19,1	40,4	+21,3	19,5	24,1	+4,6
Достатній	33,3	52,4	+19,1	31,1	48,3	+17,2
Ситуативний	47,6	7,2	-40,4	49,4	27,6	-21,8
Разом	100	100	0	100	100	0

Проаналізувавши наведені дані, зазначимо, що після формувального етапу дослідження відповідальний рівень збільшився на 4,6% у КГ, та на 21,3% в ЕГ. Достатній збільшився на 17,2% у КГ, та на 19,1% в ЕГ. Ситуативний знизився на 21,8% в КГ та на 40,4% в ЕГ.

Порівняльна характеристика рівнів сформованості громадянської позиції курсантів за мотиваційно-ціннісним критерієм на констатувальному та контрольному етапі експерименту відображена на рис.2.6.

Рис. 2.6. Діаграма за результатами діагностики рівнів сформованості громадянської позиції курсантів за мотиваційно-ціннісним критерієм до та після експерименту (%).

Як бачимо, поетапне впровадження технології та Програми з виховання Громадянина, Патріота, Захисника значно вплинуло на результативність сформованості мотиваційного компонента громадянської позиції за мотиваційно-ціннісним критерієм.

У здобувачів освіти експериментальної групи завдяки застосуванню інноваційних методів розвитку мотиваційної та аксіологічної сфер відбулися значні позитивні зміни. В цьому контексті зазначимо, що формування мотиваційно-ціннісної сфери передбачає гуманізацію освітнього процесу у військовому ЗВО, яка реалізується не лише у присвоєнні знань гуманітарного спрямування у процесі виховання громадянської позиції, а й на основі суб'єкт-суб'єктних відносин, що стало пріоритетним у навчанні та вихованні курсантів за умов розумного дотримання субординації у службовому процесі.

Такий підхід до питань формування у курсантів ціннісного ставлення до громадянської позиції, як особистісної та професійної якості, дозволило дослідити ціннісні аспекти інтеграції традицій та інновацій у педагогічному процесі засобами інтерактивних форм, методів та засобів роботи з курсантами, зокрема таких як: «метод проєктів, створення практичних ситуацій, рольова гра,

«мозковий штурм», круглий стіл, спаринг, моделювання ситуацій, метод кейсів, групова дискусія створення ситуації успіху, колоквиум» [13].

Важливим результатом на мотиваційно-цільовому етапі виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО було оволодіння громадянсько-патріотичними компетенціями та навичками застосовувати отримані знання у військово-професійній діяльності, на основі яких розвиваються основні світоглядні знання, переконання, цінності, особисто значущі якості.

Наступний діагностичний зріз був спрямований на контрольне виявлення у здобувачів освіти рівня сформованості поведінкового компонента громадянської позиції курсантів військових ЗВО за *ініціативно-діяльним* критерієм та відповідними показниками.

Так для визначення показника *«уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності»* були застосовані анкети щодо дослідження стану сформованості компонентів громадянської позиції курсантів, також було використано методика *«Діагностика лідерських здібностей»* (Є. Жаріков, Є. Крушельницький). Такий показник як *«сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку»* вимірювався за допомогою експертного оцінювання та самооцінювання за картою та адаптованою методикою, розробленою О. Колесніченко *«Психологічна готовність особистості фахівця екстремального виду діяльності»*. Наступний показник поведінкового компонента громадянської позиції курсантів *«громадянська активність»* був визначений за допомогою методика саморефлексії громадянської активності *«Незакінчені речення»*.

За результатами анкетування на знання та практичне використання своїх прав, виконання обов'язків; прояву ініціативи та лідерських якостей у захисті прав оточуючих; участі у самоврядуванні освітніх закладів за методикою *«Діагностика лідерських здібностей»* (Є. Жаріков, Є. Крушельницький) після обробки результатів опитувальника з'ясовано, що у 11% ЕГ та 25% КГ якості лідера виражені слабо, 32% і 50% КГ – якості лідера знаходяться на середньому

рівні та 57% ЕГ та 25% КГ – якості лідера виражені сильно. Здобувачів, як лідерів схильних до диктату, не виявлено. Тож бачимо позитивну динаміку прояву лідерських якостей у курсантів експериментальної групи.

За аналізом результатів методики «Психологічна готовність особистості фахівця екстремального виду діяльності» (за О. Колісниченко), високий рівень психологічної готовності показала 42% ЕГ та 20% КГ: середній рівень 38% ЕГ та 60% КГ; низький рівень 20% ЕГ та 20% КГ.

В експериментальній групі збільшилися показники психологічної готовності на високому та середньому рівні, у контрольній групі практично не змінилися.

На основі результатів методики «Незакінчені речення», ще декілька висловлювань курсантів експериментальної групи:

- «громадянськість для мене - це не лише відповідальність перед державою, а й активна участь у розвитку громадянського суспільства, сприяння вирішенню соціальних проблем і підтримка соціальних ініціатив»;
- «важливо мати глибоке розуміння своїх прав і обов'язків як громадянина, а також уміти захищати свої права і права інших»;
- «громадянськість означає бути свідомим членом свого суспільства і демонструвати повагу до культурних і історичних цінностей своєї країни»;
- «як громадянин, я відчуваю себе частиною великої родини, де кожен має важливе значення у будівництві майбутнього нашої країни»;
- «виховання громадянської позиції допомагає зрозуміти, що моя діяльність і вчинки можуть мати велике значення для розвитку нашого суспільства і зміцнення держави».

Зміни, які відбулися у результаті експерименту за ініціативно-діяльнісним критерієм, відображені у табл.2.14.

Таблиця 2.14

Результати діагностики перевірки сформованості громадянської позиції курсантів за ініціативно-діяльним критерієм на контрольному етапі експерименту

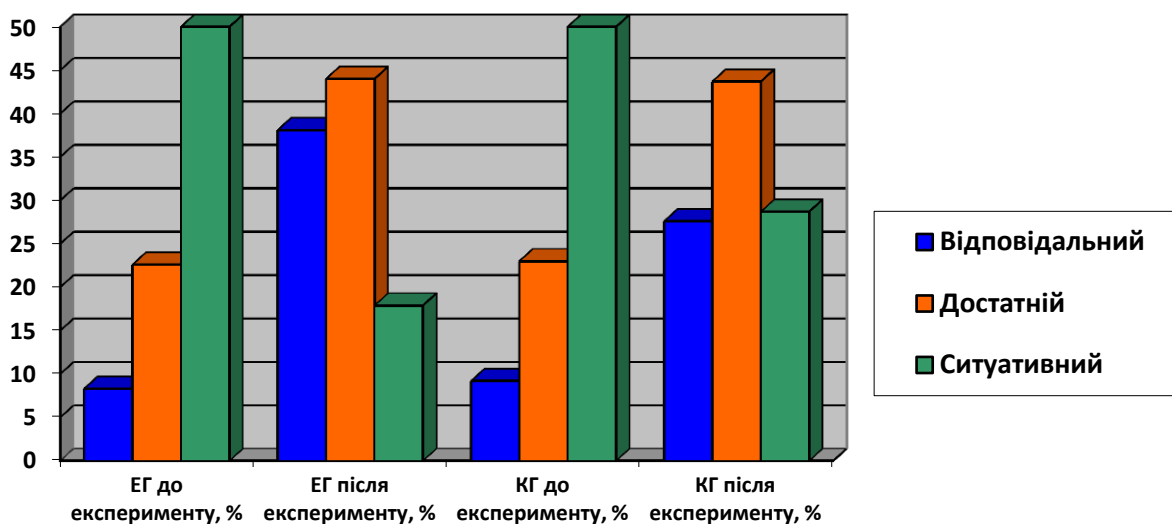
Результати діагностики Рівні сформованості	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	Відповідальний	38,1	32	27,6
Достатній	44	37	43,7	38
Ситуативний	17,9	15	28,7	25
Разом	100%	84 курсанта	100%	87 курсантів

Таблиця 2.15

Порівняльна таблиця змін перевірки сформованості громадянської позиції курсантів за ініціативно-діяльним критерієм на констатувальному та контрольному етапі експерименту, %.

Результати обстеження	Експериментальна група (ЕГ)			Контрольна група (КГ)		
	До експерим.	Після експер.	Різниця (пе-де)	До експерим.	Після експер.	Різниця (пе-де)
Відповідальний	8,3	38,1	+29,8	9,2	27,6	+18,4
Достатній	22,6	44	+21,4	23	43,7	+20,7
Ситуативний	69,1	17,9	-51,2	67,8	28,7	-39,1
Разом	100	100	0	100	100	0

Порівняльна характеристика рівнів сформованості громадянської позиції курсантів за ініціативно-діяльним критерієм на констатувальному та контрольному етапі експерименту відображена на рис.2.7.

Рис. 2.7. Діаграма за результатами діагностики рівнів сформованості громадянської позиції курсантів за ініціативно-діяльним критерієм на констатувальному та контрольному етапі експерименту (%).

Отже, можна відмітити, що сформований поведінковий компонент в структурі громадянської позиції як раз і визначає, що уявлення та знання про громадянськість засвоєні глибоко і відповідають вимогам, що висуваються; громадянськість як цінність сформована високому рівні; установки на виконання громадянського та професійного обов'язку усвідомлені, стійкі та постійні.

В цілому можна констатувати що усі компоненти громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти в експериментальній групі в цілому сформовані як на відповідальному та достатньому рівнях, що характеризується сформованою системою знань про громадянськість, розумінням її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотична компетентністю, розвинена громадянська свідомість; розуміння громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, високий рівень мотивації до формування громадянської позиції та виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські якості особистості курсанта сформовані; уміння та навички реалізації громадянської

позиції у військово-професійній діяльності на високому рівні, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, активна громадянська позиція [11].

Після отримання результатів дослідження за трьома критеріями, для оцінки впливу запропонованої нами інноваційної педагогічної технології на кожен з них, зведемо данні у табл.2.16.

Табл.2.16.

Порівняльна таблиця змін сформованості громадянської позиції курсантів після проведення експерименту за трьома критеріями, %.

Критерії Рівні сформованості	Експериментальна група (ЕГ)			Контрольна група (КГ)		
	світоглядно- знаннєвий	мотиваційно- ціннісний.	ініціативно- діяльнісний	світоглядно- знаннєвий	мотиваційно- ціннісний.	ініціативно- діяльнісний
Відповідальний	+22,6	+21,3	+29,8	+5,8	+4,6	+18,4
Достатній	+3,6	+19,1	+21,4	+3,3	+17,2	+20,7
Ситуативний	-26,2	-40,4	-51,2	-9,1	-21,8	-39,1
Разом	100	0	0	0	0	0

Одержані результати після проведення контрольного експерименту дозволяють стверджувати, що найбільші зміни відбулися за ініціативно-діяльнісним критерієм: на 29,8% збільшився в ЕГ відповідальний рівень, та на 18,4% у КГ відповідно; на 21,4% збільшився в ЕГ достатній рівень, та на 20,7% у КГ; ситуативний рівень зменшився на 51,2% в ЕГ та на 39,1 % уКГ.

З огляду на те, що показниками ініціативно-діялісного критерію визначені показники: «уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність» [11], можна стверджувати, що саме на поведінковий компонент у структурі формування громадянської позиції курсантів найбільш вплинула запропонована нами інноваційна педагогічна технологія.

На другому місті за кількісними змінами знаходиться мотиваційно-ціннісний критерій, показниками якого нами визначено:

- сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства,
- наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку;
- громадянські якості особистості курсанта [11].

На 21,3% збільшився в ЕГ відповідальний рівень, та на 4,6% у КГ; на 19,1% збільшився в ЕГ достатній рівень, та 17,2% у КГ; ситуативний рівень зменшився на 40,4% в ЕГ та на 21,8% у КГ.

Найменші загальні зміни відбулися за світоглядно-знаннєвим критерієм, показниками якого нами визначено: «система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотична компетентність, громадянська свідомість» [11].

На 26,2% ситуативний рівень в ЕГ та на 9,1% у КГ. Але, треба зазначити, що в ЕГ відповідальний рівень збільшився на 22,6%, а КГ тільки на 5,8%, що свідчить про ефективність запропонованої нами інноваційної педагогічної технології.

Аналізуючи отриманні данні, можемо констатувати, що наша педагогічна технологія найбільш вплинула на поведінковий компонент.

На другому місті за впливом мотиваційний компонент.

Відповідно, найменшій вплив відбувся на когнітивний компонент.

Для отримання кінцевого результату, узагальнимо отримані данні після проведення експерименту шляхом усереднення за трьома критеріями у таблиці 2.17.

Таблиця 2.17

Узагальнені дані сформованості громадянської позиції курсантів (за трьома критеріями) на контрольному етапі експерименту

Рівні	Результати обстеження			
	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	%	Всього курсантів	%	Всього курсантів
Відповідальний	42,9	$(42+34+32)/3=36$	29,9	$(33+21+24)/3=26$
Достатній	46,4	$(35+44+37)/3\approx 39$	43,7	$(34+42+38)/3=38$
Ситуативний	10,7	$(7+6+15)/3\approx 9$	26,4	$(20+24+25)/3=23$
Разом	100	84	100	87

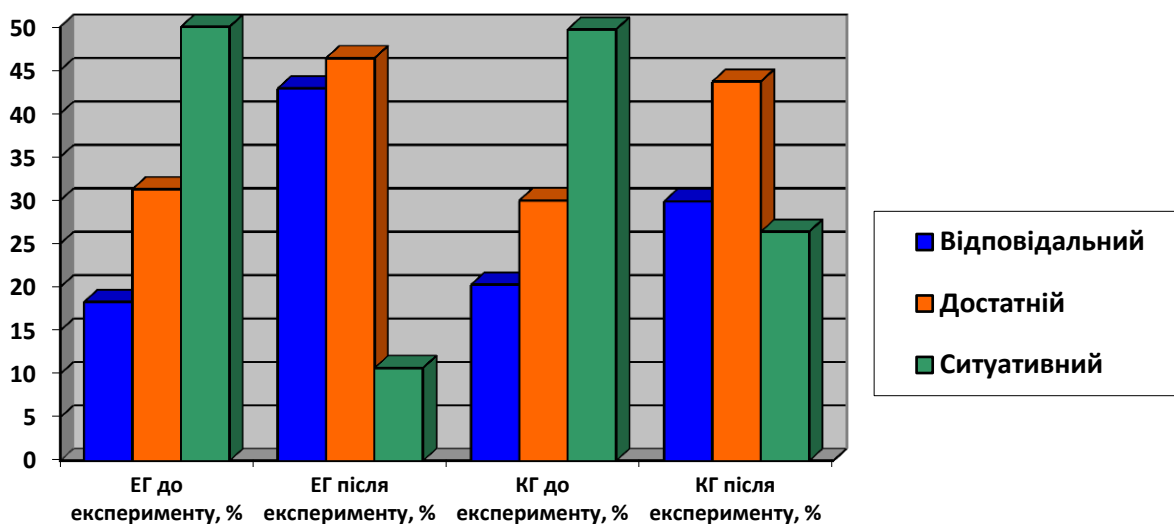
Для наочності, зведемо данні у таблицю 2.18 на констатувальному та контрольному етапі експерименту.

Таблиця 2.18

Узагальнені дані сформованості громадянської позиції курсантів (за трьома критеріями) на констатувальному та контрольному етапі експерименту (%).

Рівні сформованості	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	До експерим.	Після експер.	До експерим.	Після експер.
Відповідальний	18,3	42,9	20,3	29,9
Достатній	31,3	46,4	30	43,7
Ситуативний	50,4	10,7	49,7	26,4
Разом	100	100	100	100

Відобразимо данні таблиці 2.18 на рис.2.8 у вигляді діаграми.

Рис. 2.8. Узагальнені дані сформованості громадянської позиції курсантів (за трьома критеріями) на констатувальному та контрольному етапі експерименту, (%).

Як і на початку нашого експерименту, перевіримо, чи відбулися зміни між експериментальною та контрольною групою після проведення нашого дослідження, за допомогою математичної статистики шляхом перевірки однорідності незалежних вибірок за критерієм узгодженості Пірсона χ^2 [147].

Для перевірки однорідності сформуємо нульову (H_0) та альтернативну (H_a) гіпотези:

H_0 - Емпіричний розподіл в контрольній та експериментальній групах не відрізняється за рівнем сформованості громадянської позиції курсантів в кінці експерименту, що дає підстави вважати вплив запропонованої нами інноваційної педагогічної технології на рівень сформованості громадянської позиції курсантів не ефективним;

H_a : Емпіричний розподіл в контрольній та експериментальній групах суттєво відрізняється за рівнем сформованості громадянської позиції курсантів, що дає підстави вважати вплив запропонованої нами інноваційної педагогічної технології курсантів ефективним.

Для спрощення розрахунків занесемо данні у таблицю 2.19.

Таблиця 2.19.

Обрахунки емпіричних частот після проведення експерименту.

Рівень готовності	Емпіричні частоти		Разом
	Експериментальна група (ЕГ)	Контрольна група (КГ)	
Відповідальний	36 (А)	26 (Б)	62
Достатній	39 (В)	38 (Г)	77
Ситуативний	9 (Д)	23 (Е)	32
Разом	84	87	171

Таблиця 2.20

Обрахунки χ^2 - критерію після експерименту.

Комірки таблиці частот	Емпірична частота f_j	Теоретична частота f_t	$f_j - f_t$	$(f_j - f_t)^2$	$\frac{(f_j - f_t)^2}{f_t}$
1(А)	36	30,46	5,54	30,69	1,008
2(Б)	26	31,54	-5,54	30,69	0,97
3(В)	39	37,82	1,18	1,39	0,037
4(Г)	38	39,18	-1,18	1,39	0,035
5(Д)	9	15,72	-6,72	45,16	2,87
6(Е)	23	16,28	6,72	45,16	2,77
Сума	171	171	0		7,69

Після виконання розрахунків ми отримали фактичні значення критерію узгодженості Пірсона $\chi^2_{емпір}$ для контрольної та експериментальної групи.

Величина $\chi^2_{\text{емпір}}$ -критерію після експерименту становить 7,69. Для знаходження критичного значення критерію $\chi^2_{\text{крит}}$ знайдемо кількість ступенів свободи за формулою $n = (s - 1)(r - 1) = 3 - 1 = 2$ (де s – число граф первинної таблиці, r – число рядків у таблиці) [1].

За таблицями критичних значень критерію $\chi^2_{\text{крит}}$ для рівня значущості 0,025 знаходимо – $\chi^2_{\text{крит}} = 7,4$.

Отже, справедливою є нерівність: $\chi^2_{\text{емпір}} > \chi^2_{\text{крит}}$ ($7,69 > 7,4$) на рівні значущості 0,025, що дає нам підґрунтя для відхилення гіпотези H_0 . Отже, маємо прийняти гіпотезу H_a про те, що емпіричний розподіл в експериментальній та контрольній групах після проведення експерименту суттєво відрізняється з імовірністю 0,975 (тобто в 97,5 випадках зі 100). Тому, з урахуванням отриманих даних у таблиці 2.13, можна стверджувати, що вплив запропонованої нами інноваційної педагогічної технології на рівень сформованості громадянської позиції курсантів значно збільшився саме у експериментальній групі, що дає нам підстави вважати її ефективною та рекомендувати для впровадження в освітньо-виховний процес.

Висновки до другого розділу

Експериментальне дослідження процесу виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти охоплювало 3 етапи та тривало з 2021 до 2024 року.

На констатуючому етапі було визначено контрольну та експериментальну групи курсантів (КГ та ЕГ), які склали курсанти першого курсу навчання. У педагогічному експерименті взяли участь здобувачі освіти – курсанти Національної академії Національної гвардії у загальній кількості 171 респондент, 84 особи в експериментальній групі (ЕГ) та 87 осіб контрольній групі (КГ).

Бесіди з викладачами під час проведення констатувального експерименту, а також аналіз планів з виховної роботи допомогли з'ясувати чинники, що сприяють або перешкоджають процесу формування у курсантів особистісних якостей майбутнього офіцера як громадянина, патріота, захисника Вітчизни. Аналіз планів виховної роботи з курсантами показав, що громадянському вихованню у Національній гвардії України приділяється особлива увага. Громадянська поведінка курсантів формується в цілому системно, на що впливають освітній процес, науково-дослідна робота, позааудиторні заходи, що забезпечують становлення майбутнього офіцера як соціально активного, творчого, здатного самостійно вирішувати життєві питання, що відповідає основним завданням політики держави щодо військово-патріотичного та громадянського виховання молоді.

Була проведена робота безпосередньо з курсантами, адже теоретичне обґрунтування проблеми виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти, визначення її структурних компонентів дозволило здійснити педагогічну діагностику вихідного рівня сформованості цього феномену у здобувачів освіти за допомогою відповідних критеріїв. Експериментальна робота була на визначення первинного рівня сформованості усіх виокремлених компонентів громадянської позиції за трьома компонентами – когнітивним, мотиваційним, поведінковим за відповідними критеріями: *світоглядно-знаннєвим, мотиваційно-ціннісним, ініціативно-діяльнісним.*

До завдань діагностики входило визначити: обсяг і якість системи знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотичну компетентність здобувачів освіти; сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські якості особистості курсанта, а також з'ясувати наявність умінь та навичок реалізації громадянської позиції у військово-

професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність.

На підставі аналізу отриманих даних констатувального етапу дійшли висновку, що у більшості курсантів ситуативний рівень сформованості громадянської позиції. Кількість таких респондентів у середньому становить 50,4% в ЕГ та 49,7% у КГ. Достатній рівень діагностовано у 31,3% ЕГ, та 30% КГ. Самий низький рівень показників зафіксовано за відповідальним рівнем. Відповідно, 18,3% у КГ та 20,3% в ЕГ.

У результаті діагностики перевірки сформованості громадянської позиції курсантів за світоглядно-знаннєвим, мотиваційно-ціннісним та ініціативно-діяльнісним критеріями можемо зробити висновок, що на констатувальному етапі експерименту курсанти мають переважно ситуативний та достатній рівень громадянської позиції. Отже, виникає актуальне завдання створення інноваційної технології національно-патріотичного та громадянського виховання, відповідної до сучасних умов та вимог до особистості офіцера Національної гвардії України.

Проведений теоретичний аналіз проблеми виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти – майбутніх офіцерів національної гвардії України, визначення вихідного стану сформованості в них основних компонентів громадянської позиції, розробка та теоретичне обґрунтування технології, яка має забезпечити ефективність цього процесу, дало можливість поетапно упровадити її в освітньо-виховний процес військового закладу вищої освіти.

На формувальному етапі експерименту було впроваджено технологію формування громадянських якостей курсантів військових ЗВО, на основі розробленого методичного інструментарію дисертаційного дослідження, в освітній процес військових закладів вищої освіти (Програма «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни» і проведення семінарів-практикумів для курсових офіцерів «Громадянська позиція курсантів

військових ЗВО: діагностичний інструментарій»), закладів вищої освіти («Громадянське виховання молоді: сучасні виклики»).

Програма експериментальної роботи відбивала концептуальний план здійснення освітнього процесу у військових ЗВО й була спрямована на вирішення ключових завдань у громадянському вихованні курсантів, а саме:

- показати роль громадянської позиції курсантів як цілісної інтегративної особистісної якості в професійному становленні майбутнього офіцера

- забезпечити засвоєння змісту основних компонентів громадянської позиції курсантів;

- розвинути в майбутніх офіцерів методичні основи виховання громадянської позиції як рівня оволодіння оптимальними функціями здійснення громадянсько-патріотичного виховання курсантів військових ЗВО.

Експериментально-дослідна робота була проведена за такими напрямками:

- озброєння викладачів військових закладів вищої освіти інноваційними методиками з виховної роботи у вищій школі метою підвищення педагогічної майстерності у сфері громадянської освіти, формування в них готовності до різних видів діяльності щодо виховання майбутніх офіцерів Національної гвардії України;

- реалізація виховного потенціалу гуманітарних дисциплін професійної підготовки з метою виховання громадянської позиції курсантів.

- закріплення знань, форм громадянської активності в процесі різних видів діяльності;

- робота із самовиховання та самовдосконалення особистісного громадянського та патріотичного становлення – майбутніх офіцерів Національної гвардії України;

- на *мотиваційно-цільовому* етапі відбувається засвоєння системи знань про громадянськість; формування уявлень про цінності у сфері

громадянського суспільства; розвиток законослухняності, громадянської відповідальності. Крім того на першому етапі відбувається реалізація першої педагогічної умови мотивація курсантів до виховання громадянської позиції на особистісному світоглядному рівні, що виявляється в домінуючих мотивах (прагнення до засвоєння знань та уявлень про громадянськість, розуміння її значущості для світогляду особистості, готовність до практичної її реалізації у військово-професійній діяльності);

– на *огранізаційно-технологічному* етапі відбувається оволодіння громадянсько-патріотичними компетенціями та навичками застосовувати отримані знання у військово-професійній діяльності, розвиваються основні світоглядні знання, переконання, цінності, професійно значущі якості. На другому етапі відбувається реалізація другої педагогічної умови - технологічне забезпечення процесу формування громадянськості майбутніх офіцерів, реалізоване у застосуванні традиційних та інтерактивних методів та форм, комплексу засобів, що відповідають програмі «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни»

– на *результативно-рефлексивному етапі*. на основі аналізу рівнів вихованості компонентів громадянської позиції відбувається пошук ефективних шляхів індивідуальної самокорекції, подальшої самоосвіти та самовиховання громадянина-патріота, захисника Вітчизни. На третьому етапі відбувається реалізація третьої педагогічної умови - організація соціальної взаємодії, як у військовому ЗВО, так і з громадянським суспільством, за участю у заходах громадянсько-патріотичного спрямування (патріотичних та святкових акціях, наукових конкурсах, тематичних конференціях, міжвузівських олімпіадах та ін.), що сприяють формуванню громадянської позиції курсантів.

На контрольному етапі педагогічного експерименту було визначено рівень сформованості громадянських якостей курсантів військових ЗВО після впровадження запропонованої теоретичної структурно-змістової моделі. Здійснено статистичну обробку й аналіз отриманих даних, на підставі яких

доведено доцільність впровадження запропонованої технології в практику військових закладів вищої освіти.

Одержані результати після проведення контрольного експерименту дозволяють стверджувати, що найбільші зміни відбулися за ініціативно-діяльнісним критерієм: на 29,8% збільшився в ЕГ відповідальний рівень, та на 18,4% у КГ відповідно; на 21,4% збільшився в ЕГ достатній рівень, та на 20,7% у КГ; ситуативний рівень зменшився на 51,2% в ЕГ та на 39,1 у КГ. З огляду на те, що показниками ініціативно-діяльнісного критерію визначені показники: уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність, можна стверджувати, що саме на поведінковий компонент у структурі формування громадянської позиції курсантів найбільш вплинула запропонована нами інноваційна педагогічна технологія. На другому місці за кількісними змінами знаходиться мотиваційно-ціннісний критерій, показниками якого нами визначено: «сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські якості особистості курсанта» [11]. На 21,3% збільшився в ЕГ відповідальний рівень, та на 4,6% у КГ; на 19,1% збільшився в ЕГ достатній рівень, та 17,2% у КГ; ситуативний рівень зменшився на 40,4% в ЕГ та на 21,8% у КГ. Найменші загальні зміни відбулися за світоглядно-знаннєвим критерієм, показниками якого нами визначено: система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотична компетентність, громадянська свідомість. На 26,2% ситуативний рівень в ЕГ та на 9,1% у КГ. Але, треба зазначити, що в ЕГ відповідальний рівень збільшився на 22,6%, а КГ тільки на 5,8%, що свідчить про ефективність запропонованої нами інноваційної педагогічної технології. Аналізуючи отриманні данні, можемо констатувати, що наша педагогічна технологія найбільш вплинула на поведінковий компонент. На другому місці

за впливом мотиваційний компонент. Відповідно, найменшій вплив відбувся на когнітивний компонент. Достовірність отриманих наукових результатів було забезпечено завдяки застосуванню комплексу методів наукового пізнання, вибір яких обумовлено логікою наукового пошуку. Проведення дослідно-експериментальної роботи відбувалося відповідно до визначених завдань і вимог до педагогічних досліджень.

На підставі результатів проведеного дослідження, можемо констатувати, що доцільність упровадження розробленої технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.

ВИСНОВКИ

1. На основі аналізу науково-педагогічної, методичної літератури здійснено теоретичний аналіз проблем громадянського виховання курсантів військових закладів вищої освіти. У міжнауковому дискусі визначено, що нові реалії життя висувають високі вимоги до особистості курсантів, що зумовлено необхідністю встановлення нових критеріїв, відповідних часу. Це, насамперед, обумовлено громадянськими та моральними цінностями нашої держави і її Збройних Сил; складнощами військово-стратегічної стану в світі, що потребує зміни підходів до рівня сформованості громадянської позиції майбутніх офіцерів, що базується на традиційних духовно-культурних цінностях; формуванням нового вигляду Збройних Сил України, що відповідає вимогам державної політики в сфері національної безпеки і відстоюванні національних інтересів країни. В умовах зростання загроз її суверенітету і територіальній цілісності все більшої ваги і значення набуватимуть питання усвідомлення молоддю своєї відповідальності за долю Вітчизни. З огляду на це, стратегічним пріоритетом військової вищої освіти мають стати підготовка курсантів до життя і праці у нових реаліях, виховання у них громадянської позиції і відповідальності як важливих особистісних якостей .

2. Визначено зміст поняття «громадянська позиція» яка інтегрована у якість особистості курсанта, що виявляється у сформованій системі знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, у розвиненому громадянському світогляді та свідомості; усвідомленої громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, стійкої мотивації до формування громадянської позиції та наявності мотивів до виконання громадянського та професійного обов'язку, що проявляється розвинених громадянських якостях та громадянській активності щодо реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних сил України.

Обґрунтовано структуру громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти, що представлена *когнітивним, мотиваційним та поведінковим* компонентами за відповідними критеріями: світоглядно-знаннєвим (система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотична компетентність, громадянська свідомість); *мотиваційно-ціннісним* (сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські якості особистості курсанта.); *ініціативно-діяльнєсним* (уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність).

3. Розроблено структурно-змістову модель виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти, яка представлена функціональною єдністю блоків: (цільового (мета, завдання), методологічного (наукові підходи, закономірності, принципи), організаційно-технологічного (зміст, види діяльності, форми, методи, засоби) та критеріально-результативного (компоненти, критерії, показники, рівні сформованості), поетапною реалізацією процесу розвитку взаємопов'язаних когнітивного, мотиваційного, поведінкового компонентів громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти. Впровадження такої моделі передбачає урахування специфіки військового ЗВО, особливостей організації освітнього процесу та взаємовідносин його суб'єктів, сфери діяльності, у яких здійснюється становлення та розвиток громадянської позиції курсантів.

4. Теоретично обґрунтовано технологію виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти як становлення громадянської, патріотично налаштованої особистості через послідовне і поетапне формування позитивної мотивації до становлення власної

громадянської позиції та виконання громадянського та професійного обов'язку, набуття систем знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, розвитку громадянського світогляду та свідомості, особистісних та професійних якостей для здійснення активної громадянській позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних сил України. Обгрунтовано етапи її реалізації: *мотиваційно-цільовий* (передбачає засвоєння системи знань про громадянськість; формування уявлень про цінності у сфері громадянського суспільства; розвиток законослухняності, громадянської відповідальності тощо), *організаційно-технологічний* (сприяє оволодінню громадянсько-патріотичними компетенціями та навичками застосовувати отримані знання у військово-професійній діяльності, розвиваються основні світоглядні знання, переконання, цінності, професійно значущі якості) та *результативно-рефлексивний* (активізує пошук ефективних шляхів індивідуальної самокорекції, подальшої самоосвіти та самовиховання громадянина-патріота, захисника Вітчизни), що містять емоційні, інтелектуальні та тимчасові параметри розвитку громадянської позиції курсанта військового ЗВО як особистісного світоглядного утворення. Розглянемо докладно кожний з етапів технології.

5. Експериментально перевірено ефективність реалізації технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти. Упровадження розробленої технології відбувалося на формувальному етапі дослідження. Програма експериментальної роботи відбивала концептуальний план здійснення освітнього процесу у військових ЗВО й була спрямована на вирішення ключових завдань у громадянському вихованні курсантів, а саме: показати роль громадянської позиції курсантів як цілісної інтегративної особистісної якості в професійному становленні майбутнього офіцера НГУ; забезпечити засвоєння змісту основних компонентів громадянської позиції курсантів; розвинути в майбутніх офіцерів методичні основи виховання громадянської позиції як рівня оволодіння оптимальними

функціями здійснення громадянсько-патріотичного виховання курсантів військових ЗВО.

Експериментально-дослідна робота була проведена за такими напрямками: озброєння викладачів військових закладів вищої освіти інноваційними методиками з виховної роботи у вищій школі метою підвищення педагогічної майстерності у сфері громадянської освіти, формування в них готовності до виховання майбутніх офіцерів Національної гвардії України; реалізація виховного потенціалу гуманітарних дисциплін; закріплення знань, форм громадянської активності в процесі різних видів діяльності у позааудиторній роботі; робота із самовиховання та самовдосконалення особистісного громадянського та патріотичного становлення – майбутніх офіцерів Національної гвардії України;

На основі розробленого методичного інструментарію дисертаційного дослідження, в освітній процес військових закладів вищої освіти були впроваджені Програма «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни», здійснено проведення семінарів-практикумів для курсових офіцерів «Громадянська позиція курсантів військових ЗВО: діагностичний інструментарій»), для здобувачів закладів вищої освіти «Громадянське виховання молоді: сучасні виклики». *бесіди*: «Напрями та мотивація виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО», «Сучасні наукові підходи до виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО», *семінари* «Розумні цифрові технології в процесі виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО», «Самоосвітні технології військовослужбовців», *коучинг-сесії*: «Мистецтво виховання активної громадянської позиції», «Ціннісні орієнтири сучасного офіцера НГУ: виклики й вимоги часу»; конкурси «Який він сучасний військовослужбовець?».

Одержані результати після проведення контрольного експерименту дозволяють стверджувати, що рівень сформованості громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти ЕГ підвищився у порівнянні КГ.

Так найбільші зміни відбулися за ініціативно-діяльнісним критерієм: на 29,8% збільшився в ЕГ відповідальний рівень, та на 18,4% у КГ відповідно; на 21,4% збільшився в ЕГ достатній рівень, та на 20,7% у КГ; ситуативний рівень зменшився на 51,2% в ЕГ та на 39,1 у КГ. З огляду на те, що показниками ініціативно-діялісного критерію визначені показники: «уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність». Результати проведенго педагогічного експерименту дають усі підстави стверджувати, що окреслена мета дослідження досягнена, а завдання виконані.

Проведене дослідження не вичерпує усіх питань, які пов'язаних із вихованням громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти. Як перспективи подальших досліджень вбачаємо вивчення проблеми управління процесом громадянського виховання курсантів військових закладів вищої освіти, розробка методичних рекомендацій, спецкурсів з виховання громадянської позиції для науково-педагогічних працівників військових закладів вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаєв Н .А, Коқун О. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Герасименко М. В., Ткаченко В. В. Психологічне забезпечення розвитку дерських якостей майбутніх офіцерів: метод. посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2014. 209 с.
2. Адамчук Ю. Д., Мірошніченко В. І. Виховання громадянської позиції курсантів-прикордонників із використанням засобів масової інформації. *Наука і техніка сьогодні. Сер. : Педагогіка*. 2023. № 5(33). С. 530–40.
3. Алексеєва, О. В. Формування громадянської позиції сучасної молоді. *Педагогіка і психологія*. 2006. № 2. С. 31–35.
4. Алексюк А. М. Педагогіка вищої школи. Курс лекцій: модульне навчання. Київ : Вища шк. 1997. 168 с.
5. Аніщенко В., Падалка О. Культурологічний підхід у професійній підготовці вчителя. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2013. Вип. 6. С. 103–107.
6. Аніщенко О. В., Яковець Н. І. Сучасні педагогічні технології: курс лекцій : навч. посібник. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 199 с.
7. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.
8. Ануфрієв М. І., Бандурка О. М., Ярмиш О. Н. Вищий заклад освіти МВС України: наук.-практ. посіб. Харків : Ун-т внутр. справ, 1999. 369 с.
9. Афанасьєв А. О. Проблема патріотичного виховання у науковій літературі та дослідженнях сучасних вчених. *Військова освіта*: зб. наук. праць. Київ: Наук.-метод. центр військової освіти МОУ, 2006. № 2(18). 277 с.
10. Бабакіна О. О. Формування громадянськості майбутнього вчителя початкових класів у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2008. 234 с.

11. Баглай М .В. Зміст і структурні компоненти громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2024. №. 1(103).

12. Баглай М .В. Педагогічні умови та етапи реалізації технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти. *Підвищення якості національної освіти у контексті викликів сьогодення* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (26 трав. 2022 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комун. закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.» Харків. облради. Харків, 2022 р. С. 16–18. URL: <https://drive.google.com/drive/u/2/folders/1uiwh3uEO3Hfit02TiMI7GM4i014Jdf0q> (дата звернення : 03.03.2023).

13. Баглай М .В. Технологія виховання громадянської позиції курсантів та етапи її реалізації в освітньому процесі військових закладів вищої освіти. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2024. Вип. 21. URL: <http://profped.ddpu.edu.ua/> (дата звернення : 11.11.2023).

14. Баглай М. В. Виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО як актуальна проблема сьогодення. *Запровадження інноваційних освітніх практик як засіб підвищення якості національної освіти* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (29 листоп. 2022 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комун. закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.» Харків. облради. Харків, 2022. С. 35–36.

15. Баглай М. В. Виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти: теоретичний аспект. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2023. № 81. С. 121–130. URL: <https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/61> (дата звернення: 03.09.2023).

16. Баглай М. В. Концептуальні засади виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО. *Формування професійної компетентності сучасного педагога засобами освіти: історико-методичний аспект* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (15 груд. 2023 р., м. Харків) / за заг. ред.

Г. Ф. Пономарьової; Комун. закл. «Харків. Гуманітар.-пед. акад.» Харків. Облради. Харків, 2023. С. 19–20.

17. Баглай М. В. Мотиваційний компонент у структурі громадянської позиції курсантів військових ЗВО. *Проблеми, досвід та вдосконалення методичної роботи у закладах освіти* : матеріали Усеукр. наук.-практ. конф. (24 листоп. 2021 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комун. закл. «Харків. Гуманітар.-пед. акад.» Харків. Облради. Харків : ФОП Петров В. В., 2021. С.34–35.

18. Баглай М. В. Особистісно-діяльнісний підхід у вихованні громадянської позиції курсантів військових ЗВО. *Реалізація концепції едукативної фахівців освітньої галузі в умовах інноваційного розвитку суспільства* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (17 травня 2024 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комун. закл. «Харків. Гуманітар.-пед. акад.» Харків. Облради. Харків, 2024. С. 32–34.

19. Баглай М. В. Особливості виховання громадянської позиції курсантів в цілісному освітньому процесі військових закладів вищої освіти. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 2024. Вип. 6. URL : <https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/issue/view/7> (дата звернення: 03.05.2024).

20. Байтимірова А. Сутність та структура поняття «Професійний інтерес». *Теорія та практика суспільного розвитку*. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/suschnost-i-struktura-ponyatiya-professionalnyy-interes> (дата звернення : 11.11.2023).

21. Балл Г. О., Медінцев В. О. Особистість як індивідуальний модус культури і як інтегративна якість особи. *Горизонти освіти*. 2011. № 3. С. 7–14.

22. Барчі Б. Вивчення мотивів вибору професії у психологічних дослідженнях. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць / КПНУ імені Івана Огієнка, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2011. № 12. С. 60–72.

23. Бастун М. В. Культурологічний підхід в освіті та його психолого-педагогічне забезпечення. *Горизонти освіти*. 2012. Т. 3. № 36. С. 170–175.

24. Бех І. Д. Особистісно-орієнтована модель виховання як науковий конструкт. *Психолого-педагогічні проблеми сільських шкіл* : наук. зб. / Уман. держ. пед. ун-т. Київ, 2002. Вип. 3. С. 143–156. URL:https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/3/vupysk_21.pdf (дата звернення : 11.11.2023).

25. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ; Чернівці : «Букрек», 2018. 320 с.

26. Бех І. Д. Патріотичне і громадянське виховання у власних межах. *Освіта для миру = Edukacja dla pokoju* : зб. наук. пр. : у 2 т. / НАПН України та ін. Київ ; Переяслав-Хмельницький : Юрка Любченка, 2019. Т. 1. С. 607–618. URL:<https://lib.iitta.gov.ua/717745/1/Патріотичне%20i%20громадянське%20виховання%20у%20власних%20межах.pdf> (дата звернення : 21.11. 2023).

27. Бех І. Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць / Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2016. Вип. 20. Кн. 1. 360 с.

28. Божко, Н. М. Національна мова у вимірі української ментальності. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2006. № 22/23. С. 32–34.

29. Бойко О. В. Прогресивні концепції і технології навчання як основа підготовки офіцерських кадрів для сухопутних військ збройних сил України. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. : Педагогічна*. 2007. Вип. 22. С. 106–113.

30. Бойко О. В., Коберський Л. В., Кожевніков В. М., Романишин А. М., Скрипник С. В. Військова педагогіка у професійній діяльності офіцера і сержанта. Ч. 1: Загальні основи педагогіки та військова дидактика. Львів : Акад. сухопут. військ, 2012. 447 с.

31. Бойчук Ю. Д. Культурологічний і аксіологічний підходи до формування еколого-валеологічної культури студентів вищих педагогічних

навчальних закладів. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка.* 2009. Вип. 3. С. 121–124.

32. Боришевський М. Й. Громадянська спрямованість у контексті стратегій та цілей життєдіяльності особистості. *Психолого-педагогічні умови виховання громадянської спрямованості в юнацькому віці* : наук.-метод. посіб. Київ : Міленіум, 2004. С. 5–16.

33. Боровська Г. Памфіл Юркевич: єдине людство і гуманістична перспектива. 1997. С. 252–257.

URL:<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8e20f37b-57a2-4764-8318-f0046abf0563/content> (дата звернення : 11.12.2023).

34. Брижаний Є. Військово-патріотичне виховання майбутніх офіцерів Збройних Сил України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер.: Педагогічні науки.* 2016. № 1. С. 5–18.

35. Бритченко С. Громадянство України: тенденції та перспективи. *Урядовий кур'єр.* 2004. 5 серпня. С. 7.

36. Бугрименко А. Г. Внутрішня і зовнішня навчальна мотивація у студентів педагогічного ВНЗ. *Психологічна наука і освіта.* 2006. № 4. С. 28.

37. Будник О. Особливості української етнопедагогіки. *Дайджест: Школа-парк педагогічних ідей та технологій.* 2002. № 2. С. 116–118.

38. Булах І., Резвих Є. Мотивація професійної діяльності дорослих. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. : Психологічні науки.* 2022. Вип. 17(62). С. 96–108.

URL:<https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/37076/Rezvykh.pdf?sequence=1> (дата звернення : 11.12.2023).

39. Васякович Г. П., Черніков П. І. Етнопедагогіка і морально-естетичне виховання учнів : метод. посібник. Чернігів: Ред.-вид. відділ управ. по пресі, 1994. 24 с.

40. Васянович Г. Моральна культура особистості педагога в етнопедагогічному вимірі. *Сучасні тенденції розвитку освіти й науки: проблеми та перспективи*: зб. наук. праць. 2021. Вип. 9. Т. 1. С. 8–16.
41. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори. Дрогобич: Відродження, 1997. 214 с.
42. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 слів / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.
43. Великий Я. Б. Педагогічні умови громадянського виховання офіцерів служби порятунку: концептуальний підхід : *Педагогічний альманах*. 2016. Вип. 31. С. 16–22.
44. Вербицька П. В. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Луцьк, 2000. 224 с.
45. Вербицька П. В. Теоретико-методологічні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Київ, 2010. 491 с.
46. Виховання громадянина, патріота, гуманіста : наук.-метод. посібник / упоряд. О. І. Пилипенко ; Ін-т проблем виховання. Київ : «ХІК», 2004. 95 с.
47. Виховання громадянської відповідальності у процесі професійної підготовки майбутніх учителів іноземної мови / А. Кузьмінський, О. Біда, І. Білецька. *Збірник наукових праць: Наукові записки. Сер.: Педагогічні науки*. Кропивницький: РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2022. Вип. 205. С. 252–257.
48. Виховання громадянської відповідальності у системі виховної роботи / О. А. Біда, В. В. Моїсєєв, І. З. Гребя. *Збірник наукових праць: Наукові записки. Сер.: Педагогічні науки*. Кропивницький: РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2020. Вип. 185. С. 24–29.
49. Виховання моральної свідомості та громадянської відповідальності. *Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка* : підручник. Київ : Знання, 2007. С. 269–270.

50. Виховна робота у Збройних Силах України : підручник / А. О. Кобзар, О. В. Копаниця, В. М. Грицюк та ін. ; за заг. ред. Б. П. Андресюка. Чернівці : Місто, 2011. 408 с.
51. Вишневецький О. Сучасне українське виховання. Львів, 1996. 224 с.
52. Вишневецький О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : посіб. для студ. вищ. навч. закл. Вид. друге. Дрогобич: Коло, 2006. 330 с.
53. Військова педагогіка у професійній діяльності офіцера і сержанта : навч. посіб. Кн. 1 : Загальні основи педагогіки та військова дидактика / уклад. : О. В. Бойко та ін. Львів : АСВ, 2012. 454 с.
54. Військова психологія і педагогіка: підручник / за ред. Л. А. Снігур. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010.
55. Військова психологія та педагогіка : інноваційний підхід: підручник у 2 ч. Ч 1. / кол. авторів ; за заг. ред. С. Д. Максименко. Київ : НУОУ, 2012. 472 с.
56. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : підруч. за модульно-рейтинговою системою навч. для студ. магістратури. Київ, 2006. 384 с.
57. Вітченко А. О., Осьодло В. І. Педагогіка вищої військової школи : підручник. Київ : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2017. 504 с.
58. Вітченко А. О., Осьодло В. І., Салкуцян С. М. Технології навчання у вищій військовій школі: теорія і практика : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. проф. В. М. Телелима. Київ : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2016. 250 с.
59. Вовкочин Л. Ю. Проблема формування громадянськості молоді як важливої складової моделі сучасного виховання. *Розвиток особистості в полікультурному освітньому просторі* : зб. матеріалів Міжнар. конгресу. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2005. С. 146–147.

60. Войчун О. В. Формування громадянської активності студентів університету засобами студентського самоврядування : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, МОН України. Київ, 2020. 314 с.

61. Волошина, Г. Формуємо національно-мовну особистість. *Освіта*. 2016. № 6, 8 лютого. С. 2–3.

62. Воробйов Г. П. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів Сухопутних військ: навч.-метод. посібник Львів: АСВ, 2012.

63. Воропаєва Т. Українська мова як смислова засада національної ідентичності та проблема реформування вищої школи. *України Освіта і управління*. 2009. Т. 12. № 3/4. С. 161–168.

64. Гарбар Є. О. Виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових установ вищої освіти : дис. ... д-ра філософії: 011 / Комунал. закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.» Харків. облради. Харків, 2021. 307 с.

65. Гарбар Є. О. Етапи дослідження виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. *Теорія і практика управління сучасними освітніми системами* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової ; Комунал. закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.» Харків. облради. Харків : ФОП Петров В. В., 2018. С. 47–49.

66. Гевко О. І., Романишина Л. М., Мірошніченко В. І. Формування громадянської свідомості студентів технічних спеціальностей на заняттях з гуманітарних дисциплін. *Вісник науки та освіти. Сер. : Філологія, Сер. : Педагогіка, Сер. : Соціологія, Сер. : Культура і мистецтво, Сер. : Історія та археологія*. 2023. № 4(10). URL : [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-4\(10\)-390-400](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-4(10)-390-400) (дата звернення : 11.12.2023).

67. Гладуш В. А. Педагогіка вищої школи: теорія, практика, історія: навч. посіб. Донецьк, 2014. 416 с.

68. Голубєва О. М., Мітягін О. О., Коваленко В. А. Національно-патріотичне виховання – складова становлення громадянина; військовослужбовця патріота. *Військова освіта*. 2016. № 1(33). С. 65–71.
69. Гончаренко І. Уваги до українського національного характеру. Новий Ульм, 1961. 74 с.
70. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ. Либідь. 1997. 366 с. URL:[https://lib.iitta.gov.ua/106820/1/Гончаренко.%20Педагогічний%20словник%20\(1\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/106820/1/Гончаренко.%20Педагогічний%20словник%20(1).pdf) (дата звернення : 11.12.2023).
71. Гриценчук О. Формування громадянської свідомості [європейський аспект]. *Рідна школа*. 2012. № 10. С. 8–9.
72. Громадська думка. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання : навч. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закл. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : Вища школа, 2005. С. 202–205.
73. Громадянське виховання: нові виклики сучасних реалій в умовах трансформації суспільства / уклад.: З. М. Горова, В. В. Косенко. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. 128 с.
74. Губенко А. Державне регулювання патріотичного виховання в закладах вищої освіти МВС України. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2020. С. 26–27.
75. Губко О. Т. Формування національної свідомості юнацтва у світлі ідей Софії Русової. *Рідна школа*. 1992. № 1. С. 13–15.
76. Гурковський М. П., Герман О. В. Курсанти закладів освіти мвс україни як суб'єкти державно-службових відносин. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 4(14). С. 41–48.
77. Гусєва А. В. Психологічні чинники готовності до громадської активності: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2009. 19 с.
78. Гутник І. Козацька педагогіка як складова системи національного виховання молоді. *Початкова школа*. 2003. № 10. С. 47–49.

79. Дем'янюк Т., Первушевська І. Нові технології позашкільної освіти і виховання. Рівне, 2000. 351 с.
80. Демчук П. З. Формуємо громадянина. *Радянська школа*. 1987. № 6. С. 64–68.
81. Дем'янюк Т. Д. Методика виховання в сучасній школі : навч.-метод. посібник. Київ : Наук.-метод. центр середньої освіти Міністерства освіти і науки України, 2000. 286 с.
82. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посібник. Київ, 2004. 352 с.
83. Діденко О. В. Педагогічні умови професійного самовдосконалення майбутніх офіцерів : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Нац. акад. держ. прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2003. 206 с.
84. Доктрина розвитку військового лідерства у Збройних Силах України: затв. начальником Генерального штабу Збройних Сил України від 01.12.2020. Київ, 2020. 23 с.
85. Дорогокупліна З. І. Дебати як засіб формування активної життєвої позиції учнів. *Виховна робота в школі*. 2007. № 3. С. 50–52.
86. Дубровський В. Ф. Основи громадянської освіти. Київ: АПН, 2000. 58 с.
87. Думанський Ю. А. Курс психологічної підготовки особового складу військ (сил) Збройних Сил України: (КРС 01.313.004-2013 (01)), 2013. 201 с.
88. Дух Л. Громадянське суспільство і громадськість. *Завуч*. 2007. № 9, березень. С. 9–10.
89. Дячкова О. Морально-психологічні якості особистості курсанта, особливості їх формування. *Вісник Національного університету оборони України*. 2019. Вип. 2. С. 56–63. URL: <file:///C:/Users/марина/Downloads/195137-Текст%20статті-434807-1-10-20200211.pdf> (дата звернення :12.11.2023).

90. Ебзеєв М. Професійний інтерес як комплексний показник відношення студентів до здобуваючої професії. *Наукові записки університету Лесгафта*. 2013. № 9(103)., С. 195–200. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnyy-interes-kak-kompleksnyy-pokazatelotnosheniya-studentov-k-osvaivaemoy-professii> (дата звернення : 12.10.2023).
91. Євсюков О. Педагогічні умови формування громадянських якостей у майбутніх фахівців міністерства надзвичайних ситуацій України. *Наукові записки. Сер.: Педагогіка*. 2006. № 9. С. 35–41. URL: <file:///C:/Users/марина/Downloads/pedagogichni-umovi-formuvannya-gromadyanskih-yakostey-u-maybutnih-fahivtsiv-ministerstva-nadzvichaynih-situatsiy-ukrayini.pdf> (дата звернення : 12.12.2023).
92. Єлагіна Т. Форми та методи формування громадянських якостей особистості. *Рідна школа*. 2005. № 6. С. 34–36.
93. Єрохін С., Нікітіна І., Нікітін Ю. Концепція професійної мотивації студентів як фактор конкурентності на ринку праці. *Юридична наука*. 2011. № 1. С. 20–27.
94. Жидкова, Н. Формування громадянської активності учнів. *Управління освітою*. 2010. № 12, червень. С. 29–31.
95. Завалевський Ю. І., Прокопович Ю. А., Сагарда В. В. Громадянська освіта і громадянське виховання в закладах освіти: наук.-метод. рекомендації. Чернівці : Букрек, 2004. 47 с.
96. Завалевський, Ю. Громадянське становлення учнів у процесі виховної діяльності. *Рідна школа*. 2013. № 6. С. 17–19.
97. Зайченко І. В. Педагогіка: підручник. 3-тє вид., перероб. та допов. Київ, 2016. 608 с.
98. Закон України «Про Збройні Сили України» : від 06.12.1991 № 1934-ХІІ (редакція від 23.03.2023, підстава - 2952-ІХ). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення : 12.12.2023).

99. Закон України «Про оборону України» : від 06.12.1991 № 1932-ХІІ (редакція від 15.04.2023, підстава - 3000-ІХ). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/154377_597116 (дата звернення : 12.12.2023).

100. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» : від 09.04.2015 № 314-VIII (редакція від 27.07.2023, підстава - 3005-ІХ). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (дата звернення : 12.12.2023).

101. Замана В. М., Воробйов Г. П., Ткачук П. П., Муженко В. М., Коберський Л. В. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ : навч.-метод. посіб. Львів : Акад. сухопут. військ, 2012. 403 с.

102. Замотаєва Н. В. Військова педагогіка: історія, теорія, практика : навч. посіб. Київ : Альфа Реклама, 2021. 364 с.

103. Зеленська О. М. Формування полікультурної компетентності курсантів вищих військових навчальних закладів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2012. 19 с.

104. Зміст і організація виховної та соціально-гуманітарної роботи в підрозділах університету: метод. рек. з орг. виховної та соц.-гуманітар. роботи / уклад. Ю. М. Хуртов; за ред. А. В. Титаренка. Харків: НУЦЗУ, 2019. 129 с.

105. Зябрева С. Е. Виховання громадянськості студентів професійно-технічних коледжів у позанавчальній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Луганськ, 2010. 23 с.

106. Зязюн И. А. Профессиональное развитие личности в контексте культурных ценностей. Проблемы постсекундарного профессионального образования. Київ: Вища школа. 1998. 236 с.

107. Зязюн І. А. Молодь напередодні ХХІ століття. *Цінності освіти і виховання*. Київ, 1997. С. 43–47.

108. Іванишин В. Мова і нація : тези про місце і роль мови в національному відродженні України. 3-є вид., допов. Дрогобич : Відродження, 1992. 144 с.
109. Івченко О. Основні напрями прояву громадянської позиції в сучасній Україні. *Вища освіта України*. 2010. № 3. С. 40–46.
110. Ігнатенко П., Косарева Н., Поплужний І. Громадянське виховання учнів в умовах українського державотворення. *Рідна школа*. 1996. № 3. С. 31–51.
111. Ігнатенко П., Поплужний В., Косарева Н. Виховання громадянина. Київ: Рідна школа, 1997. 146 с.
112. Ілляшов Г. Структурно-функціональний аналіз політичної духовності *Вища освіта України*. 2010. № 4. С. 87–95.
113. Іщук В. Україна: проблема престижності та ідентичності : масова комунікація і культура як суб'єкти формування громадянської та національної свідомості. Київ : Смолоскип, 2000. 89 с.
114. Кавалеров А. А. Цінність у соціокультурній трансформації: монографія. Одеса: Астропринт, 2001. 224 с.
115. Казакова Н. В. Біницька К. М., Використання засобів масової інформації у громадянському вихованні учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу. *Наукові інновації та передові технології. Сер. : Державне управління, Сер. : Право, Сер. : Економіка, Сер. : Психологія, Сер. : Педагогіка*. 2023. № 1(15).
116. Казакова Н., Ящук І Педагогічний інструментарій національно-патріотичного виховання. *Physical culture and sport: scientific perspective*. 2023. № 1. С. 22–28.
117. Каламаж Р. Ф. Мотивація морального вибору в контексті Я-образу майбутнього правника. *Наукові записки. Сер. : Психологія*. 2008. Вип. 11. С. 72–77. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/377/1/11_08_6.pdf (дата звернення : 11.12.2023).

118. Кіндратець О. М. Громадянська активність як умова демократизації суспільства. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 38. С. 117–125. URL: https://zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_38_12.pdf (дата звернення : 12.11.2023).

119. Кобера А. В. Організаційно-психологічні детермінанти лідерства в органах внутрішніх справ України: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2008. 16 с.

120. Кобзар Б. С. Громадськість і виховання. Київ : Радянська школа, 1973. 134 с.

121. Ковалів М. В., Єсімов С. С. Курсанти закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання МВС України – суб'єкти державної служби в поліції. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2020. Вип. 40. С.73–80.

122. Ковальчук В. А. Системний підхід у дослідженні проблеми підготовки майбутніх учителів до роботи в умовах варіативності освітньо-виховних систем. *Професійна педагогічна освіта: системні дослідження* : монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2015. С. 279–296.

123. Ковальчук О. Психологічні особливості військового лідерства у професійній практиці офіцера. . *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 64(6). С. 65–70. URL : <http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/251781> (дата звернення : 11.12.2023).

124. Кокун О. М., Пішко І. А., Лозінська Н. С. Збірник методик діагностики лідерських якостей курсантського, сержантського та офіцерського складу: метод. посіб. Київ: НДЦ ГП ЗС України, 2012. 433 с

125. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О. В., Герасименко М. В., Ткаченко В. В. Збірник методик діагностики лідерських якостей курсантського, сержантського та офіцерського складу: метод. посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2012. 433 с.

126. Колесніков В. О., Мазуренко В. О., Петренко В. М. Управління повсякденною діяльністю підрозділів в мирний час : підручник. Суми : «Слобожанщина», 2001. 484 с.

127. Колесніченко О. С. Розробка методики «Психологічна готовність особистості фахівця екстремального виду діяльності». *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил*. 2014. Вип. 1. С. 252–258. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZKhUPS_2014_1_64 (дата звернення : 11.12.2023).

128. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Львів: Червона Калина, 2002. 276 с.

129. Коляда Н. М., Кравченко О. О. Громадянське виховання студентської молоді крізь призму педагогічних ідей В. О. Сухомлинського. *Вісник Науково-дослідної лабораторії «В.О.Сухомлинський і школа XXI століття»*. Умань, 2018. С. 32–39.

130. Косарева Н. І. Виховання громадськості учнів на ідеях української державності. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 3. С. 130–136.

131. Костенюк І. Технологія активізації громадянської соціальної участі у практиках місцевого самоврядування. *Вісник державної служби України*. 2011. № 2. С. 55–59.

132. Кошолоп О. Ф. Методологічні засади громадянського виховання учнівської молоді. *Освіта Донбасу : наук.-метод. вид.* 2007. № 1(120). С. 44–50.

133. Кравченко, Т. Національна свідомість як складова соціалізації підлітків. *Рідна школа*. 2008. № 1/2. С. 21–23.

134. Красовицький М. Ю. Громадськість і виховання. Київ : Радянська школа, 1979. 108 с.

135. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка: підручник. 3-тє вид., випр. Київ: Знання-Прес, 2008. 447 с.

136. Кульчицький О. Світовідчуження українця. *Українська душа*. Київ, 1992. С. 48–65.

137. Курило В. С. Моделивання системи критеріїв оцінки розвитку освіти в регіоні. *Педагогіка і психологія*. 1999. № 2. С. 35–39.
138. Кучинська І. О. Громадянське виховання в Україні: минулий досвід та сучасні потреби : навч. посібник. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2015. 112 с.
139. Лазаревич М. В. Українське Січове Стрілецтво: формування, ідея, чин : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільська академія народного господарства. Тернопіль, 1996. 228 с.
140. Лазарук А. Батьківська педагогіка Василя Сухомлинського: аксіологічний ракурс проблеми. *Початкова школа*. 2004. № 5. С. 3–5.
141. Левченко М. С. Особистісно орієнтоване виховання майбутніх офіцерів у вищому військовому навчальному закладі : дис. ... канд. пед наук : 13.00.04 / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава, 2004. 231 с.
142. Левченко С. М. Особистісно орієнтоване виховання майбутніх офіцерів у вищому військовому навчальному закладі : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава, 2003. 231 с.
143. Легуша С. М., Супрун М. О. Правове виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України: сутність, функції та механізм: монографія. Київ: Київ. юрид. Ін-т, 2005. 265 с.
144. Лисенко Н. В., Лаппо В. В. Етнопедagogіка: навч.-метод. посібник. Івано-Франківськ: Плай, 2003. 85 с.
145. Литвиненко А. Я. Основи правового статусу людини і громадянина. Громадянські і політичні права. *Історія та правознавство*. 2005. № 10. С. 10–13.
146. Ломакіна Г. І. Громадянськість як якість суб'єкта громадянського суспільства. *Научніят потенціал на света* : матеріали за 8-а Междунар. научна практична конференція. Софія, 2012. Т. 8 : Педагогически науки. 88 с.

147. Лузан П. Г., Сопівник І. В., Виговська С. В. *Методологія та організація науково-педагогічних досліджень* : підручник. Київ: Міленіум. 2016. С. 353–355.

148. Маковський О. К. *Формування лідерських якостей майбутніх офіцерів*: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 20.02.02 / Нац. акад. Прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2002. 18 с.

149. Макогончук Н. В. *Основні методи формування громадянської компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення дисциплін соціально-гуманітарного циклу. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України.* Харків, 2019. С. 77–80. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/05_04_2019/pdf/21.pdf (дата звернення : 7.10.2023).

150. Максименко С. Д. *Механізми розвитку особистості. Проблеми сучасної психології.* 2018. Вип. 40. С. 7–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2018_40_3 (дата звернення : 7.10.2023).

151. Маланюк С. *Місцеві цінності в скарбниці національного виховання. Шлях виховання і навчання.* 1933. Ч. 4. С. 203–211.

152. Мацькевич, М. *Культурні права та свободи людини і громадянина: питання регламенту змісту та реалізації.* Віче. 2011. № 20. С. 24–26.

153. *Методика дилем (за Chris MacDonald).* URL: <https://www.clinical-ethics.org/TorontoICSEC3.pdf> (дата звернення : 12. 11.2023).

154. Мірошніченко В. І., Совва С. М. *Роль сім'ї в громадянському вихованні учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 49. Т. 2. 270 с.

155. Міщенко М. Самоідентифікація і громадянська позиція. *Сучасність*. 2008. № 12. С. 25–31.

156. Муженко В. М., Чубенко І. М. Порадник перемождо : метод. рекомендації. ВРОС, 2014.

157. Мулява В. Д., Замотаєва Н. В. Актуальні проблеми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. № 3(28). С. 75–79.

158. Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Положення про особливості організації освітньої діяльності у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти» : від 09.01.2020 № 4 (втрата чинності від 09.04.2024, підстава - z0453-24). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-20#Text> (дата звернення : 03.03.2024).

159. Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Положення про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України, військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти, закладах фахової передвищої військової освіти» : від 15 02 2024 № 120. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-20> (дата звернення : 03.03.2024).

160. Національно-патріотичний табір для студентської молоді «Дія» (I-II зміни) / уклад.: О. О. Гоменюк та ін. Умань, 2015. 100 с.

161. Нещадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. Київ, 2004. 56 с.

162. Нещадим М. І., Колесніков В. О., Мазуренко В. О., Супрун В. М. Основи управління та прийняття рішень у військовій справі : підручник. Суми : «Слобожанщина», 2000. 375 с.

163. Ніколаєв В. С. Теоретичні аспекти військово-патріотичного виховання молоді в сучасній Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2011.

Вип. 43. С. 179187. URL :
<http://dSPACE.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1493/Nikolaev.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення : 27.02.2023).

164. Огієнко І. Рідна мова і культура народу. *Шлях виховання й навчання*. (VIII-й річник). 1934. С. 31–34.

165. Окаєвич А. В. Формування емоційно-вольової стійкості майбутніх офіцерів збройних сил України як актуальна психолого-педагогічна проблема. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. Вип. 71. Т. 2. 173–176.

166. Олійник О. Б. Україно! Чи ти в лузі не калина: українські народні свята, символи, звичаї. Київ : Червона калина, 2000. 195 с.

167. Онацький Є. Українська емоційність. *Українська душа*. Київ, 1992. С. 36–47.

168. Організація та методика роботи з особовим складом : підручник / В. М. Петренко, М. М. Ляпа, І. В. Леганьков та ін. Суми : Сумський держ. ун-т, 2020. 414 с

169. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи. навч. посіб. Київ. 2009. 472 с.

170. Осадчий І.Г. Спрямований розвиток освітніх систем : теорія, технологія, практика : монографія. Київ : Інформавтодор, 2013. 436 с.

171. Осадчий І. Г. Педагогічне моделювання: що важливо знати педагогу? *Народна освіта*. 2016. Вип. 1(28). URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=3969#Text (дата звернення: 07.08.2023).

172. Освітні технології : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. О. М. Пехоти. Київ : АСК, 2002. 255 с

173. Основи педагогічного оцінювання: навч.-метод. посібник / уклад. Т. М. Канівець. Ніжин: Вид. ПП Лисенко М.М., 2012. 102 с

174. Палієва С. Гуманістична мораль людини – фундамент розбудови громадянського суспільства. *Сучасна школа України*. 2009. № 3. С. 87–96.

175. Папікян А. Л. Збройні сили України на шляху її незалежності : дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Держ. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 1997. 182 с.
176. Пашкова О. О. Військово-патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України (1991-2019) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Київ, 2021. 23 с.
177. Петренко В. М. Методика виховної роботи у військових підрозділах : підручник . Суми : Сумський держ. ун-т, 2016. 475 с
178. Петренко В. М. Методика виховної роботи у військових підрозділах : навч. посібник. Суми : Сумський держ. ун-т, 2008. 318 с.
179. Петришин Л. Й. Системний підхід як умова організації формування креативності майбутніх соціальних педагогів в ВНЗ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. : Педагогіка. Соціальна робота.* Вип. 26. С 147–150. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/607/1/СИСТЕМНИЙ%20ПІДХІД%20ЯК%20ОСНОВА%20ОРГАНІЗАЦІЇ%20ПРОЦЕСУ%20ФОРМУВАННЯ%20КРЕАТИВНОСТІ.pdf> (дата звернення: 07.08.2023).
180. Петровська І. Р. Психологія становлення громадянської ідентичності особистості : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.11. Київ, 2023. 464 с. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/dis-petrovska.pdf> (дата звернення: 07.08.2023).
181. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: навч. посіб. / О. М. Пехота та ін. ; за ред. І. А. Зязюна. Київ, 2003. 268 с.
182. Плахута Л. П. Що означає бути громадянином своєї держави. *Все для вчителя.* 2011. № 22/24. С. 31–32.
183. Подмазин С. И. Личностно-ориентированное образование : Социально-философское исследование. Запорожье : Просвіта, 2000. 250 с.
184. Політичний енциклопедичний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Генеза, 1997. 278 с.

185. Пономарьова Г. Ф. Виховання громадянської культури та патріотизму студентів вищих навчальних закладів (з досвіду виховної діяльності Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради) : наук.-метод. посібник. Харків : Ранок, 2014. 79 с.

186. Пономарьова Г. Ф. Досвід громадянського виховання студентів педагогічних коледжів. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 1. С. 175–183.

187. Пономарьова Г. Ф. Система виховної роботи у вищих педагогічних навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т імені Володимира Даля. Сєверодонецьк, 2016. 540 с.

188. Пономарьова Г. Ф., Степанець І. О. Громадянське та патріотичне виховання як проблема соціалізації самодостатньої особистості. *Громадянське та патріотичне виховання студентської молоді* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. педагогічних працівників і співпрацівників ВНЗ I-II рівнів акредитації Харків. обл., 26 лютого 2010 р. Харків : Шейніна О. В., 2010. С. 358–360.

189. Пономарьова Г. Ф., Степанець І. О. Соціально-педагогічні аспекти громадянського та патріотичного виховання студентської молоді. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Харків. гуманітар.-пед. ін-т. Харків : ХНУ, 2010. Вип. XIII. С. 149–157.

190. Права людини: громадянська освіта : навч. програма / уклад. Н. М. Радько. Суми : Обл. багатопроф. ліцей СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2001. 31 с.

191. Примак В. П. Громадянська відповідальність як предмет філософських і педагогічних досліджень. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_4_19 (дата звернення : 11.12.2023).

192. Примак В. П. Формування громадянської відповідальності у курсантів вищих навчальних закладів МВС України : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукр. Нац. ун-т імені Володимира Даля. Луганськ, 2011. 19 с.

193. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641 : Наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/card/v0527729-22> (дата звернення: 10.07.2022).

194. Про затвердження Змін до Переліку посад офіцерського складу Національної гвардії України та відповідних їм граничних військових звань : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 04.07.2022 № 409. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0766-22#Text> (дата звернення : 03.03.2023).

195. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України та заходів щодо її реалізації до 2025 року : Наказ МОН від 06.06.2022 № 527. URL: <http://www.kharkivosvita.net.ua/document/9164> (дата звернення : 12.12.2023).

196. Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки : Указ Президента України від 09.10.2020 за № 932. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/932-2020-%D0%BF> (дата звернення: 10.03.2021).

197. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.91 № 1935-ХІІ (редакція від 23.03.2023, підстава - 2952-ІХ). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Textc> (дата звернення: 10.10.2023).

198. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 27.09.2021 № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/487/2021> (дата звернення: 10.10.2023).

199. Про оборону України : Закон України в від 6 грудня 1991 року N 1933-XII (станом на 04.04.2024, підстава - 3549-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 07.04.2024).

200. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті : Закон України від 09.04.2015 № 314-VIII (редакція від 27.07.2023, підстава - 3005-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/314-19> (дата звернення: 10.10.2023).

201. Про Стратегію національно-патріотичного виховання : Указ Президента України від 18.05.2019 за № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/286/2019> (дата звернення: 10.03.2022).

202. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року : Концепція Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 1233-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1233-2020-%D1%80#Text> (дата звернення : 03.03.2023).

203. Прокопенко А. О. Виховання патріотичної молоді в закладах вищої освіти. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. Вип. № 6(34). С. 1358–1367. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/12277> (дата звернення: 10.03.2024).

204. Прокопенко А. О. Особливості громадянського виховання здобувачів вищої освіти в умовах військової агресії. *Перспективи та інновації науки*. 2024. Вип. 5(39). С. 426–435. <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/11627> (дата звернення: 10.05.2024).

205. Професійна педагогічна освіта: особистісно орієнтований підхід : монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 436 с.

206. Проць Р.О. Проблема військово-патріотичного виховання молоді засобами фізичної культури на засадах етнопедагогіки. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту* :

наук. монографія / за ред. проф. С. Єрмакова. Харків : ХДАДМ (ХХІІІ), 2009. № 2. С. 128–130. URL: <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2009-02/09promep.pdf> (дата звернення : 12.12.2023).

207. Психолого-педагогічне супроводження навчально-виховного процесу курсантів у вишах МВС України / Д. І. Нестеров та ін. Харків : Золота миля, 2014. 202 с.

208. П'янковський Г.В. Педагогічна оцінка ефективності військово-патріотичного виховання призовної молоді : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1997. 218 с.

209. Равчев О. Громадська активність як засіб розвитку особистості. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД* : матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 29-30 груд. 2013 р., Переяслав-Хмельницький. Переяслав-Хмельницький, 2013. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1178> (дата звернення : 11.11.2023).

210. Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» для студентів 5 курсу денної форми навчання освітнього-кваліфікаційного рівня «магістр» спеціальностей 8.050106, 8.03050901 «Облік і аудит», 8.050201 «Менеджмент організацій», 8.03060101 «Менеджмент організацій і адміністрування (за видами економічної діяльності)» / Харків. нац. акад. міськ. госп-ва. Харків : ХНАМГ, 2011. 76 с.

211. Ремех Т. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34–40.

212. Рибалка В. В. Методологічні засади теоретичної та практичної психології: особистість, психологічна діяльність, духовність. *Психологія і особистість*. 2018. № 1. С. 9–19.

213. Роганова М. В. Виховання громадянської культури у студентів ВНЗ. *Виховання студентської молоді на історичних традиціях* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2012. С. 193–198.

214. Роганова М. В. Культурологічні основи педагогічної освіти. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2018. Вип. 6. С. 127–133. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2018_6_14 (дата звернення :11.11.2023).

215. Роганова М., Сігова Г. Духовні витoki громадянськості студентської молоді. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. праць. Слов'янськ : СДПУ, 2007. Вип. XXXVIII. С. 141–146.

216. Розвиток громадянської спрямованості особистості в юнацькому віці : монографія / Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка АПН України, Лабораторія психол. особистості ім. П. Р. Чамати ; за ред. М. Й. Боришевського. Київ : Педагогічна думка, 2017. 186 с.

217. Руденко Ю. Д., Губко О. Т. Навчальна програма дисципліни «Козацька педагогіка і психологія» (для спеціалістів). Київ : МАУП, 2004. 19 с.

218. Руденко Ю. Патріотичне виховання учнівської молоді. *Освіта*. 2001. 22-29 серпня, С. 11–15.

219. Руденко Ю. Український патріотизм: політична освіта і виховання зростаючих поколінь. *Освіта*. 2014. № 43. С. 9.

220. Рудич Ф. М., Балабан Р. В., Ганжуров Ю. С. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні. Київ : Либідь, 2008. С. 15–16.

221. Русова С. Вибрані твори. Київ : Освіта, 1996. 296 с.

222. Савчин М. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ, 2001. 204 с.

223. Саричева О. Громадянська компетентність і сучасна освіта. *Директор школи*. 2009. № 39, жовтень. С. 24–29.

224. Світлична Н. Громадянська позиція особистості. *Директор школи*. 2009. № 9/10, березень. С. 12–15.

225. Семенова О. В. Педагогічне моделювання: функції та складові. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. Бердянськ : ФОП Ткачук О. В., 2015. Вип. 3. С. 299–304. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/10400/1/Pedagogichne_modelyvanna_funkchii_ta_skladovi.pdf (дата звернення :11.11.2023).

226. Семиченко В. А. Психологія особистості. Київ: Вид. Ешке О. М., 2001. 427 с.

227. Серветник Р. М. Моделювання підготовки військових фахівців як важлива проблема оптимального входження системи військової освіти у Болонський процес. *Військова освіта*. 2008. Вип. 8. С. 274–283.

228. Сергійчук В. І. Національна символіка України. Київ, 1992. 109 с.

229. Сердюк Ю. І., Іщенко Д. В. Педагогічні умови формування лідерських якостей курсантів вищих військових навчальних закладів у процесі навчання загальновійськових дисциплін. *Педагогічні науки* : зб. наук. праць. 2010. №5 6. С. 123–126.

230. Серік М. В. Теоретичний аналіз сутності поняття «громадянськість». *Науковий вісник Донбасу*. 2013. № 1. URL : <https://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN21/13smvspg.pdf> (дата звернення : 11.12.2023).

231. Синишина В. М. Психолого-педагогічні засади патріотизму як чинника формування громадянсько-патріотичної позиції майбутніх офіцерів у військових закладах вищої освіти. *Перспективи та інновації науки*. 2023. № 12(30). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/5936> (дата звернення : 12.04.2024).

232. Сисоєва С. Педагогічні технології: визначення структура, проблема впровадження. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2002. № 4. С. 69–79. URL:

https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/1618/1/S_Sysoyeva_NPO_4_GI.pdf (дата звернення : 12.04.2024).

233. Сікорський Г. Т. Твоя активна життєва позиція. Київ : 1981. 104 с.
234. Січинський В. Тризуб і прапор України. Львів : Місіонер, 1995. 61 с.
235. Сковорода Г. С. Сад божественних пісень. Київ, 1969. 25 с.
236. Сковорода Г. Твори: у 2 т. Київ: АТ «Обереги», 1994. Т. 1. 439 с.
237. Скуратівський В. Обереги пам'яті : народний агрокалендар. Київ : Скарбниця, 1992. 107 с.
238. Слєпкань З. І. Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі: навч. посіб. Київ : Вища шк., 2005. 239 с.
239. Словник психолого-педагогічних понять і термінів. URL: <https://ru.osvita.ua/school/method/psychology/1270/> (дата звернення : 11.04.2023).
240. Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 13.00.02. Київ, 2007. 20 с.
241. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2005. 20с.
242. Соціально-психологічні технології управління військовими колективами: навч.-метод. посіб. / Т. Л. Грицевич та ін. Львів: НАСВ, 2018. 256 с.
243. Стельмахович М. Виховні цінності традиційної української родини. *Цінності освіти і виховання*. Київ, 1997. С. 129–132.
244. Стельмахович М. Українська народна педагогіка. Київ, 1997.
245. Стельмахович М, Червінська І. Етнопедагогічні основи української національної школи-родини. *Початкова школа*. 1997. № 5. С. 10–12.
246. Стельмахович, М. Г. Народна педагогіка: навч.-метод. посібник. Київ, 1985.

247. Стельмахович, М. Г. Виховний ідеал української народної педагогіки. *Початкова школа*. 1998. № 6. С. 1–5.
248. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді : затв. Указом Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> (дата звернення : 12.12.2023).
249. Струманський В. Роль і місце ідеї та ідеології українського громадянства. *Початкова школа*. 2010. № 8. С. 3–54.
250. Сутковий, В. Л. Роль правової освіти та правового виховання в процесі соціалізації школярів. *Історія та правознавство*. 2016. № 28. С. 2–4.
251. Сухомлинська О. В. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Дошкільне виховання*. 2003. № 2. С. 3–9.
252. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. *Вибрані твори*: в 5-ти т. Київ : Рад. шк., 1977. Т. 3. С. 281–582.
253. Сучасні технології в освіті: рек. бібліогр. показ. Ч. 1 : Сучасні технології навчання / уклад.: І. П. Моїсеєва, Н. Д. Грудініна. Київ, 2005. 211 с.
254. Темко Г. Д., Томчук М. І. Військове виховання на Україні: історія розвитку та сучасні проблеми. Київ: Варта, 1997. 104 с.
255. Теоретичні і методичні засади моделювання фахової компетентності керівників закладів освіти: монографія / за ред. Г. В. Єлькової. Київ : Чернівці : Книги – ХХІ, 2010. 460 с.
256. Тітова А. Громадянське виховання як метод правової соціалізації учнів. *Початкове навчання та виховання*. 2010. № 2. С. 46–47.
257. Томілін О. Мова – голос нації. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2017. № 6. С. 55–56.
258. Трибулькевич К. До питання співвідношення громадянського і патріотичного виховання. *Військова освіта*. 2021. № 2(44). С. 348–354.

259. Тютюнник М. Теоретичні аспекти моделювання як методу наукового дослідження. *Вісник ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка. Сер. : Педагогічні науки*. Чернігів: ЧНПУ, 2012. Вип. 96. 270 с.
260. Указ Президента України «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки» : від 27 верес. 2021 р. № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення : 12.12.2023).
261. Українські символи / М. Дмитренко та ін. Київ : Народознавство, 1994. 140 с.
262. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори. Київ: Радянська школа, 1983.
263. Федієнко В. В. Моделі кваліметрії і порівняння рівнів навчальних досягнень студентів у різних оціночних системах: : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09. Кіровоград, 2009. 212 с.
264. Філіпчук Н. О. Виховуємо нове покоління для розбудови України. *Обдарована дитина*. 2006. № 2. С. 11–16.
265. Форостовець С., Баглай М., Національно-патріотичне виховання молоді у військових закладах освіти. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2020. С. 38.
266. Франко І. Вибрані твори у трьох томах. Дрогобич: Коло, 2004.
267. Фрейман, Г. Кооперативна технологія навчання як засіб формування громадянської позиції старшокласників на уроках історії. *Історія в школі*. 2011. № 5/6. С. 30–32.
268. Хаїтов П. О. Концептуальні засади лідерства на державній службі. *Аспекти публічного управління*. 2016. № 6-7. С. 49–56.
269. Харківська А. А Виховання громадянської позиції в майбутніх фахівців в умовах воєнного стану. *Вісник науки та освіти*. 2024. Вип. 4(22).

С. 1574–1582. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/11249>
(дата звернення : 12.09.2024).

270. Харківська А. А., Харківська А. І., Капустіна О. І. Особливості громадянського виховання дітей дошкільного віку в умовах діджиталізації. *Вісник науки та освіти*. 2022. Вип. 5(5). С. 464–474. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/3217> (дата звернення : 12.06.2023).

271. Христюк О., Шуст Ю. До проблеми національно-патріотичного виховання поліцейських. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2020. С. 43–44.

272. Цимбалістий Б. Родина і душа народу. *Українська душа*. Київ, 1992. С. 66–96.

273. Чередниченко О. Мова та ідентичність у глобальному світі. *Вища школа*. 2009. № 9. С. 67–72.

274. Чернілевський Д. В. Методологія наукової діяльності: навч. посіб. Вид. 2-ге, допов. Вінниця: АМСКП, 2010. 484 с.

275. Чернуха Н., Саврасова-В'юн Т. Громадянська активність студентів: психологічна характеристика проявів розвитку. *Освітологія*. 2022. № 3. С. 122–125. URL: <https://osvitologia.kubg.edu.ua/index.php/osvitologia/article/view/162> (дата звернення : 12.11.2023).

276. Чорна К. Громадянське виховання – нагальна потреба України. *Освіта України*. 2000. № 51/52. С. 5.

277. Чорна К. І. Основні компоненти виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2014. Вип. 18(2). С. 404–412. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/7836/1/Чорна.pdf> (дата звернення : 12.12.2023).

278. Шабанова Ю.О. Системний підхід у вищій школі: підруч. для студ. магістратури. Дніпро: НГУ, 2014. 120 с.

279. Швед М. Екологічна едукація за кордоном і в Україні. Львів, 1997.
280. Шевцов А. Л. Деякі питання формування мотивації до навчання у вищих військових навчальних закладах. *Міжнародна науково-практична інтернет-конференція юридичного та історичного спрямування*. 2023. URL: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-4497/> (дата звернення : 21.11.2023).
281. Шевченко Г. П. Виховання – процес людинотворчості, культуротворчості, духотворчості. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2015. Вип. 3. С. 288–299.
282. Шлемкевич М. Загублена Українська людина. Київ: Фенікс, 1992.
283. Шокало О. Національна ідентичність і громадянська воля українського суспільства : українська нація і національна ідея. *Освіта і управління*. 2009. Т. 12. № 3/4. С. 62–66.
284. Щербань П. М. Навчально-педагогічні ігри у вищих навчальних закладах: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Вища шк., 2004. 207 с.
285. Щербань П. М. Прикладна педагогіка. Київ, 2002. 215 с.
286. Юркевич П. Вибрані твори: Ідея-Сердце-Розум і Досвід. Вінніпег, 1984. 167 с.
287. Юшук, І. Українська мова в ХХІ столітті: проблеми стану і статусу. *Дивослово*. 2010. № 8. С. 2–5.
288. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал. *Визвольний шлях*. 1969. № 9. С. 970–981.
289. Янкіна А. І. Поняття цінності в філософському знанні. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 112. С. 116–119. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/108002/31-Yankina.pdf?sequence=1> (дата звернення : 12.12.2023).
290. Яровий С. М. Виховання як морально-етична вимога до персоналу органів внутрішніх справ. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2001. № 4. С. 168–174.

291. Christensen M. *Creating University Cultures of Leadership* Kindle. Co-Serve International, 2012. 217 p.
292. Northouse P. G. *Leadership: Theory and Practice*. 7th edition: Western Michigan University, 2016. 20 p.
293. Osodlo V. I., Perepeliuk T. D., Kovalchuk O. P., Osadchenko I. I., & Vintoniak V. F. The Development of Professional Motivation of the Activity Subject under Specific Conditions. *Journal of Intellectual Disability-Diagnosis and Treatment*. 2020. № 8(2). P. 196–204.

ДОДАТКИ

Додаток А

1. Анкета для викладачів

Шановний Колего! У зв'язку із проведенням наукового дослідження просимо Вас дати відповідь на наступні запитання:

1. Ваш стаж роботи (науково-педагогічної)? _____
2. Яку дисципліну ви викладаєте? _____
3. Чи задоволені Ви своєю роботою? (так, у певній мірі, ні) _____
4. Чи вважаєте Ви, що громадянська позиція є важливою якістю сучасного офіцера Національної гвардії України? (так, у певній мірі, ні) _____
5. Назвіть причини, що заважають вихованню громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти: _____
6. Як Ви розумієте поняття «громадянськість офіцера НГУ», громадянська позиція курсанта НГУ, «громадянська відповідальність»? _____
7. Назвіть дисципліни, які, на Вашу думку, найбільш мають виховний вплив на формування громадянських якостей курсантів НГУ _____
8. Чи можете Ви, як викладач, вплинути на виховання громадянської позиції підлеглих? Якщо так, то яким чином? _____
9. Які умови створюєте Ви, щоб виховати громадянську позицію?
10. Яке значення, на Вашу думку мають громадянські якості для майбутньої військово-професійної діяльності майбутніх офіцерів? _____

Дякуємо за відповіді!

2. Анкета для викладачів

1. Що Ви розумієте під громадянською позицією курсантів - майбутніх офіцерів?

- конституційний обов'язок та обов'язок офіцера як громадянина – захисника Вітчизни;

- знання та подання у сфері прав, свобод та обов'язків громадянина; переконання та цінності у сфері громадянського суспільства;

- можливість правильно взаємодіяти з громадянським суспільством;

2. Яке значення для формування громадянської позиції має участь курсантів в урочистих та святкових заходах за межами військового вишу (патріотичні акції, ходи тощо)?

- важливе значення;

- деяке значення;

- не має значення;

3. Чи впливають на виховання громадянської позиції такі особистісні суб'єктні якості як цілеспрямованість, пізнавальна активність, ініціативність?

- сильно впливають;

- майже не впливають;

- не впливають.

4 Вкажіть, як впливають такі Ваші особистісні суб'єкти як замкнутість, стриманість, нестійкість настрою, тривожність на виховання громадянської позиції?

- сильно впливають;

- майже не впливають;

- не впливають;

5. Як Ви оцінюєте свою мотивацію щодо громадянської позиції?

- на «добре»

- на «задовільно»

- на «незадовільно».

6. Чи впливає на Вашу громадянську активність участь у конференціях, дискусіях, диспутах тощо?

- сильно впливає;
- в середньому впливає;
- не впливає .

7. Як на Вашу думку вплине сформована громадянська позиція у військовому ЗВО на майбутню військово-професійну діяльність?

- позитивно вплине;
- важко з відповіддю;
- не вплине.

Діагностика когнітивного компонента громадянської позиції курсантів
військових закладів вищої освіти за когнітивно-знаннєвим критерієм

1. Опитувальник «Громадянська позиція особистості: поняття та категорії»

Напишіть, як ви розумієте такі поняття. Від вас не вимагається наукових визначень, просто висловіть вашу точку зору. Якщо вам важко дати визначення, напишіть, у чому вони полягають (не замислювався, вважаю, що дана якість надумана або втратила свою актуальність у сучасних умовах та ін.):

Громадянська спрямованість _____

Громадянська активність _____

Громадянська свідомість _____

Громадянська гідність _____

Громадянський обов'язок _____

Громадянська відповідальність _____

Громадянська совість _____

Громадянська мужність _____

2. Анкетування «Громадянська культура та громадянська самосвідомість»

Призначення анкетування – виявлення рівня громадянської самосвідомості та формування громадянської культури студентів.

1. Чи цікавитеся Ви політичними подіями, які відбуваються в Україні?

Так; Ні; Іноді.

2. Чи відчуваєте Ви особисту відповідальність за все, що робиться в нашій країні? Так; Ні; Важко відповісти.

3. Виберіть найбільш правильне, на Вашу думку, твердження:

- а) пріоритет у суспільстві повинні мати інтереси людини;
- б) пріоритетними мають бути інтереси самого суспільства;
- в) найвищим пріоритетом повинні мати інтереси держави;
- г) інтереси суспільства та держави однаково пріоритетні

4. «Громадянське суспільство» – це:

а) добровільне об'єднання вільних громадян на основі спільності інтересів;

б) населення цієї держави;

в) співтовариство громадян в умовах правової держави, ринкових відносин та демократичного режиму;

5. Який сенс Ви вкладаєте в поняття «громадянин»?

а) підданий держави;

б) кожний член товариства;

в) людина з активною громадянською позицією.

6. Поняття «громадянство передбачає наявність наступних якостей (виберіть 5 і розташуйте їх за рівнем значущості – від найважливішого до найменш значимого): почуття відповідальності, почуття обов'язку, почуття власної гідності, прагнення справедливості, працьовитість, честолюбство, патріотизм, здатність ; толерантність.

7. Як взаємопов'язані, на Вашу думку, громадянськість і свобода?

а) громадянськість є проявом свободи особистості;

б) лише вільна особистість може бути громадянином;

в) громадянином можна бути, і не будучи вільним.

8. Поняття «громадянський обов'язок» передбачає наявність наступних якостей (виберіть 5 і розташуйте їх за рівнем значущості від найважливішого до найменш значущого): відповідальність перед суспільством; законслухняність; готовність до самопожертви; підпорядкування влади; відданість інтересам держави; відданість інтересам суспільства; активна громадянська позиція

9. Активна громадянська позиція проявляється в участі (можливий вибір кількох позицій):

- а) у виборах та референдумах;
- б) у мітингах, акціях протесту;
- в) у насильницьких діях проти влади;
- г) у політичних рухах, партіях, громадських організаціях.

10. Чи вважаєте Ви себе людиною, яка має активну громадянську позицію? Так; Ні; Важко відповісти.

11. Патріотизм – це:

- а) любов до своєї Батьківщини;
- б) любов до своєї держави;
- в) готовність віддати всі сили і навіть життя на благо Вітчизни

12. Національна самосвідомість - це ... (розташуйте відповіді за ступенем значущості від найважливішого до найменш значимого, виключивши непотрібне):

- а) почуття гордості за свою націю;
- б) почуття любові до своєї батьківщини;
- в) відчуття приналежності до своєї нації, готовність поділити з нею перемоги та труднощі;
- г) знання рідної мови, культури, традицій та любов до них;
- д) неприязнь до інших націй та народів

13. Як Ви оцінюєте національну самосвідомість росіян? Вважаю його:

- а) високим;
- б) низьким;
- в) важко відповісти

14. Ваше ставлення до державної символіки:

- а) відчуваю гордість;
- б) готовий відстоювати честь державних прапорів та герба;
- в) не відчуваю жодних почуттів.

15. Ваше ставлення до державної двомовності:

- а) позитивне;
- б) негативне;
- в) скоріше позитивне, ніж негативне;
- г) скоріше негативне, ніж позитивне;
- д) байдуже

16. З 16 життєвих цінностей виберіть та підкресліть 5 найбільш значущих для Вас:

1. Інтелект; 2. Сила; 3. Творчість; 4. Сімейне щастя; 5. Свобода; 6. Слава, 7. Визнання; 8. Матеріальне благополуччя; 9. Цікава робота; 10. Справедливість; 11. Надійні друзі; 12. Кохання; 13. Задоволення, розваги; 14. Порозуміння; 15. Віра; 16. Кар'єра.

17. У чому, на Вашу думку, полягає призначення людини (розташуйте відповіді за ступенем значущості від найважливішого до найменш значущого):

- а) у служінні суспільству, людям;
- б) у служінні державі;
- в) у служінні ідеї;
- г) у служінні найвищої справедливості;
- д) у служінні Богу;
- е) людина повинна жити для себе, своєї сім'ї, дітей

18. Які емоції, почуття викликають у Вас такі поняття (оцініть їх за 5-бальною шкалою, де 1 – вкрай негативна оцінка, 5 – повністю позитивна, 6 – утруднення)

19. Як Ви вважаєте, чи потрібна нашому суспільству багатопартійна система?

- а) Вважаю, що політичних партій має бути багато;
- б) Думаю, достатньо однієї партії;
- в) Політичні партії взагалі не потрібні;
- г) Важко відповісти

20. Які політичні партії України Ви можете назвати?

1. Коли суспільство переживає політичну чи економічну кризу, що краще?

- а) Сильний лідер;
- б) авторитарне правління;
- в) демократія.

21. Чи вважаєте Ви, що будь-якому фахівцю потрібна активна громадянська позиція?

Так; Ні; Важко відповісти

22. Чи вважаєте Ви, що одне із завдань військових ЗВО – формування активної громадянської позиції курсантів, майбутніх офіцерів?

Так; Ні; Важко відповісти

23. Як Ви оцінюєте процес формування громадянської позиції курсантів військових ЗВО?

- а) Добре, ведеться постійно;
- б) Задовільно, час від часу;
- в) Зовсім не відчувається;
- г) Важко відповісти.

24. Які форми та методи роботи у ЗВО (у навчальному процесі та не навчальний час), на Ваш погляд, сприяють формуванню громадянської позиції курсантів (можливо кілька відповідей)?

- а) політінформації;
- б) кураторський годинник;
- в) збори;
- г) лекції;
- д) інше

25. Чи вважаєте Ви, що формуванню активної громадянської позиції курсантів сприяло б створення у ЗВО інших громадських організацій?

Ні; Так; Яких _____?

3. Ретроспективний наратив «Я у державі» для визначення рівня громадянської свідомості (за Петровською І.Р.)

Інструкція. Напишіть, будь ласка, твір на тему «Я у державі», у якому розкрийте Ваші переживання та враження від життя в нашій державі. Орієнтуйтеся, по можливості, на допоміжний список питань, наведений нижче. Намагайтеся бути щирими. Інформація буде використана в узагальненому вигляді. Конфіденційність гарантується. Допоміжний список запитань

1. Що Вам доводилося чути в дитинстві про нашу державу і людей, що живуть у ній?
2. Хто висловлював ці думки? У якій ситуації?
3. Чи погоджуєтеся Ви з почутими думками сьогодні і на попередніх етапах свого життя?
4. Наскільки відповідають ці судження реальному життю?
5. Наскільки ці судження, як певний життєвий принцип, регулює (впливає) на Вашу громадянську позицію/активність зараз і впливало в минулому?

6. Яку поведінку близьких (значущих) людей стосовно держави Ви пам'ятаєте?
7. Які можете назвати типові моделі громадянської поведінки?
8. Що найчастіше робив(-ла) батько (мати) зі списку цих моделей громадянської поведінки?
9. Наскільки ця поведінка була прийнятною «тоді» і «зараз»?
10. Чи реалізовували Ви колись у своєму житті таку саму чи подібну поведінку? Чи доводилося Вам здійснювати прямо протилежну громадянську поведінку? Цей досвід був вдалий чи невдалий?
11. Що Ви думаєте про державу, співгромадян і громадянськість?
12. Чи обговорюєте (поширюєте) Ви ці думки з іншими?
13. Які уявлення щодо держави і співгромадян виникали у Вас самих і як змінювалися з плином часу ці уявлення?
14. Що означає держава у Вашому житті?
15. Чи задоволені Ви своєю державою? Якщо так/ні, то чому?
16. Які переваги і обмеження дає особисто Вам життя в нашій державі і власне громадянство?
17. Якою має бути людина, щоб бути успішною у взаємодії з державою/співгромадянами?
18. Як би Ви описали людину, неуспішну у взаємодії з державою/співгромадянами?
19. Наскільки Ви самі відповідаєте наведеному Вами зразку успішності у взаємодії з державою/співгромадянами (чи, навпаки, наближається до полюсу неуспішності)?
20. Чи вносите Ви корективи до своєї взаємодії з державою /співгромадянами? Як це відбувається, у яких випадках?
21. Що мало би змінитися на краще і що реально зміниться (прогноз на майбутнє)?

Діагностика мотиваційного компонента громадянської позиції курсантів
військових закладів вищої освіти за мотиваційно-ціннісним критерієм

1. *Методика для визначення громадянської позиції курсантів*
(мотиваційний компонент)

Запрошуємо вас узяти участь у дослідженні життєвих орієнтацій сьогоденішнього суспільства. Відповіді, одержані від вас, аналізуватимуться тільки в порядку виявлення загальних тенденцій, тому не прагніть угадувати, як відповісти «краще». Пишіть або позначайте так, як ви вважаєте.

Вам особисто гарантується повна анонімність, тому вказувати прізвище не треба.

Завдання 1 Вам пропонується відповісти на два запитання: "Хто ви?" і "Який/яка ви?". Відповідайте гранично лаконічно, одним-двома словами. Процедура роботи така: спочатку в стовпчик напишіть, не повторюючись, не менше 5 разів, хто ви (можна дати і більше позицій, за бажанням). Потім навпроти кожного слова напишіть не менше трьох визначень, яким ви є в даній позиції, на ваш погляд (тут окремі визначення можуть повторюватися, проте прагніть, щоб повторів було якомога менше).

"Хто я?" "Який я?"

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____

Завдання 2 Нижче наводиться низка позицій, за якими дані альтернативні варіанти відповідей. Вам потрібно з кожної пари вибрати ту відповідь, яку ви вважаєте пріоритетною для вас особисто, і ступінь її збігу з вашою точкою зору. Наприклад, по першій позиції ви можете вважати, що Батьківщина – це там, де добре, і відповідно позначите бал 3 з правого боку. Але ви можете не зовсім бути впевненими в цьому, і тоді позначте, відповідно до ступеня сумніву, бал 2 або 1. А можете абсолютно категорично або ж з деякою часткою сумніву стверджувати, що Батьківщина – тільки одна, тоді ваша відповідь відповідно буде з правого боку. Відповідайте так, як ви вважаєте.

Варіант відповіді		Варіант відповіді
Батьківщина в людини може бути тільки одна, і відданість їй ти зобов'язаний зберігати все життя	3 2 1 0 1 2 3	Батьківщина – це всього лише місце, де ти народився. А рідною може стати будь-яка держава, у якій тобі добре
Людина повинна бути якомога більше інформованою про життя своєї держави, її становище на міжнародній арені, внутрішнє життя	3 2 1 0 1 2 3	Чим менше знаєш, тим спокійніше живеш
Служіння Батьківщині – це почесний обов'язок кожної людини	3 2 1 0 1 2 3	Служіння Батьківщині, яка тобі нічого доброго не дала – це черговий спосіб закабалення людини
Якщо держава зазнає труднощів, кожен громадянин повинен їй допомогти, навіть завдаючи шкоди собі	3 2 1 0 1 2 3	Держава – це перш за все владні структури, а вони завжди здатні подбати самі про себе
Влада в країні – це люди, яких ми вибираємо, і від нас залежить, якою вона буде	3 2 1 0 1 2 3	Влада живе незалежно від народу, вона відтворює собі подібних, і змінити щось на рівні окремої людини неможливо
У державі повинна бути одна державна мова, це гарант її духовної незалежності	3 2 1 0 1 2 3	Наявність в державі двох і більше державних мов – ознака демократії та рівності
Будь-яка людина повинна прагнути брати участь у суспільному житті	3 2 1 0 1 2 3	Беруть участь у суспільному житті кар'єристи і фанати, а нормальні люди цього уникають
У разі нападу на країну обов'язок кожного громадянина – записатися добровольцем на її захист	3 2 1 0 1 2 3	У разі військових дій потрібно, перш за все, прагнути зберегти своє життя і життя близьких, а битися повинні професійні військові

2. *Тест-опитувальник А. Мехрабіана для вимірювання мотивації досягнення*

Тест-опитувальник для вимірювання мотивації досягнення призначений для діагностики двох узагальнених стійких мотивів особистості мотиву прагнення до успіху і мотиву уникнення невдачі. При цьому оцінюється, який з цих двох мотивів у випробуваного домінує

ОБРОБКА

По кожній з шкал підраховується сумарний бал. Використовується наступна процедура.

Відповідям випробуваного на прями (відмічені знаком «+» у ключі) зворотні (відмічені знаком «-» у ключі) пункти опитувальника приписуються бали на основі наступних співвідношень:

Ключ до чоловічої форми: + 1, -2, + 3, -4, + 5, -6, + 7, + 8, -9, + 10, -11, -12, + 13, + 14, -15, -16, + 17, -18, + 19, -20, + 21, -22, -23, + 24, -25, -26, -27, + 28, -29, -30, + 31, -32

Далі визначається сума балів, набраних випробовуваним по всьому опитувальником

При груповому обстеженні

Бали усієї вибірки випробуваних, що беруть участь в експерименті, ранжирують і виділяють дві контрастні групи: верхні 27% вибірки характеризуються мотив прагнення до успіху, а нижні 27% - мотивом уникнення невдачі.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

На основі підрахунку сумарного балу визначають, яка мотиваційна тенденція домінує у випробуваного.

Якщо ця сума виявилася в інтервалі від 165 до 210, то роблять висновок про те, що в мотивації досягнення успіхів у даного випробовуваного домінує прагнення до успіху.

Якщо сума балів виявилася в межах від 76 до 164, то роблять висновок про домінування прагнення уникати невдачі.

Якщо сума балів виявилася в межах від 30 до 75, то ніякого певного висновку про домінування один над одним мотивації досягнення успіхів або уникнення невдач зробити не можна.

ІНСТРУКЦІЯ: «Тест складається з низки тверджень, що стосуються ділових сторін характеру, а також думок і почуттів з приводу деяких життєвих ситуацій. Щоб оцінити ступінь вашої згоди або незгоди з кожним із тверджень, використовуйте наступну

- + 3 повністю згоден
- + 2 згоден
- + 1 скоріше згоден, ніж не згоден
- 0 нейтральний
- 1 Скоріше не згоден, ніж згоден
- 2 Не згоден
- 3 Повністю не згоден

Прочитайте твердження тесту та оцініть ступінь своєї згоди (або незгоди). При цьому на бланку для відповідей проти номера твердження поставте цифру, яка відповідає ступеню Вашої згоди (+3, +2, +1, 0, -1, -2, -3). Давайте ту відповідь, який першим приходить Вам в голову. Не витрачайте часу на його обдумування

При обробці результатів проводиться підрахунок балів за певною системою, а не аналіз змісту окремих відповідей. Результати тесту будуть використовуватися тільки для наукових цілей і дається повна гарантія про нерозголошення отриманих даних.

Якщо у Вас виникли якісь питання, задайте їх перш, ніж виконувати тест. Тепер приступайте до роботи! »

Текст опитувальника.

Форма А (чоловіча).

1. Я більше думаю про отримання гарної оцінки, ніж побоююся отримання поганих.
2. Якби я повинен був виконати складне, незнайоме мені завдання, то волів би зробити його разом з кимсь, ніж працювати над ним в поодиночці.
3. Я частіше беруся за важкі завдання, навіть якщо не впевнений, що зможу їх вирішити, ніж за легкі, які знаю, що вирішу.
4. Мене більше приваблює справа, що не вимагає напруження і в успіху якого я впевнений, ніж важка справа, у якій можливі несподіванки.
5. Якби в мене щось не виходило, я скоріше доклав би всіх зусиль, щоб з цим впоратися, ніж перейшов би до того, що в мене може добре вийти.
6. Я волів би роботу, в якій мої функції чітко визначені і зарплата вище середньої, роботі з середньою зарплатою, в якій я повинен, сам визначати свою роль.
7. Я витрачаю більше часу на читання спеціальної літератури, ніж художньої.
8. Я волів би важливій справі, хоча ймовірність невдачі в ньому дорівнює 50%, перед справою досить важливою, але не важкою.
9. Я швидше вивчу розважальні ігри, відомі більшості людей, ніж рідкісні ігри, які вимагають майстерності небагатьом.
10. Для мене дуже важливо робити свою роботу якнайкраще, навіть якщо через це у мене виникають тертя з товаришами.
11. Якби я зібрався грати в карти, то швидше зіграв би в розважальну гру, ніж у важку, що потребує міркувань.
12. Я віддаю перевагу змаганням, де я сильніше за інших, ніж де всі учасники рівні засилою.
13. У вільний від роботи час я опаную небудь грою скоріше для розвитку своїх умінь, ніж для відпочинку і розваг.

14. Я скоріше волю зробити якусь справу так, як я вважаю за потрібне, нехай навіть з 50% ризику помилитися, ніж робити його, як мені радять інші.

16. Я швидше став би грати в команді, ніж змагатися один на один.

17. Я волю працювати, не шкодуючи сил, поки повністю не задоволений отриманим результатом, ніж прагну закінчити справу пошвидше і з меншою напругою

18. На іспиті я волів би конкретні питання з пройденого матеріалу, питань, що потребують для відповіді висловлення своєї думки.

19. Я швидше вибрав би справу, в якій є деяка ймовірність невдачі, але є й можливість досягти більшого таке, в якому моє становище не погіршиться, Але й істотно не поліпшиться.

20. Після успішної відповіді на іспиті я швидше з полегшенням зітхну («пронесло»!), Ніж порадію хорошою оцінкою.

21. Якби я міг повернутися до одного з двох незавершених справ, я швидше повернувся б до важкого, ніж до легкого

22. При виконанні контрольного завдання я більше турбуюся про те як би не допустити якоїсь помилки, ніж думаю про те, як правильно його вирішити.

23. Якщо мені щось не виходить, я краще звернуся до когось допомогою, ніж сам продовжувати шукати вихід.

24. Після невдачі я скоріше стаю ще більш зібраним і енергійним, ніж втрачаю бажання продовжувати справу

25. Якщо є сумнів в успіху якого починання, то я швидше не стану ризикувати, ніж таки візьму в ньому активну участь

26. Коли я беруся за важку справу, я скоріше побоююся, що не впораюся з ним, ніж сподіваюся, що воно вийде.

27. Я працюю ефективніше під чиймсь керівництвом, ніж коли несу за свою роботу особисту відповідальність.

28. Мені більше подобається виконувати складне незнайоме завдання, чий завдання знайоме, в успіху якого я впевнений.

29. Я працюю продуктивніше над завданням, коли мені конкретно вказують, що і як виконувати, ніж коли переді мною ставлять завдання лише в загальних рисах.

30. Якби я успішно вирішив якесь завдання, то з великим задоволенням взявся б ще раз вирішити аналогічну задачу, ніж перейшов би до задачі іншого типу

31. Коли потрібно змагатися, у мене швидше виникає інтерес і азарт, ніж тривога і неспокій.

32. Мабуть я більше мрію про свої плани на майбутнє, ніж намагаюся їх реально здійснити

3. Анкета-самооцінювання «Цінності Громадянина-патріота»

Нижче наводиться низка якостей, які, з погляду політиків, є громадянськими цінностями, їх наявність визначає ступінь громадянської лояльності члена суспільства, його прихильності до даної держави. Вам пропонується їх оцінити, проставивши поряд з кожним з них оцінку – чи є дана якість дійсною громадянською цінністю (5 балів) або ж ви вважаєте, що можна любити Україну, вважатися її громадянином навіть у випадку, якщо дана якість не сформована.

- 1) переживання за долю України;
- 2) інтерес до минулого України;
- 3) інтерес до поточних подій, що торкаються України;
- 4) шанобливе ставлення до Основного Закону (Конституції) України;
- 5) неухильне виконання положень Конституції України;
- 6) знання видатних людей України;

- 7) прагнення до соціальної справедливості і гармонії у відносинах з оточуючими;
- 8) повага до індивідуальних прав і свобод інших громадян України;
- 9) шанобливе ставлення до духовних і матеріальних цінностей українського народу;
- 10) ставлення до української мови як державної мови українського народу;
- 11) пріоритет вітчизняним товарам над імпортними;
- 12) законослухняність;
- 13) справедливість;
- 14) альтруїзм (самопожертвування);
- 15) знання звичаїв українського народу;
- 16) дотримання звичаїв українського народу;
- 17) почуття патріотизму;
- 18) любов до батьківщини;
- 19) плюралізм;
- 20) толерантність;
- 21) відповідальність;
- 22) соціальна активність.

Діагностика поведінкового компонента громадянської позиції
курсантів військових ЗВО за ініціативно-діяльнісним критерієм

1. *Методика «Діагностика лідерських здібностей» (Є. Жаріков,
Є. Крушельницький)*

Інструкція: “Вам буде запропоновано 50 запитань, на які необхідно дати відповідь “так” (А) або “ні” (Б), зробивши позначку “+” у відповідній графі реєстраційного бланка. Середнього значення у відповідях не передбачено. Не гайте часу на роздумування. Якщо маєте сумніви стосовно варіанту відповіді, все ж таки зробіть позначку на користь тієї альтернативної відповіді, до якої Ви більше схиляєтесь”.

Реєстраційний бланк

П.І.Б. _____ Дата обстеження _____ Вік _____ Стать: чол./жін. (підкреслити)

Курс _____ Спеціальність _____

№ питання	Варіанти відповіді		№ питання	Варіанти відповіді	
	А	Б		А	Б
1			26		
2			27		
3			28		
4			29		
5			30		
6			31		
7			32		
8			33		
9			34		
10			35		
11			36		
12			37		
13			38		
14			39		
15			40		
16			41		
17			42		
18			43		
19			44		
20			45		
21			46		
22			47		
23			48		
24			49		
25			50		

Текст опитувальника

1. Чи часто Ви буваєте у центрі уваги оточуючих?
  - а) так;
  - б) ні.
2. Чи вважаєте Ви, що багато оточуючих Вас людей мають більш високе службове становище, ніж Ви?
  - а) так;
  - б) ні.
3. Знаходячись на зборах людей, рівних Вам за службовим становищем, чи відчуваєте Ви бажання не висловлювати свої думки, навіть коли це необхідно?
  - а) так;
  - б) ні.
4. Коли Ви були дитиною, чи подобалося Вам бути лідером серед однолітків?
  - а) так;
  - б) ні.
5. Чи відчуваєте Ви задоволення, коли Вам вдається переконати когось у чому-небудь?
  - а) так;
  - б) ні.
6. Чи трапляється, що Вас називають нерішучою людиною?
7. а) так;
  - б) ні.
8. Чи погоджуєтеся Ви із твердженням: “Все найкорисніше усвіті є результатом діяльності невеликої кількості видатних людей?”
  - а) так;
  - б) ні.
9. Чи відчуваєте Ви нагальну потребу мати радника, який змігби направити Вашу професійну активність?
  - а) так;
  - б) ні.

10. Чи втрачали Ви інколи холоднокривність під час розмови з людьми?
а) так;
б) ні.
11. Чи відчуваєте Ви задоволення, коли бачите, що оточуючі побоюються Вас?
а) так;
б) ні.
12. Чи стараєтеся Ви займати за столом (на зборах, у компанії іт. і.) таке місце, яке б дозволяло Вам бути в центрі уваги і контролювати ситуацію?
а) так;
б) ні.
13. Чи вважаєте Ви, що справляєте на людей вагомe (імпозантне) враження?
а) так;
б) ні.
14. Чи вважаєте Ви себе мрійником?
а) так; б) ні.
15. Чи розгублюєтеся Ви, якщо люди, які Вас оточують, виражають незгоду з Вами?
а) так;
б) ні.
16. Чи доводилося Вам з особистої ініціативи займатися організацією трудових, спортивних та інших команд і колективів?
а) так;
б) ні.
17. Якщо те, що Ви намітили, не дало очікуваних результатів, то Ви:
а) будете задоволені, якщо відповідальність за цю справу покладуть на когось іншого;
б) візьмете на себе відповідальність і самі доведете справу до кінця.

18. Яка з двох думок Вам ближче?
- а) справжній керівник повинен сам робити ту справу, якою він керує і особисто брати участь в ній;
  - б) справжній керівник повинен лише вміти керувати іншими і не обов'язково робити справу сам.
19. З ким Ви вважаєте за краще працювати?
- а) з покладливими людьми;
  - б) з незалежними и самостійними людьми.
20. Чи намагаєтеся Ви уникати гострих дискусій?
21. а) так;
б) ні.
22. Коли Ви були дитиною, чи часто Ви стикалися з владністю Вашого батька?
- а) так;
  - б) ні.
23. Чи вмієте Ви в процесі дискусії на професійну тему залучити на свій бік тих, хто раніше був з Вами не згоден?
- а) так;
  - б) ні.
24. Уявіть собі таку сцену: під час прогулянки з друзями лісом Ви загубили дорогу. Наближається вечір і потрібно приймати рішення. Як Ви вчините?
- а) надасте право прийняти рішення найбільш компетентному з Вас;
  - б) просто не будете нічого робити, розраховуючи на інших.
25. Є таке прислів'я: "Краще бути першим у селі, ніж останнім місті". Чи справедливе воно?
- а) так;
  - б) ні.
26. Чи вважаєте Ви себе людиною, яка впливає на інших?
- а) так;
  - б) ні.

27. Чи може невдача у проявленні ініціативи змусити Вас більше ніколи цього не робити?
- а) так;
  - б) ні.
28. Хто, на Вашу думку, справжній лідер?
- а) найкомпетентніша людина;
  - б) та, у якої самий сильний характер.
29. Чи завжди Ви намагаєтесь зрозуміти і належним чином оцінити людей?
- а) так;
  - б) ні.
30. Чи поважаєте Ви дисципліну?
- а) так;
  - б) ні.
31. Якому з наступних керівників Ви віддаєте перевагу?
- а) тому, який все вирішує сам;
  - б) тому, який завжди радиться та прислуховується до думки інших.
32. Який із наступних стилів керівництва, на Вашу думку, найкращий для роботи закладу того типу, в якому Ви працюєте?
- а) колегіальний;
  - б) авторитарний.
33. Чи часто у Вас складається враження, що інші зловживають Вами?
- а) так;
  - б) ні.
34. Який із наступних портретів найбільше нагадує Вас?
- а) людина з гучним голосом, виразними жестами, за словом до кишені не полізе;
  - б) людина зі спокійним, тихим голосом, стримана, задумлива.
35. Як Ви поведете себе на зборах і нараді, якщо вважаєте свою думку єдиною, яка є вірною, але решта з Вами не погоджуються?
- а) промовчите;
  - б) будете захищати свою думку.
36. Чи можете Ви підкорити свої інтереси і поведінку інших людей справі, якою займаєтесь?
- а) так;
  - б) ні.

37. Чи виникає у Вас почуття тривоги, якщо на Вас покладена відповідальність за яку-небудь важливу справу?

- а) так;
- б) ні.

38. Чому б Ви віддали перевагу?

- а) працювати під керівництвом хорошої людини;
- б) працювати самостійно, без керівників.

39. Як Ви відноситеся до твердження: “Для того щоб сімейне життя було хорошим, необхідно, щоб рішення в сім’ї приймав один із подружжя?”

- а) згоден;
- б) не згоден.

40. Чи доводилося Вам купувати що-небудь під впливом думки інших людей, а не виходячи з власної потреби?

- а) так;
- б) ні.

41. Чи вважаєте Ви свої організаторські здібності хорошими?

- а) так;
- б) ні.

42. Як Ви поведетесь, зіткнувшись з труднощами?

- а) опускаєте руки;
- б) з’являється велике бажання їх подолати.

43. Чи докоряєте Ви людям, якщо вони на це заслуговують?

- а) так;
- б) ні.

44. Чи вважаєте Ви, що Ваша нервова система здатна витримувати життєві навантаження?

- а) так;
- б) ні.

45. Як Ви вдієте, якщо Вам запропонують реорганізувати Ваш заклад чи організацію?

- а) введу потрібні зміни негайно;
- б) не буду поспішати і спочатку все ретельно обдумаю.

46. Чи зможете Ви перервати занадто балакучого співрозмовника, якщо це необхідно?

- а) так;
- б) ні.

47. Чи згодні Ви з твердженням: «Для того щоб бути щасливим, потрібно жити непомітно?»

а) так;

б) ні.

48. Чи вважаєте Ви, що кожна людина повинна зробити що-небудь видатне?

а) так;

б) ні.

49. Ким би Ви хотіли стати?

а) художником, поетом, композитором, вченим;

б) видатним керівником, політичним діячем.

50. Яку музику Вам приємніше слухати? а) потужну і урочисту;

б) тиху і ліричну.

52. Чи відчуваєте Ви хвилювання, очікуючи зустріч з поважними і відомими людьми?

а) так;

б) ні.

53. Чи часто Ви зустрічали людей більш волевих, ніж Ви?

а) так;

б) ні.

“Ключ”

1а, 2а, 3б, 4а, 5а, 6б, 7а, 8б, 9б, 10а, 11а, 12а, 13б, 14б, 15а, 16б,

17а, 18б, 19б, 20а, 21а, 22а, 23а, 24а, 25б, 26а, 27б, 28а, 29б, 30б, 31а, 32а, 33б, 34а, 35б, 36б, 37а, 38б, 39а, 40б, 41а, 42а, 43а, 44а, 45б, 46а, 47б, 48а, 49б, 50б.

Обробка та інтерпретація результатів

Сума балів підраховується за допомогою «ключа» доопитувальника.

За кожну відповідь, яка співпадає з ключем, респондент отримує один бал, в іншому випадку – 0 балів.

0-25 – якості лідера виражені слабо;

26-35 – якості лідера виражені помірно;

36-40 – лідерські якості виражені сильно;

41 і більше – людина як лідер схильна до диктату.

Продовження додатку Г

3. Методика «Психологічна готовність особистості фахівця екстремального виду діяльності» (за О. Колесніченко)

1. Перший блок *«Здатність до ефективного самомотивування, в основі якої лежить мотивація обов'язку»* (мотивація обов'язку), включає: розуміння і усвідомлення завдань; свідоме прагнення до добросовісного виконання службового обов'язку; моральну нормативність поведінки; потрібність у подоланні труднощів і наполегливість в досягненні мети; прояв інтересу до виконання службово-бойових завдань в екстремальних ситуаціях; прагнення добитися успіху і показати себе з кращого боку при виконанні обов'язків; відчуття задоволення при виконанні поставлених завдань.

2. Другий блок *«Здатність ефективно використовувати внутрішні ресурси організму і особистості для ефективного виконання поставлених завдань в напружених умовах, в основі якої лежить витривалість»* (професійна витривалість), включає: уміння мобілізувати себе в складній обстановці і зосередити сили на виконання поставленого завдання; наполегливість, рішучість, цілеспрямованість, завзятість в подоланні виниклих труднощів, самовладання; вольову стійкість при ухваленні відповідального рішення, здатність брати на себе відповідальність в екстремальних ситуаціях; уміння зберігати високий рівень активності, ініціативи, самостійності; здібність протистояти втомі, долати сумніви, розгубленість, боязнь, страх.

3. Третій блок *«Здатність залучати зовнішні ресурси для виконання поставлених завдань і здійснення опору стресу, де основою є розвинені комунікативні навички і довіра»* (професійна взаємодопомога і довіра), який відображає: уміння залучати додаткові ресурси свого соціального оточення для виконання поставлених завдань, та створення ефективного захисного потенціалу шляхом об'єднання антистресових потенціалів членів колективу.

4. Четвертий блок «Здатність виділяти у ситуації діяльності професійно важливі маркери і на їх основі, враховуючи наявні ресурси, здійснювати оперативне планування, розгортати набуті алгоритми професійних дій, де основою є професійна компетентність» (професійна компетентність) припускає: розуміння завдань СБД, виконання обов'язків і оцінка їх значущості; уявлення про вірогідні зміни обстановки, труднощі, майбутні умови виконання СБЗ в екстремальних ситуаціях; об'єм знань, прийомів, засобів і способів досягнення мети; наявність професійних умінь і навичок дій для виконання СБЗ; здібність до аналізу оперативної ситуації.

5. П'ятий блок «Здатність до самообілізації, переводу розробленого плану дій в реальні дії, в основі якої лежить вольове зусилля» (вольове зусилля) відображає:уміння управляти своїми емоціями; уміння мобілізуватися на виконання поставленого завдання; упевненість у своїх силах, в успіху; здатність протистояти роздратуванню; емоціональну стійкість до тривалих напруженим навантаженням, ризику, небезпеці. Відповідно до розробленої моделі психологічної готовності особистості для кожного блоку було сформульовано по 5 тверджень, всього 25 тверджень, з цих запитань було складено опитувальник.

Загальний бал за методикою – загальний показник психологічної готовності особистості до професійної діяльності, вираховується додаванням балів за п'ятьма шкалами методики.

3. *Особистісна рефлексія щодо громадянської позиції «Незакінчені речення»*

Інструкція: нижче наводиться 10 незакінчених речень. Прочитайте їх і закінчіть, описуючи першу думку, яка з'явилася у Вас.

1. В сучасних умовах розвитку суспільства громадянська позиція є...
2. Громадянин – це

3. Громадянська культура – це...
4. Громадянська відповідальність – це ...
5. Громадянська позиція для мене – це...
6. Громадянська активність – це ...
7. Я вважаю, що громадянські якості майбутніх офіцерів НГУ –
це...
8. Гадаю, що громадянська позиція офіцера НГУ важлива для ...
9. Громадянська позиція особистості формується під впливом ...
10. Громадянське самовиховання – це ...

**Програма «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника
Вітчизни»**

Пояснювальна записка

Актуальність виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти обумовлена такими чинниками, як от: відновленням духовно-моральних цінностей нашої держави та її Збройних Сил; складнощами військово-стратегічної стану в світі, що потребує зміни підходів до рівня сформованості громадянської позиції майбутніх офіцерів, що базується на національних традиціях, пов'язаних формуванням нового вигляду Збройних Сил України, що має відповідати вимогам державної політики в сфері національної безпеки і відстоюванні національних інтересів країни.

Мета програми «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни»:

- відродження громадянськості та патріотизму як найважливіших духовно-моральних та соціальних цінностей,
- формування та розвиток особистості курсанта, що володіє найважливішими активними соціально значущими якостями, здатного виявити їх у творчому процесі в інтересах суспільства, у зміцненні та вдосконаленні його удосконалення. у тому числі, і в тих видах діяльності, які пов'язані із забезпеченням його стабільності та безпеки.

Завдання:

- вироблення світоглядних переконань у здобувачів освіти, які навчаються у військовому ЗВО: усвідомлення конституційного обов'язку військовослужбовця як громадянина захисника Вітчизни, сучасних тенденцій розвитку громадянського суспільства з метою дотримання громадянських прав, свобод і обов'язків військовослужбовців та громадян країни;

- актуалізація у свідомості майбутніх офіцерів громадянських цінностей, які є основою формування відповідальності за долю своєї країни та поваги до культурної та історичної спадщини України, до її традицій, готовності до громадянської дії під час проходження військової служби;
- становлення громадянської зрілості, формування професійного обов'язку, законслухняності, неухильного дотримання права і свободи інших громадян, норм військової етики;
- виховання якостей громадянськості у курсантів військового ЗВО за принципами гуманізму, демократії, національних традицій;
- оволодіння навичками взаємодії з громадянським суспільством, громадськими організаціями, громадянами, засобами масової інформації.

Структурні розділи програми :

Духовно-моральне – засвоєння курсантами загально-людських цінностей, формування духовності та гуманної поведінки, дисциплінованості, якостей військової честі, відповідальності та колективізму.

Історичне – вивчення історії Батьківщини, звичаїв, традицій українського народу, героїчного минулого різних поколінь, що боролися за незалежність та самостійність країни.

Політико-правове – формування глибокого розуміння громадянського та конституційного обов'язку, політичних та правових подій та процесів у суспільстві та державі, військової політики, основних положень концепції безпеки країни та військової доктрини, місця та ролі Збройних сил України,

Включає ознайомлення із законами держави, особливо з правами та обов'язками громадянина України, з функціями та правовими засадами діяльності військової організації суспільства, усвідомлення вимог, які пред'являються до готовності призовного контингенту до військової служби.

Соціокультурне - формування в особистості соціально орієнтованих та культурно-естетичних відносин як найважливішого компонента її загального розвитку на основі досягнень світової та вітчизняної цивілізації. Воно включає виховання високої духовної культури, задоволення культурних потреб, збагачення військово-патріотичної діяльності елементами культури та військового етикету, розвиток культури спілкування та взаємовідносин між різними категоріями вихованців, створення умов для самодіяльної мистецької творчості, проведення культурно-масових заходів.

Патріотичне – виховання любові і відданості своїй Батьківщині, гордість за приналежність до великого народу, до його звершень, випробувань та проблем, шанування національних святинь і символів, готовність до гідного та самовідданого служіння суспільству та державі.

Військово-орієнтоване – формування сумлінного та відповідального ставлення до участі у військово-патріотичній роботі, прагнення до активного прояву здібностей та кращих якостей на користь успішного проведення конкретних заходів. Воно включає: мотиви, цілі та завдання, ціннісні орієнтації військово-орієнтованої самореалізації особистості, її домагання та націленість на досягнення високих результатів діяльності, здатність своєчасно виконувати покладені обов'язки та конкретні завдання, вміння прогнозувати та реалізовувати плани свого військово-орієнтованого зростання. Всі ці напрямки були органічно взаємопов'язані між собою, об'єднані у процесі практичної діяльності з метою, завданнями, науково-організаційними засадами, принципами, формами та методами громадянського виховання.

Після освоєння програми курсант повинен

знати:

- основні нормативно-правові документи стосовно громадянської освіти та виховання громадянської позиції особистості курсанта;

- основні категорії та поняття, що характеризують феномен громадянської позиції як особистісного світоглядного утворення;

- світоглядні та методологічні засади виховання та самовиховання громадянської позиції;

вміти:

- застосовувати знання та уявлення про громадянську позицію у військово-професійній діяльності, вміння їх використовувати у сфері оборони та громадянського суспільства;

- використовувати інноваційні виховні технології у процесі становлення та розвитку громадянської позиції курсантів військового ЗВО;

- аналізувати явища військово-професійної діяльності у контексті сформованої громадянської позиції;

- застосовувати знання, уявлення про громадянську позицію як соціальне явище у конкретних життєвих ситуаціях та службових відносинах;

володіти:

- навичками практичного застосування знань та уявлень про громадянську позицію в контексті військово-професійної діяльності;

- навичками самостійної роботи, самоорганізації, самовиховання та організації у сфері громадянських відносин;

- інформаційно-комунікативними технологіями роботи з навчальною інформацією щодо проблеми громадянської освіти і виховання громадянської позиції.

- навичками оцінювання дій та поведінки з позиції громадянина, патріота та захисника Вітчизни;

- навичками спілкування у службовому колективі та з громадянами відповідно до отриманих знань та уявлень про громадянську позицію.

Вимоги до результатів освоєння Програми

У сукупності з іншими гуманітарними дисциплінами з розглянутої проблеми громадянської освіти та виховання громадянської позиції Програма забезпечує формування наступних якостей та характеристик особистості:

- здатність розуміти та аналізувати проблеми громадянськості з позиції захисника Вітчизни;
- здатність аргументовано та ясно відстоювати громадянську позицію, вести полеміку та дискусії щодо заявленої мети;
- здатність виявляти та усувати причини та умови, що призводять до негативних явищ у сфері громадянськості.

Вивчення факультативу з проблем громадянської освіти та виховання громадянської позиції в межах Програми дає змогу опанувати основи громадянського мислення та громадянської поведінки. У процесі засвоєння тем факультативу курсанти отримують теоретичні знання про громадянську позицію, які закріплюються на практичних заняттях.

У прикладному плані факультатив спрямовано розвиток здібностей і умінь курсантів вирішувати типові завдання з проблемами громадянської позиції; самостійно приймати рішення з питань удосконалення громадянських правовідносин, організації управління, постановки та розв'язання завдань з питання, що розглядається

Тематичний план програми «Виховуємо Громадянина, Патріота,
Захисника Вітчизни»

Тема № 1. Громадянськість як особистісний світоглядний феномен: сутність, структура.

Тема № 2. Державність як основна світоглядна цінність захисника вітчизни.

Тема № 3. Законослухняність як необхідний компонент громадянської позиції курсантів

Тема №4. Патріотизм як основа громадянської позиції курсантів військового ЗВО.

Тема №5. Етичні аспекти громадянської позиції курсантів військового ЗВО.

Тема № 6. Педагогічні умови виховання громадянської позиції курсантів.

Тема № 7. Педагогічна технологія і етапи виховання громадянської позиції курсантів.

Тема № 8. Взаємодія з громадянським суспільством, засобами масової інформації, громадськими інститутами як чинник розвитку громадянської позиції курсантів

Тема № 9. Виховання громадянської позиції на національних традиціях українського народу.

Тема №10. Громадянська самоосвіта та самовиховання у розвитку громадянської позиції курсантів

Основні положення, які реалізовані у програмі

1. Громадянська позиція» - інтегрована якість особистості курсанта, що виявляється у сформованій системі знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, у розвиненому громадянському світогляді та свідомості; усвідомленої громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, стійкої мотивації до формування громадянської позиції та наявності мотивів до виконання громадянського та професійного обов'язку, що проявляється розвинених громадянських якостях та громадянській активності щодо реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних сил України.

2. Структура досліджуваного феномену представлена *когнітивним, мотиваційним та поведінковим* компонентами за відповідними критеріями: світоглядно-знаннєвим «(система знань про громадянськість, розуміння її

необхідності та значущості для особистості та суспільства, громадянсько-патріотична компетентність, громадянська свідомість); мотиваційно-ціннісним (сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку; громадянські якості особистості курсанта.); *ініціативно-діяльнісний* критерій (уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності, сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку, громадянська активність)» (М. Баглай [11]).

Когнітивний компонент в структурі громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти характеризується системою етичних, правових, політичних та інших знань людини, тобто відображенням прийнятих у суспільстві основних положень та принципів. Цей компонент визначається також глибиною усвідомлення особистістю соціально значущості важливих етичних та правових норм, що забезпечують емоційно-позитивне сприйняття та відображає суб'єктивне ставлення людини до вимог суспільства; він включає: знання, отримані в процесі пізнання світу, суспільства і людини; інтелектуальні вміння (уміння збирання та вивчення інформації з різних джерел, вміння самостійно аналізувати події, факти, явища сучасного світу, вміння робити об'єктивні та виважені висновки, аргументовано відстоювати свої погляди та переконання).

Мотиваційний компонент в структурі громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти інтегрує мотиваційну сферу як співвідношення мотивів, які спонукають до громадянської діяльності, надаючи їй особистісний зміст і включає характер мотивів громадянської активності в освоєнні ціннісних аспектів та ціннісні орієнтації та ставлення до них, тобто усвідомлення особистісної та загальнолюдської значимості

різних громадянських знань як особистісно-значущих. А це у свою чергу проявляється у реалізації та регуляції практичної громадянської діяльності та у громадянській поведінці.

Поведінковий компонент в структурі громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти визначає вміння виконувати соціально-моральні обов'язки відповідно до рівня громадянської позиції. Поведінковий компонент проявляється у соціально-корисній, громадянської діяльності, яка постає як необхідна умова оволодіння соціальним досвідом.

Продовження додатку Д

Цей компонент включає також саморегуляцію та самоорганізацію діяльності та поведінки, що передбачає виконання громадянських обов'язків, дотримання моральних норм у поведінці» (М. Баглай [11]).

3. Структурно-змістова модель «виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти представлена функціональною єдністю блоків: цільового (мета, завдання), методологічного (наукові підходи, закономірності, принципи), організаційно-технологічного (зміст, види діяльності, форми, методи, засоби) та критеріально-результативного (компоненти, критерії, показники, рівні сформованості)» (М. Баглай [13]).

Технологія виховання «громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти визначається як становлення громадянської, патріотично налаштованої особистості через послідовне і поетапне формування позитивної мотивації до становлення власної громадянської позиції та виконання громадянського та професійного обов'язку, набуття систем знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, розвитку громадянського світогляду та свідомості, особистісних та професійних якостей для здійснення активної громадянській позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних сил України» (М. Баглай [13]).

Етапами реалізації технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти є *мотиваційно-цільовий, організаційно-технологічний та результативно-рефлексивний*, що містять емоційні, інтелектуальні та тимчасові параметри розвитку громадянської позиції курсанта військового ЗВО як особистісного світоглядного утворення. Розглянемо докладно кожний з етапів технології.

На *мотиваційно-цільовому* етапі відбувається засвоєння системи знань про громадянськість; формування уявлень про цінності у сфері громадянського суспільства; розвиток законслухняності, громадянської відповідальності,

На *організаційно-технологічному* етапі відбувається оволодіння громадянсько-патріотичними компетенціями та навичками застосовувати отримані знання у військово-професійній діяльності, розвиваються основні світоглядні знання, переконання, цінності, професійно значущі якості,

На *результативно-рефлексивному етапі* на основі аналізу рівнів вихованості компонентів громадянської позиції відбувається пошук ефективних шляхів індивідуальної самокорекції, подальшої самоосвіти та самовиховання громадянина-патріота, захисника Вітчизни» (М. Баглай [13]).

4. Педагогічні умови виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти:

– мотивація майбутніх офіцерів до присвоєння громадянської позиції на особистісному світоглядному рівні, що виявляється в домінуючих мотивах (прагнення до засвоєння знань та уявлень про громадянську позицію, розуміння її значущості для світогляду особистості, готовність до практичної її реалізації у військово-професійній діяльності);

– технологічне забезпечення процесу формування громадянської позиції курсантів, що реалізоване у застосуванні традиційних та інтерактивних методів та форм, комплексу засобів, що відповідають програмі «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни».

– організація соціальної взаємодії, як у військовому ЗВО, так і з громадянським суспільством, за участю у заходах громадянсько-патріотичного спрямування (патріотичних та святкових акціях, наукових конкурсах, тематичних конференціях, олімпіадах тощо), що сприяють формуванню громадянської позиції курсантів.

5. Методики діагностики рівнів сформованості громадянської позиції курсантів військових ЗВО

Компонент/ Критерій	Показник	Методика діагностики
КОГНІТИВНИЙ Світотлібно-знаннєвий	система знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства	1. Аналіз планів з виховної роботи, методичного забезпечення щодо проблеми громадянського виховання курсантів 2. Опитувальник «Громадянська позиція особистості: поняття та категорії»
	громадянсько-патріотична компетентність	Тестові завдання з ОК історії України, української мови, української літератури, культурології; Анкета «Громадянська культура та громадянська позиція»
	громадянська свідомість	Методика Ретроспективний нарратив «Я у державі» (за І.Петровською [180]). Експертні оцінки, бесіди з кураторами-наставникам груп
МОТИВАЦІЙНИЙ Мотиваційно-ціннісний	сформованість громадянської позиції як цінності для особистості та суспільства, громадянські якості особистості курсанта.	методика для визначення ціннісних орієнтацій «Хто я?», «Який я?» Анкета-самооцінювання «Цінності громадянина-патріота»
	наявність мотивації до формування громадянської позиції та мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку;	Методика «Тест-опитувальник для вимірювання мотивації досягнення» (модифікація А. Мехрабіана) [125] «Мотиви виконання громадянського та професійного обов'язку» Метод дилем (за Chris MacDonald) [153]
	громадянські якості особистості курсанта.	Дискусія «Як ви вважаєте, у яких реальних формах може виявити сьогодні курсант свої громадянські якості і що йому може перешкодити або вже заважає це зробити?»
ПОВЕДІНКОВИЙ Ініціативно-діяльнісний	уміння та навички реалізації громадянської позиції у військово-професійній діяльності,	Методика «Діагностика лідерських здібностей» (Є. Жаріков, Є. Крушельницький) [125]
	сформовані установки на виконання громадянського та професійного обов'язку,	Адаптована методика О. Колесніченко «Психологічна готовність особистості фахівця екстремального виду діяльності» [127, С. 257–258]
	громадянська активність	Методика саморефлексії громадянської активності «Незакінчені речення»

На підставі результатів проведеного дослідження, можемо констатувати, що доцільність упровадження розробленої технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти.

Рекомендована література:

1. Агаєв Н.А, Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Герасименко М.В., Ткаченко В.В. Психологічне забезпечення розвитку лідерських якостей майбутніх офіцерів: Методичний посібник. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2014. 209 с.
2. Адамчук Ю.Д., Мірошніченко В.І. Виховання громадянської позиції курсантів-прикордонників із використанням засобів масової інформації. *«Наука і техніка сьогодні»*. (Серія «Педагогіка»): Журнал. 2023. № 5(33) 2024. С. 530–540.
3. Алексеева, О. В. Формування громадянської позиції сучасної молоді *Педагогіка і психологія*. 2006. № 2. С. 31-35.
4. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К.: Дніпро, 1991. 238 с.
5. Баглай М.В. Виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО як актуальна проблема сьогодення. Запровадження інноваційних освітніх практик як засіб підвищення якості національної освіти : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (29 листоп. 2022 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради [Електронне видання]. Харків : ХГПА, 2022. С. 35-36
6. Баглай М.В. Виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти: теоретичний аспект. Проблеми інженерно-педагогічної освіти , 2023, № 81 с.124-130 URL: <https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/61>

7. Баглай М.В. Зміст і структурні компоненти громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти. Гуманізація навчально-виховного процесу. 2024, №. 1 (103).

8. Баглай М.В. Концептуальні засади виховання громадянської позиції курсантів військових ЗВО. Формування професійної компетентності сучасного педагога засобами освіти: історико-методичний аспект : матеріали Всеукр. наук.- практик. конф. (15 грудня 2023 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради [Електронне видання]. Харків : ХГПА, 2023. С. 19-20.

9. Баглай М.В. Мотиваційний компонент у структурі громадянської позиції курсантів військових ЗВО. Проблеми, досвід та вдосконалення методичної роботи у закладах освіти : матеріали Всеукр. наук.-практик. конф. (24 листопада 2021 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. – Харків : ФОП Петров В. В., 2021 р. С.34-35.

10. Баглай М.В. Особистісно-діяльнісний підхід у вихованні громадянської позиції курсантів військових ЗВО. Реалізація концепції едукативності фахівців освітньої галузі в умовах інноваційного розвитку суспільства : матеріали Міжнар. наук.-практик. конф. (17 травня 2024 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради [Електронне видання]. Харків : ХГПА, 2024. С. 32-34.

11. Баглай М.В. Особливості виховання громадянської позиції курсантів в цілісному освітньому процесі військових закладів вищої освіти. Педагогічна Академія: наукові записки Випуск 6. 2024 URL <https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/issue/view/7>

12. Баглай М.В. Педагогічні умови та етапи реалізації технології виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти. Підвищення якості національної освіти у контексті викликів сьогодення :

матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (26 травня 2022 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків, 2022 р. с.16-18

URL: <https://drive.google.com/drive/u/2/folders/luiwh3uEO3Nfit02TiMI7GM4i014Jdf0q>

13. Баглай М.В. Технологія виховання громадянської позиції курсантів та етапи її реалізації в освітньому процесі військових закладів вищої освіти. Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти Випуск 21 (2024 р.) URL: <http://profped.ddpu.edu.ua/>

14. Бех І.Д. Патріотичне і громадянське виховання у власних межах URL <https://lib.iitta.gov.ua/717745/1/Патріотичне%20і%20громадянське%20виховання%20у%20власних%20межах.pdf> (дата звернення 21.11 2023)

15. Вербицька П.В. Теоретико-методологічні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах : дис.... д-ра пед. наук : 13.00.07. К., 2010. 491 с

16. Виховання громадянина, патріота, гуманіста : науково-методичний посібник. упоряд. О. І. Пилипенко. Інститут проблем виховання. К. : Видавництво "ХІК", 2004. 95 с.

17. Виховання громадянської відповідальності у процесі професійної підготовки майбутніх учителів іноземної мови. Кузьмінський А., Біда О., Білецька І. *Збірник наукових праць: Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Випуск 205 Кропивницький: РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2022 С. 252 - 257.

18. Виховання громадянської відповідальності у системі виховної роботи / Біда О. А., Моїсєєв В. В., Гребя І. З. *Збірник наукових праць: Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Випуск 185. Кропивницький: РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2020. С. 24–29.

19. Виховання моральної свідомості та громадянської відповідальності. *Педагогіка* : підручник. А. І. Кузьмінський В. Л. Омеляненко. К. : Знання, 2007. С. 269-270.

20. Виховання моральної свідомості та громадянської відповідальності. Кузьмінський, А. І. Педагогіка : підручник. К. : Знання, 2007. С. 269-270.

ЗАТВЕРДЖУЮ
Ректор Національної академії
Державної прикордонної служби
України імені Богдана Хмельницького
Хмельницького генерал-майор
Олександр ЛУЦЬКИЙ
« 27 » лютого 2024 р.

АКТ
про реалізацію результатів дисертаційного дослідження
Баглая Миколи Васильовича
на тему «Виховання громадянської позиції курсантів військових
закладів вищої освіти»,
поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки

Комісія у складі: голови – заступника ректора (проректора) з навчальної та наукової роботи Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, доктора педагогічних наук, доцента полковника Сергія БІЛЯВЦЯ;

Членів комісії:

начальника науково-дослідного відділу, доктора наук з державного управління, професора полковника Анатолія СІЦІНСЬКОГО;

начальника навчального відділу кандидата юридичних наук, доцента полковника Андрія СОРОКИ;

професора кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін, доктора педагогічних наук, професора Олександра ТОРІЧНОГО, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Баглая Миколи Васильовича «Виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти» впроваджено та реалізовано в науковій та освітній діяльності Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

Перелік реалізації та впровадження результатів дослідження:

у межах реалізації Програми розвитку громадянської освіти в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького на 2022–2026 роки запропоновані автором організаційні методи і форми освітньо-виховної роботи, зокрема коучинг, науково-проектна робота, науково-практичні веб-конференції, захист інноваційного проекту, тематичні зустрічі, метод портфолію та розроблена програма громадянського виховання «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни» створили дієві умови

для виховання громадянської позиції курсантів та набуття ними громадянсько-патріотичних якостей та професійних компетенцій.

Теоретичні положення дисертації використовувалися курсантами при написанні наукових робіт.

Апробація результатів дисертаційного дослідження Баглая Миколи Васильовича отримала позитивні відгуки науково-педагогічних працівників ЗВО та підтвердила доцільність упровадження їх у практику виховної роботи військових закладів вищої освіти.

Голова комісії:

Заступник ректора (проректор) з навчальної та наукової роботи Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, доктор педагогічних наук, доцент

полковник

Сергій БІЛЯВЕЦЬ

Члени комісії:

Начальник науково-дослідного відділу, доктор наук з державного управління, професор
полковник

Анатолій СІЦНСЬКИЙ

Начальник навчального відділу, кандидат юридичних наук, доцент

полковник

Андрій СОРОКА

Професор кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін, доктор педагогічних наук, професор

працівник

Олександр ТОРІЧНИЙ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший заступник начальника
Національної академії Національної

Гвардії України з навчальної та
методичної роботи

доктор наук з державного управління,
старший науковий співробітник,
полковник

Владислав ЄМАНОВ

АКТ

про реалізацію результатів дисертаційного дослідження Баглая Миколи Васильовича на тему «Виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти», поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки

Комісія у складі: голови – заступника начальника навчально-наукового центру організації освітнього процесу – начальника науково-методичного відділу, доктора наук з державного управління, професора полковника Сергія БЄЛАЯ;

Членів комісії:

заступника начальника гуманітарного факультету по роботі з особовим складом, кандидата педагогічних наук, доцента полковника Олексія МІРШУКА; доцента кафедри соціально-гуманітарних дисциплін гуманітарного факультету, кандидата філософських наук, полковника Руслана ВАСИЛЬЧЕНКА;

старшого викладача кафедри соціально-гуманітарних дисциплін гуманітарного факультету, доктора філософії з педагогіки, підполковника Олександра ДАНИЛЬЧЕНКА, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Баглая Миколи Васильовича «Виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти» впроваджено та реалізовано в науковій та освітній діяльності Національної академії Національної гвардії України.

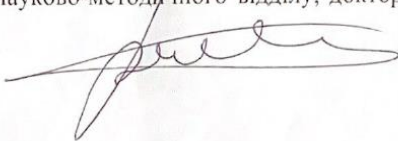
Реалізація та впровадження результатів дослідження віднайшли себе у межах вивчення навчальної дисципліни «Робота з особовим складом в підрозділах НГУ». Запропоновані автором організаційні методи і форми освітньо-виховної роботи, зокрема коучинг, тематичні зустрічі, метод портфоліо та розроблена програма громадянського виховання «Виховуємо Громадянина, Патріота, захисника Вітчизни» були впроваджені в змістовий модуль №1 «Теоретичні основи роботи з особовим складом у підрозділах НГУ».

Теоретичні положення дисертації використовувалися курсантами при написанні наукових робіт.

Апробація результатів дисертаційного дослідження Баглая Миколи Васильовича отримала позитивні відгуки науково-педагогічних працівників ЗВО та підтвердила доцільність упровадження їх у практику виховної роботи військових закладів вищої освіти.

Голова комісії:

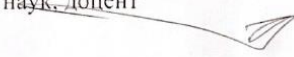
Заступник начальника навчально-наукового центру організації освітнього процесу – начальник науково-методичного відділу, доктор наук з державного управління, професор
полковник

Сергій БЕСЛАЙ

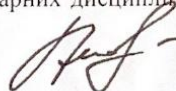
Члени комісії:

Заступник начальника гуманітарного факультету по роботі з особовим складом, кандидат педагогічних наук, доцент
полковник

Олексій МІРШУК

Доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін гуманітарного факультету, кандидат філософських наук
полковник

Руслан ВАСИЛЬЧЕНКО

Старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін гуманітарного факультету, доктор філософії з педагогіки
підполковник

Олександр ДАНИЛЬЧЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор

Харківського національного
університету внутрішніх справ

доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Олександр МУЗИЧУК

2024 р.

АКТ

**про впровадження результатів дисертації БАГЛАЯ Миколи Васильовича
«Виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої
освіти», поданої на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки в освітню
та наукову діяльність Харківського національного університету
внутрішніх справ**

Комісія у складі:

- доктора педагогічних наук, професора, завідувачки кафедри педагогіки та психології Олени ФЕДОРЕНКО;
- кандидата педагогічних наук, доцента, доцента кафедри педагогіки та психології Павла ЧЕРВОНОГО;
- кандидата юридичних наук, старшого дослідника, начальника навчально-методичного відділу Ірини РЯЗАНЦЕВОЇ

склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Баглая Миколи Васильовича «Виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти» впроваджено та реалізовано в науковій та освітній діяльності Харківського національного університету внутрішніх справ.

Матеріали та результати дослідження використовувалися при розробці навчально-методичних матеріалів та під час викладання навчальних дисциплін «Педагогіка», «Педагогічна психологія», зокрема запропоновані автором організаційні форми і методи освітньої та виховної діяльності, як-от коучинг, тематичні зустрічі, метод портфоліо. Розроблена авторська програма громадянського виховання «Виховуємо Громадянина, Патріота, Захисника Вітчизни» була впроваджена у змістовий модуль «Теорія виховання особистості».

Теоретичні положення дисертації та практичні рекомендації щодо формування громадянської позиції курсантів університету використовувалися у межах діяльності наукового гуртка кафедри педагогіки та психології.

Апробація результатів дисертаційного дослідження Баглая Миколи Васильовича отримала позитивні відгуки науково-педагогічних працівників Харківського національного університету внутрішніх справ та підтвердила доцільність їх запровадження в освітню практику та наукову діяльність закладів вищої освіти сектору безпеки і оборони України.

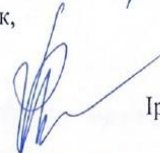
Доктор педагогічних наук, професор,
завідувачка кафедри педагогіки та психології
Харківського національного університету
внутрішніх справ

 Олена ФЕДОРЕНКО

Кандидат педагогічних наук, доцента,
доцент кафедри педагогіки та психології
Харківського національного університету
внутрішніх справ

 Павло ЧЕРВОНИЙ

Кандидат юридичних наук, старший дослідник,
начальник навчально-методичного відділу
Харківського національного університету
внутрішніх справ

 Ірина РЯЗАНЦЕВА

Фахівця ВДСВ Кишчицька О.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

61001, м. Харків, провулок Руставелі, 7, тел/ факс (057) 732-46-30, e-mail hgpa@kharkov.com
Розрахунковий рахунок UA428201720344200004000032413, UA828201720344291004200032413,
UA858201720344201004300032413 Держказначейська служба України м.Київ
МФО 820172, Код 02125591

04.06.2024 № 01-12/313

на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Баглая Миколи Васильовича
на тему «Виховання громадянської позиції курсантів військових
закладів вищої освіти»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки

Упродовж 2021-2023 років результати дисертаційного дослідження Баглая Миколи Васильовича впроваджувалися в освітній процес Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, зокрема у зміст виховної роботи з майбутніми педагогами з метою формування їх громадянської позиції, зокрема при проведенні заходів національно-патріотичного спрямування.

Матеріали дисертаційного дослідження були використані для збагачення змісту вибіркових компонентів та педагогічної практики.

Інтерес та активне використання матеріалів, присвячених питанням виховання громадянської позиції здобувачів освіти, зокрема курсантів, сприяли написанню науково-дослідницьких робіт викладачами та здобувачами освіти на виховну тематику, що підтверджує практичну значущість дослідження Баглая М. В.

Упровадження в освітній процес Програми «Виховуємо Громадянина, Патріота, захисника Вітчизни» сприяло підвищенню якості теоретичних знань з теорії виховання у вищій школі та практичних умінь застосовувати їх у виховній роботі зі здобувачами ЗВО – майбутніми педагогами.

Проректор з наукової
та інноваційної діяльності

Іван СТЕПАНЕЦЬ